

Grensoverschrijdende wonderverhalen en krijgsberichten

-

verspreidingsdynamiek van 16de-eeuwse anonieme
Nederlandse teksten bij drukkers in Antwerpen

[NL 1579]

Peter Nieuwenhuizen
Studentnr. 8404518
Studie Nederlandse Taal & Cultuur
Master Thesis voor Vroegmoderne Letterkunde
Docent: Prof. Dr. Els Stronks
27 april 2017

Opgedragen aan mijn ouders:

*Leendert Nieuwenhuizen (1930) en Ina Nieuwenhuizen-Kamer (1932),
die altijd met belangstelling en aanmoediging mijn studie hebben gevolgd.*

VOORWOORD EN DANKWOORD

Mijn interesse voor de Vroegmoderne Letterkunde tijdens mijn opleiding Nederlandse Taal & Cultuur (NT&C) in deeltijd, begon bij de inspirerende bachelor colleges van Prof. Dr. Lia van Gemert. Haar verhalen over de literatuur en het toneel in de 16de eeuw en 17de eeuw deden mij beseffen dat de vorming van de Nederlandse literaire cultuur juist in die periode geworteld is. Zij was zo enthousiast over mijn essay over de toneelschrijver Jan Vos, dat als vanzelf de focus in de studie NT&C op de Vroegmoderne Letterkunde kwam te liggen.¹ Toen ik later bij Dr. Jeroen Vandommele een mastercursus volgde over de *Ethiek voor de marktplaats - literatuur als moreel kompas in Antwerpen en Amsterdam* (TLMV14601), kwam ik opnieuw met de vroegmoderne Jan Vos in aanraking, waarbij ik veel had aan de hulp van Dr. Nina Geerdink (Universiteit Nijmegen), die op Jan Vos gepromoveerd was en mij aan informatie hielp. Beiden waren ook bijzonder enthousiast over hun vakgebied en hun specialisme, wat zeer aanstekelijk heeft gewerkt.

Tijdens de masteropleiding was ik in de gelegenheid om een cursus te volgen bij Prof. Dr. Els Stronks en Dr. Jeroen Vandommele, als laatste cursus in het seizoen 2015-2016: *De export van literair kapitaal - Nederlandse literatuur uit de Gouden Eeuw op de wereldmarkt* (NEMD15002). Hierin bleek een casusstudie naar de 16de-eeuwse Antwerpse drukker-uitgever Mattheus de Rische zeer interessant, met vele uitdagingen tot verder onderzoek. Na overleg met Prof. Stronks bleek het mogelijk om vanuit deze eerste verkenning verder te gaan met het masteronderzoek, dat een afsluiting vormt van deze NT&C opleiding. Vanuit de eerste resultaten van de verkenning rondom Mattheus de Rische werd een onderzoeksvraag opgebouwd en werd in de maanden oktober 2016-maart 2017 onderzoek verricht. Hierbij moesten verschillende problemen overwonnen worden. Het onderzoek werd uitgevoerd naast mijn dagelijks werk bij Rijkswaterstaat; dit betekende dat er goed gezocht moest worden naar vrije avond- en weekenduren om aan het onderzoek te kunnen werken. Op verlofdagen werden bezoeken gebracht aan de Bijzondere Collecties, afdelingen met vroegmoderne literatuur, zoals de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, de Universiteit Utrecht, het Plantin-Moretus Museum in Antwerpen en de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in het Antwerpse Stadsarchief. Naast het bestuderen van de originele oude drukken in de erfgoedcollecties, kon ook in toenemende mate gebruik gemaakt worden van digitale versies die bibliotheken wereldwijd aanbieden. Hiertoe werden vele bibliotheekcollecties digitaal geraadpleegd.

Graag wil ik op deze plaats mijn dank uitspreken aan de vele personen die mij hebben gesteund in het onderzoek voor deze master thesis en mij op velerlei wijze hebben geholpen.

Allereerst uiteraard Prof. Dr. Els Stronks, hoogleraar Vroegmoderne Letterkunde aan de Universiteit Utrecht. Vanaf het begin heb jij, Els, met enthousiasme het onderzoek omarmd en heb je me aangemoedigd om steeds verder te kijken in het onderzoek en verbanden te zoeken tussen de vele letterkundige vondsten.

---

¹ Het essay werd later als tijdschriftartikel gepubliceerd (zie het Curriculum Vitae).

Onze woensdagochtendsessies waren een genoegen, waar we spraken over de vorderingen in het onderzoek, maar zeker ook over andere zaken zoals het Wilhelmus-onderzoek, de digitalisering die het onderzoek meer invalshoeken biedt, de literaturopvoeding onder jongeren, de cursussen Vroegmoderne Letterkunde aan het Utrechtse University College en uiteraard spraken we over roeien, waarbij jij in 2008 als skiffcoach voor Sjoerd Hamburger bij de Olympische Spelen in Beijing optrad; de foto van Sjoerd op je werkkamer toont nog steeds je betrokkenheid. Mijn wekelijkse vorderingen in het masteronderzoek las met je interesse en becommentarieerde je op een positieve wijze. Je wist me steeds weer te motiveren om nieuwe wegen in te slaan, zonder de resultaten van eerder onderzoek te veronachtzamen. Ook was je zo reëel om aan te geven dat niet alle onderzochte sporen meteen hoeven te leiden naar nieuwe vondsten of grootse conclusies, maar dat alle onderzoeksresultaten bij elkaar een nieuw inzicht geven in het onderzochte netwerk van de drukkers en uitgevers in het 16de-eeuwse Antwerpen.

Bij de start van het onderzoek heb ik veel gehad aan de literatuursuggesties van verschillende deskundigen op het terrein van 16de-eeuwse literatuur. Allereerst wil ik Dr. Jeroen Vandommele (Universiteit Utrecht) bedanken. Jeroen, je zette me op het goede spoor van de deskundigen in België die bereid waren om mee te denken over de huidige stand van het onderzoek.

Prof. Dr. Arjan van Dixhoorn (Universiteit Gent) gaf een literatuurtip voor de politieke situatie in Antwerpen rondom 1580; Prof. Dr. Stijn van Rossem (Hogeschool Gent) wees op de waardevolle archieven van Lode van den Branden in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel; Dr. Paul Arblaster (Universiteit Saint-Louis te Brussel) gaf informatie over de nieuws- en pamfletcultuur in de 16de eeuw; Dirk Imhof (Museum Plantin-Moretus) vermeldde de werken van onderzoeker Valkema Blouw en de Antwerpse drukwerkcollectie in het Museum Plantin-Moretus.

Verder verkreeg ik informatie van de deskundigen Dr. Helmer Helmers (Universiteit Amsterdam) over de zeventiende eeuw en Sybren Sybrandy die zijn recente onderzoeksgegevens over Gilles van den Rade ter beschikking stelde.

Medewerkers van diverse cultuurinstanties waren ook behulpzaam in het onderzoek: medewerkers van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag; Claude Sorgeloos, conservator Oude en Kostbare Drukwerken en Karin Pairon van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel over de archieven van Lode van den Branden en het tijdschrift *De Gulden Passer*; (oud-collega's) Elvira Laudy en Maaïke Fennis van de afdeling Bijzondere Collecties Oude Drukken van de Universiteitsbibliotheek Utrecht; conservator Marijke Hellemans, Jan de Bruyn, Nico de Brabander en Pierre Meulepas van Museum Plantin-Moretus te Antwerpen; hoofd sectie Documentaire Informatieverzorging Joeri Meijer van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amsterdam. Dr. Rijk Schipper van het KaperGerlings Kunsthistorisch Instituut was behulpzaam bij enkele vertalingen van Latijnse teksten.

Bijzondere dank ook aan enkele medewerkers van de Universiteit Utrecht: vakspecialist Geesteswetenschappen Jan de Boer, voor zijn visie op digitalisering van oude werken, de toegang hiertoe en de metadatering ervan, informatiespecialist Anne van Weerden, die behulpzaam was bij het opsporen van verschillende digitale versies van oude drukken. Ook een woord van dank aan Carmen Verhoeven en Alie Lassche die bereid waren om het vroegmoderne

symposium "*De vroegmoderne schatkist geopend*" te organiseren op 15 februari 2017, waar ik de onderzoeksresultaten mocht presenteren.

Tot slot wil ik uiteraard mijn familie bedanken voor de belangstelling en ondersteuning in mijn studie en onderzoek. Echtgenote Agnes van der Vecht, die altijd kritisch meedacht in het onderzoek en dochters Esther en Marleen die zelf net aan hun universitaire opleiding begonnen waren en met wie ik af en toe de 'tentamenstress periodes' mocht delen.

SAMENVATTING

Dit masteronderzoek is een onderzoek naar anonieme pamfletten uit de 16de eeuw die in Antwerpen gedrukt zijn in de periode rondom de Val van Antwerpen (1585). De focus is op Antwerpen gelegd omdat in deze stad vele deskundige drukkers en uitgevers actief zijn geweest. Van hen zijn er vier uitgekozen om nader te bestuderen: Jan (III) van Ghelen, Niclaes Mollyns, Gilles van den Rade en Mattheus de Rische.

Om een antwoord te kunnen geven op de vraag in hoeverre Nederlandstalige teksten in anonieme pamfletten uit deze periode een grotere betekenis hebben gehad dan de directe omgeving waarin ze verkocht zijn, is onderzocht of er in het buitenland sprake is geweest van een navolging van deze teksten, via vertaling of bewerking.

Tevens is getracht het tekstennetwerk rond de vier geselecteerde drukkers beter in kaart te krijgen door van elke drukker een portfolio op te stellen, de publicaties te vergelijken, originele teksten te achterhalen, illustraties te beoordelen op hergebruik en drukkersportfolio's te vergelijken.

In het onderzoek is veel gebruik gemaakt van bibliografisch onderzoek aan originele pamfletten en digitale versies ervan in collecties van erfgoedinstellingen en (universiteits)bibliotheken.

Alle vier geselecteerde drukker-uitgevers bleken pamfletten over de oorlogshandelingen te hebben uitgegeven als een soort voorloper van de nieuwskrant. De drukkers hebben een keuze moeten maken ten tijde van de Val van Antwerpen, met een wisseling van de macht: het protestantse Antwerpen kwam onder Spaans katholiek bewind. Voor de ene drukker betekende dit een noodzakelijk vertrek, voor de ander een aanpassing van zijn portfolio en een keuze in geloofs- en politieke uitingen.

De vier Antwerpse drukkers hebben allen pamfletteksten uitgegeven over wonderbaarlijke (natuur)verschijnselen die ook in het buitenland opgemerkt werden. Soms is de Antwerpse drukker een navolger van dit soort publicaties geweest, maar dit masteronderzoek toont aan dat deze drukkers met hun teksten ook een voorbeeldfunctie hebben gehad voor collega-drukkers in het buitenland. De Antwerpse teksten zijn dan terug te vinden in een Engelse, Franse of Duitse vertaling.

Er is zelfs een bestendige relatie tussen twee drukkers aan te tonen: het is in dit onderzoek gebleken dat de Duitse drukker Jozias Wörli met regelmaat Duitse pamfletten heeft uitgegeven met dezelfde teksten als de Antwerpse drukker Mattheus de Rische. Het is aannemelijk dat De Rische hierbij het voorbeeld is geweest en Wörli de navolger. In een enkel geval is dit ook onomstotelijk bewezen.

Dit masteronderzoek heeft aangetoond dat anonieme Nederlandstalige teksten uit de 16de eeuw een groter belang in het buitenland hebben gehad dan tot nu toe bekend is.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord en dankwoord	3
Samenvatting	6
Inhoudsopgave	7
Lijst met gebruikte afkortingen	9
1 INLEIDING	10
2 ONDERZOEK	12
3 THEORETISCH KADER	13
3.1 Uitwisseling van teksten en tradities	13
3.2 Drukkers en uitgevers in de 16 ^{de} eeuw	15
3.3 Bibliografisch onderzoek	16
3.3.1 Focus op Antwerpen	17
3.4 Digitalisering	18
3.5 Cultuurhistorie en case study	20
4 METHODE	21
4.1 Verantwoording opzet onderzoek	21
4.2 Procedure en vooronderzoek	22
4.3 Selectie van geschikte drukker-uitgevers	23
4.4 Instrumentarium en werkwijze	25
4.4.1 Eerste oriëntatie	25
4.4.2 Aanvulling uit gedrukte bibliografieën	25
4.4.3 Nederlands bezit en beschikbaarheid	26
4.4.4 Buitenlands bezit en beschikbaarheid	26
4.4.5 Digitale versie van elk drukwerk	27
4.4.6 Bezoek aan een collectiebibliotheek	27
5 ONDERZOEKSRESULTATEN & ANALYSE	28
5.1 Jan (III) van Ghelen	28
5.1.1 Levensloop en activiteiten als drukker-uitgever	28
5.1.2 Impressie van het portfolio	29
5.1.3 Voorbeelden van bijzondere drukwerken	32
5.1.4 Buitenlandse navolging	34
5.1.4.1 Publicatie: <i>De komeet uit 1577</i>	35
5.1.4.2 Publicatie: <i>De tien ezels</i>	37
5.1.4.3 Publicatie: <i>Tovenaars en weerwolf Stump</i>	39
5.1.5 Samenvatting	45
5.2 Niclaes Mollyns	47
5.2.1 Levensloop en activiteiten als drukker-uitgever	47
5.2.2 Impressie van het portfolio	48
5.2.3 Voorbeelden van bijzondere drukwerken	50
5.2.4 Buitenlandse navolging	53
5.2.4.1 Publicatie: <i>Een natuurwonder bij Gent</i>	53

5.2.4.2	Publicatie: <i>Twee kinderen in Lutssollof</i>	56
5.2.5	Samenvatting	59
5.3	Gillis van den Rade	61
5.3.1	Levensloop en activiteiten als drukker-uitgever	61
5.3.2	Impressie van het portfolio	61
5.3.3	Voorbeelden van bijzondere drukwerken	66
5.3.4	Buitenlandse navolging	67
5.3.4.1	Publicatie: <i>Aardbeving in Zwitserland</i>	68
5.3.5	Samenvatting	74
5.4	Mattheus de Rische	75
5.4.1	Levensloop en activiteiten als drukker-uitgever	75
5.4.2	Impressie van het portfolio	76
5.4.3	Voorbeelden van bijzondere drukwerken	80
5.4.4	Buitenlandse navolging	80
5.4.4.1	Publicatie: <i>Buitengewone vogels in Engeland</i>	84
5.4.4.2	Publicatie: <i>Bijzondere tarweoogst</i>	87
5.4.5	Samenvatting	90
6	CONCLUSIE	91
7	DISCUSSIE EN AANBEVELINGEN	94
8	LITERATUUR	96
9	BIJLAGEN	103
Tabel I	Drukker-uitgevers actief in Antwerpen in de periode 1580-1590	
Tabel II	Portfolio Jan (III) van Ghelen	
Tabel III	Portfolio Niclaes Mollyns	
Tabel IV	Portfolio Mattheus de Rische	
10	CURRICULUM VITAE	104
10.1	Nederlandse Taal & Cultuur	104
10.2	Publicaties	104

LIJST MET GEBRUIKTE AFKORTINGEN

BLL	= British Library in Londen
BML	= Bibliothèque Municipale in Lille
BMP	= Bibliothèque Mazarine in Parijs
BNF	= Bibliothèque Nationale de France in Parijs
BSB	= Bayerische Staatsbibliothek in München
BT	= Belgica Typographica
EEB	= Early European Books
EEBO	= Early English Books Online
EHC	= Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen
ESTC	= English short title catalogue
FB	= French Vernacular Books
GBR	= Gemeentebibliotheek Rotterdam
HTML	= Hypertext markup language
KBB	= Koninklijke Bibliotheek Brussel
KBDH	= Koninklijke Bibliotheek in Den Haag
MPM	= Museum Plantin-Moretus in Antwerpen
Kn	= Knuttel bibliografie
Mm	= Meulman bibliografie
NB	= Netherlandish Books
NCC	= Nationale centrale catalogus
OCR	= Optical character recognition
ONB	= Österreichische Nationalbibliothek in Wenen
Pt	= Petit bibliografie
SBM	= Stadsbibliotheek Maastricht
SdJ	= privécollectie van Steven de Joode
STCN	= Short title catalogue of the Netherlands
TEMPO	= The Early Modern Pamphlets Online
UBA	= Universiteitsbibliotheek Amsterdam
UBG	= Universiteitsbibliotheek Gent
UBGr	= Universiteitsbibliotheek Groningen
UBL	= Universiteitsbibliotheek Leiden
UBLk	= Universiteitsbibliotheek Luik
UBM	= Universiteitsbibliotheek Maastricht
UBMc	= Universiteitsbibliotheek Complutense in Madrid
UBU	= Universiteitsbibliotheek Utrecht
USTC	= Universal short title catalogue
VUA	= Universiteitsbibliotheek VU Amsterdam
WLS	= Württembergische Landesbibliothek in Stuttgart

1 INLEIDING

Deze thesis is het resultaat van een afsluitend onderzoek voor de master Nederlandse Taal & Cultuur aan de Universiteit Utrecht. Tijdens de colleges over de Vroegmoderne Literatuur is aan de orde gekomen hoe er mogelijke uitwisselingen van teksten zijn met omliggende landen. De betekenis van de Nederlandstalige teksten kan o.a. afgemeten worden aan de mate van belangstelling hiervoor, navolging in vertalingen en eventuele bewerkingen en verwerkingen tot nieuwe teksten. In de Vroegmoderne Literatuur is het auteurschap minder helder dan tegenwoordig het geval is. De publicatiegeschiedenis van anonieme pamfletten en de rol van de drukker en uitgever zijn in veel gevallen onbekend.

In de roerige tijd van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) hebben ook auteurs, drukkers en uitgevers soms partij gekozen voor een katholieke of protestante zijde, voor koning Filips II en de hertog van Parma, of voor stadhouder Willem van Oranje en burgemeester Filips van Marnix van Sint-Aldegonde. In de stad Antwerpen in de Zuidelijke Nederlanden die toen het centrum voor Nederlandstalig drukwerk was, komt dat het beste tot uitdrukking. In 1585 is de stad bij de Val van Antwerpen overgegaan in Spaanse handen en katholieke overheersing, waarbij veel protestantse vaklieden de stad verlaten hebben.

Tijdens een collegeserie in 2016 over *De export van literair kapitaal*, is duidelijk geworden dat het patroon van tekstverspreiding in die dagen grotendeels nog duister is. Is er alleen voor eigen gewin van de drukkerswereld geschreven, gedrukt en uitgegeven? Is er een ideologische drijfveer te identificeren? Is de waarde van de teksten zelf zo sterk dat er elders belangstelling voor bestaat? Zijn er transnationale relaties die de verspreiding van Nederlandse teksten hebben bevorderd?

Een kort casusonderzoek naar de Antwerpse drukker-uitgever Mattheus de Rische heeft aangetoond dat er aanwijzingen zijn voor een veel uitgebreider netwerk dan tot nu toe bekend is.

Dit masteronderzoek wil voor het eerst aantonen hoe vanuit het perspectief van de drukker-uitgever is bijgedragen aan het internationale netwerk van tekstverspreiding. Als onderzoeksobject is hiervoor het anonieme pamflet gekozen dat in Antwerpen gedrukt is in de periode rondom de Val van Antwerpen in 1585. Het pamflet is een veel gebruikte verschijningsvorm van een tekstpublicatie, die snel en goedkoop gemaakt en verspreid kon worden. De pamfletten hebben daarmee ook een nieuwskarakter gekregen: de verspreiding van het nieuws over oorlogshandelingen, politieke standpunten, theologische disputen, wonderbaarlijke geschiedenissen en bijzondere natuurverschijnselen verliep via deze meestal anoniem geschreven pamfletten.

Het anonieme pamflet is een ingewikkeld medium: het kan niet bogen op een naam van een beroemde auteur of eerdere uitgaven die bewaard zijn gebleven, zoals dit bij bekende boeken wel het geval is. Ook als er wel een vermelding is van drukker, plaats of datum, kan er getwijfeld worden aan de juistheid hiervan. Die juistheid wordt in deze master thesis ook onderzocht.

De input voor de pamflet-drukkers en -uitgevers is veelal onduidelijk: soms zijn buitenlandse teksten vertaald in het Nederlands, soms zijn de teksten geschreven door de drukker-uitgever zelf en soms is het pamflet op zijn beurt

weer input voor de buitenlandse markt geweest. De relatie van de drukker-uitgever met de wereld om zich heen, zal hierbij een doorslaggevende rol gespeeld hebben. In dit onderzoek wordt ook onderzocht of er een meer systematische samenwerking is geweest in het tekstennetwerk of dat er louter van toevalligheden gesproken kan worden.

Door te onderzoeken hoe het drukkersnetwerk gefunctioneerd kan hebben met imitatie, hergebruik en navolging, aan de hand van de analyse van verspreiding van hun anonieme teksten, kan een beter beeld verkregen worden van de tekstverspreiding in de 16de eeuw en de betekenis van de Nederlandstalige teksten buiten de landsgrenzen. Dit kan bijdragen aan het beeld van de Nederlandse teksten en literatuur uit deze periode. Het zegt daarmee ook iets over de betekenis van Nederland als gidsland in het buitenland, in een roerige periode van de geschiedenis van ons land.

In hoofdstuk twee worden de onderzoeksvragen nader toegelicht worden.

In hoofdstuk drie wordt het theoretisch kader geschetst, waarbij aandacht is voor de traditie van tekstuitwisseling, de wereld van drukkers in de 16de eeuw, het bibliografisch onderzoek met de focus op Antwerpen, de digitalisering van teksten en de cultuurhistorische benadering van dit onderzoek.

In hoofdstuk vier wordt de onderzoeksmethodiek uiteengezet, met een bespreking van de selectieprocedure van drukkers, de gebruikte onderzoeksinstrumenten en de gevolgde werkwijze.

In hoofdstuk vijf worden de resultaten van onderzoek gepresenteerd. Hierbij wordt stilgestaan bij vier Antwerpse drukkers: Jan (III) van Ghelen, Niclaes Mollyns, Gilles van den Rade en Mattheus de Rische. Bij elke drukker wordt ingegaan op zijn activiteiten als drukker, zijn portfolio en de bijzondere drukwerken van zijn hand. Bij elke drukker zijn de resultaten weergegeven van het onderzoek naar de buitenlandse beïnvloeding en navolging.

In hoofdstuk zes worden de conclusies uit het onderzoek vermeld, die het antwoord geven op de onderzoeksvragen.

In hoofdstuk zeven wordt kritisch naar dit masteronderzoek gekeken en worden aanbevelingen voor verder onderzoek gedaan.

Hoofdstuk acht geeft de gebruikte literatuur weer.

Hoofdstuk negen bevat vier tabellen met gegevens over de Antwerpse drukkers en de portfolio's van drie van de vier drukkers.

Tot slot is in het laatste hoofdstuk tien mijn curriculum vitae te lezen.

2 ONDERZOEK

In dit masteronderzoek staat de vraag centraal:

Hebben anonieme literaire Nederlandse teksten uit de 16de eeuw een belang gehad buiten onze lands- en taalgrenzen, afgemeten aan de mate van vertalingen, navolgingen en bewerkingen, en welke rol speelden de drukker-uitgevers hierbij?

Om een focus aan te brengen is gekozen voor een chronologische en geografische afbakening: in het onderzoek wordt gekeken naar teksten die in Antwerpen gedrukt zijn, al of niet onder een vals impressum, in de periode rondom de Val van Antwerpen (1585). De roerige periode heeft voor drukkers een keuze moment betekend: blijven of wegtrekken uit de stad met een nieuw Spaans bestuur en censuur, vasthouden aan een religieuze overtuiging of overgaan tot een andere, drukken in een andere taal dan de Nederlandse, het eigen netwerk bestendigen of vernieuwen.

Omdat het portfolio van de drukkers op voorhand niet bekend is, is niet gekozen voor een thematische afbakening.

De focus is ook gericht op de snel produceerbare pamfletten die daarom meer een afspiegeling van de actualiteit kunnen zijn.

Een eerste hypothese is dat een drukker die daartoe in staat is, zijn drukwerken ook in andere talen zal verspreiden en via zijn netwerk van andere uitgevers te koop zal aanbieden.

De tweede hypothese is dat drukker-uitgevers die afhankelijk zijn van hun pamfletproductie en -verkoop, zullen kiezen voor actuele onderwerpen als oorlogshandelingen die zij als nieuwsbericht kunnen verkopen. De verwachting is dat hoe 'gruwelijker' het pamfletnieuws is, hoe meer belangstelling er zal zijn. De belangstelling kan dan blijken uit meerdere (her)drukken van zo'n pamflet.

Een derde hypothese is dat hoe wonderbaarlijker en toch geloofwaardiger het onderwerp van een pamflettekst is, hoe meer belangstelling er zal zijn, blijkend ook uit de verspreiding in het buitenland in vertaling of bewerking. De geloofwaardigheid moet dan wel overtuigend zijn (geen 'fake news'...).

Een laatste hypothese is dat de netwerkgedachte en -samenwerking in principe voor elke drukker-uitgever geldt die in diezelfde periode werkt, of deze nu uiteindelijk succesvol geweest is of niet.

3 THEORETISCH KADER

In de waardering van de Nederlandse literatuur en teksten uit de zestiende eeuw is er een helder beeld van de betekenis van bekende en minder bekende auteurs uit deze periode. De betekenis van hun werk in Nederland wordt algemeen erkend.

Over de betekenis van gedrukte Nederlandse teksten buiten onze land- en taalgrenzen is minder bekend. Een recent onderzoek van Bundschuh (2011) laat zien welke teksten uit de 16^e eeuw van bekende Nederlandse auteurs een Duitse vertaling kregen.² Dit zegt al iets over het belang, de transnationale verspreiding tussen de twee buurlanden en de navolging van Nederlandse teksten in een buitenland. In dat inventariserende onderzoek is getracht om tot een volledig overzicht van de genoemde en bekende auteurs te komen.

Veel minder duidelijk is de betekenis van de *anonieme* Nederlandse literatuur en teksten in het buitenland. Hierover kan wel een idee verkregen worden als gekeken wordt naar de vertalingen van deze werken. Dit zegt iets over het belang dat gehecht werd aan de verspreiding van dat gedachtengoed in een andere taal en buitenlandse cultuur, los van de naam van een al of niet bekende auteur.

Een tot nu toe onontgonnen terrein is het gebied van de verspreiding van anonieme pamfletten en soortgelijke publicaties uit de 16^e eeuw. In een tijdperk waarin auteurschap en eigenaarschap van teksten nog geen rol speelde zoals heden ten dage, is de verspreiding van teksten in vertaling over de landsgrenzen heen een lastig probleem, omdat de auteur als verbindende factor buiten beeld is.

Nederlandse teksten kunnen een verspreiding in het buitenland gehad hebben vanwege inhoud en belang, thematiek of actualiteit zoals berichtgeving over veldslagen, terwijl het eigenaarschap niet helder is. De teksten kunnen dan in vertaling overgeleverd zijn, om aansluiting te vinden bij het lezerspubliek.

Een manier om hierover enige duidelijkheid te krijgen, is de vergelijking van dit soort publicaties op basis van titel, inhoud, publicatiedatum en soms opmaakkenmerken zoals afbeeldingen, bij afwezigheid van een identificeerbare auteur.

3.1 Uitwisseling van teksten en tradities

In de traditionele opvatting staat de Nederlandse tekst centraal. De teksten hebben bijvoorbeeld door hun nieuwsaarde een betekenis voor de berichtgeving over het verloop van de oorlogshandelingen in de periode van de Tachtigjarige Oorlog. Geurts (1983)³ en Arblaster (2014)⁴ hebben uitgebreid onderzoek gedaan naar de rol van pamfletten in deze periode. Geurts keek hierbij naar de rol en inhoud van pamfletten in de berichtgeving over de opstand in de Nederlanden in de aanloop tot de Tachtigjarige Oorlog, terwijl Arblaster naar een langere periode keek en de pamfletten als onderdeel zag van een

---

² Bundschuh-van Duikeren 2011, *Bibliographie der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung*.

³ Geurts 1983, *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584*.

⁴ Arblaster 2014, *From Ghent to Aix: how they brought the news in the Habsburg Netherlands, 1550-1700*.

nieuwvoorziening die later zou uitmonden in de reguliere krant als medium voor de verspreiding van verslaglegging over bijzondere en alledaagse zaken.

De Nederlandstalige pamfletten vonden hun weg naar de lezersgroepen in binnen- en buitenland. Hierbij valt te denken aan Nederlandstalige *communities*, zoals die bijvoorbeeld in Engeland aanwezig waren, die via de pamfletten op de hoogte konden blijven van de ontwikkelingen in Nederland.⁵

Er zijn ook 16de-eeuwse ambassadeurs in de verspreiding van teksten aan te wijzen, zoals de huisleraren Nicolas Denisot en Karel Utenhove.⁶ De bekendheid van de teksten van hun pupillen straalde mede op hen af. Andere ambassadeurs kunnen uitgevers of vertalers zijn, die een speciale band met de Nederlandse drukker, uitgever of auteur hadden. Een voorbeeld is Johann Christoph Salbach, die in de 17de eeuw zorgde voor vier van de zes vertalingen in het Duits van de Dordrechtse auteur Johan van Beverwijck.⁷

Daarnaast werden er in Nederland pamfletten in andere talen uitgegeven, die ook voor de binnenlandse markt bestemd waren, zoals bijvoorbeeld in het Frans of Latijn. Deze publicaties maakten een verspreiding naar een breder publiek in het buitenland wel aannemelijk.

In de gangbare opvatting is er sprake van een zeker lineaire verspreiding van gedrukte teksten: van Nederland naar het buitenland, hetzij in het Nederlands, hetzij in een andere taal. Als ook de weg terug bekeken wordt, van doelland naar het grondgebied van de Staten-Generaal, kan er over een transnationale verspreiding gesproken worden. In economische termen is dan een 'export' en 'import' van teksten te onderscheiden. Een voorbeeld van intensieve transnationale uitwisseling tussen Nederland en Engeland geeft Helmers (2015) in zijn studie naar de 17de-eeuwse teksten, drukkers en uitgevers die een rol speelden in de betrekkingen tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden, de Engelse monarchie en de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog, in de periode 1639-1660.⁸

Naast de traditionele opvatting van een lineaire of transnationale verspreiding, wint ook de opvatting aan kracht dat er wellicht meer sprake is van een internationale circulaire verspreiding van teksten. Bij de circulaire verspreiding wordt eerder naar de dynamiek van tekstverspreiding gekeken in een netwerk als geheel. Zo kunnen er Nederlandstalige teksten zijn, die hun oorsprong vinden in anderstalige bronnen en die op hun beurt weer een weg naar het buitenland kunnen vinden, al of niet in een nieuwe doeltaal. De nadruk bij het circulaire netwerk ligt dus op de interactie tussen de (anonieme) teksten, waarbij de drukker, uitgever of verkoper een bepalende rol kan spelen.

In dit onderzoek wordt mede onderzocht of er zo'n circulair netwerk aan te tonen is. Het gebrek aan bronvermeldingen, afkomst of zelfs misleidende informatie om de werkelijke identiteit van de drukker of uitgever te verhullen, maakt dit onderzoek uitermate ingewikkeld. Een voorbeeld van een drukker die onder een andere naam publicaties uitgaf, is bijvoorbeeld Mattheus de Rische. Hij publiceerde in 1577 en 1584 in Antwerpen roefdrukken onder de imprint van Willem Silvius.⁹

---

⁵ Arblaster 2001.

⁶ Campbell 2009.

⁷ Bundschuh-van Duikeren 2011, deel 2, p. 54-57.

⁸ Helmers 2015, *The royalist republic: literature, politics, and religion in the Anglo-Dutch public sphere, 1639-1660*.

⁹ Valkema Blouw 2013, p. 698.

Een ander voorbeeld is de drukker-uitgever Gillis van den Rade. In Antwerpen drukte hij anoniem of onder valse imprint ooggetuige-verslagen van belegeringen zoals die van Leiden. Ook drukte hij op zijn drukpersen in Antwerpen Oranjegezinde propaganda. Door het gebruik van specifieke initialen en versierende ornamenten door Van den Rade, zijn later na vergelijkend onderzoek door Valkema Blouw, vele anonieme publicaties geïdentificeerd en alsnog achteraf aan Van den Rade toegeschreven.¹⁰

3.2 Drukkers en uitgevers in de 16de eeuw

De werkwijze van de drukkers in de 16de eeuw, die meestal tegelijk ook uitgever en boekverkoper waren, is goed beschreven door Dijstelberge.¹¹ In zijn artikel geeft hij in detail weer hoe de drukwerken tot stand kwamen; hij rekent o.a. uit hoeveel tijd er gemoeid was met het realiseren van een drukwerk, hoe groot de oplage kon zijn, hoe de financiering plaatsvond en hoe er omgegaan werd met misdrukken en correcties. In geval van misdrukken werden ook soms ongecorrigeerde bedrukte vellen verkocht, vanwege de hoge prijs van het papier. Dijstelberge geeft aan dat de duurdere geïllustreerde en goed uitgevoerde werken een grotere kans op overleving tot in deze tijd hadden dan de goedkopere dunne werkjes op slecht papier, mede ook door hun ruimere verspreiding en zeker als de drukker over een breed netwerk van nationale en internationale contacten beschikte.¹² Als voorbeeld noemt hij de 16de-eeuwse Amsterdamse drukker Cornelis Claesz. Dijstelberge rekent voor aan de hand van papierprijzen en papierhoeveelheid, arbeidstijd in het zet- en drukproces, salariskosten en te verwachten verkoop hoe een drukker-uitgever als Claesz uit de kosten kon komen en een inkomen kon verwerven uit de verkoop, na aftrek van alle voorgefinancierde materialen. Een goed boek met aantrekkelijke of interessante inhoud kon goed verkocht worden, ook vanwege het beperkte aanbod aan diversiteit vergeleken met de ruime keuze van heden.¹³ Het aantal lezende mensen was daarentegen ook minder dan heden.

In de 16de eeuw was er ook in ruime mate sprake van roefdruk en piraterij; auteursrecht bestond niet en de schrijvers van een pamflet of boek werden door een uitgever niet of slecht betaald. Dijstelberge stelt dat de berekening van de papierhoeveelheid en de uitvoering van het zetwerk bij een nadruk een stuk eenvoudiger was en sneller ging, waardoor de kostprijs lager kon uitvallen. Bij gebruik van goedkoop papier en onnauwkeurig zetwerk zonder correcties, kon de investering volgens hem nog meer beperkt worden.¹⁴

Dus aan de ene kant waren er gewetensvolle nauwkeurige vaklieden actief, die een mooi, goed en houdbaar product wilden vervaardigen tegen een hogere prijs en anderzijds waren er drukkers en uitgevers die snel wilden profiteren van populaire werken en korter houdbare en slordige uitgaven op de markt brachten, om ook sneller aan hun inkomsten te komen.

In Antwerpen waren rond 1585 beide soorten drukker-uitgevers aan het werk en beide soorten ambachtlieden droegen bij aan de tekstproductie in die tijd. Van veel uitgaven is geen enkel exemplaar meer over of slechts een unicum, zoals bijvoorbeeld het pamflet van Mattheus de Rische uit 1586: *Een vvonderlijck Ende*

---

¹⁰ Valkema Blouw 1998.

¹¹ Dijstelberge 1994.

¹² Dijstelberge 1994, p. 221.

¹³ Dijstelberge 1994, p. 225.

¹⁴ Dijstelberge 1994, p. 224.

miraculeus ghewas van Terwe ayeren [...] int Landt van Artoys, dat zich alleen in privébezit bevindt of het pamflet *Een warachtich ende wonderlijck teecken van twee kinderen, die gheboren zijn binnen der vleckten gheheeten Lutssollof in Duytschlandt* van 1 juli 1579, gedrukt en uitgegeven door Niclaes Mollyns. Dit pamflet bevindt zich als unicum in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen. Voor een drukker-uitgever kon het dus interessant zijn om een snelle productie van teksten te hebben, om zodoende snel over middelen te beschikken en niet lang op geïnvesteerde gelden te hoeven wachten. De keuze voor het herdrukken van eigen of andermans pamfletten wegens het succes van eerdere verkoop lag voor de hand, net als het vertalen van eigen pamfletten zoals drukker Mattheus de Rische deed die pamfletten soms in twee talen tegelijk uitgaf of het uitgeven van anderstalige teksten in een Nederlandse vertaling. Omgekeerd is het ook zeer wel mogelijk dat juist de in Nederland gepubliceerde teksten en pamfletten tot een vertaling en uitgave in een andere taal door buitenlandse drukker-uitgevers hebben geleid, zoals Bundschuh ook al heeft aangegeven voor boekpublicaties.¹⁵

3.3 Bibliografisch onderzoek

In de 19de eeuw werd een begin gemaakt met het systematisch bijeenbrengen, bibliografisch beschrijven en ontsluiten van grote collecties drukwerken en teksten. Belangrijke grondleggers en pioniers waren op dit gebied in chronologische volgorde: P.A. Tiele, H.C. Rogge, J.K. van der Wulp, L.D. Petit & H.J.A. Ruys en W.P.C. Knuttel. Al hun bibliografieën zijn waardevol om na te slaan op aanwezigheid van in Nederland gedrukte pamfletten, ook als deze in een andere taal uitgegeven zijn, zoals Frans, Latijn, Engels of Duits. De bibliografieën zijn allen anders van oorsprong, inhoud en opzet, maar vullen elkaar daardoor aan: ze zijn vaak gebaseerd op een bestaande collectie en juist daardoor niet volledig, maar bij elkaar wordt het spectrum van bezit van de pamfletten in de 19de eeuw goed weergegeven.

Tiele beschreef als eerste in 1858 de pamfletten-collectie van de Amsterdamse Frederik Muller uit de periode 1500-1672.¹⁶

Rogge, een letterkundige en tevens predikant te Delft, beschreef een paar jaar later op verzoek van de remonstrants-gereformeerde kerkgemeente te Amsterdam, alle hem bekende remonstrantse pamfletten en vlugschriften.¹⁷ Hij kon hierbij voortbouwen op een eerdere beperkte inventarisatie van Adrianus à Cattenburgh uit 1728 en de collectie van hoogleraar Jacobus Krighout. In zijn bibliografie ordent hij de teksten naar de plaats waar de auteurs (predikanten) werkzaam waren. Ook heeft hij een thematische indeling aangebracht en verwijst naar de vijf jaar eerder verschenen bibliografie van Tiele.

Kort na de remonstrantse bibliografie verscheen in 1866 het overzichtswerk van Van der Wulp.¹⁸ Hij inventariseerde de pamfletten-collectie van en voor de verzamelaar Isaac Meulman, die in het voorwoord zijn collectie vergelijkt met die

---

¹⁵ Bundschuh-van Duikeren 2011.

¹⁶ Tiele 1858-1860, *Bibliotheek van de Nederlandsche pamfletten. Eerste afdeeling. Verzameling van Frederik Muller te Amsterdam naar tijdsorde gerangschikt en beschreven*.

¹⁷ Rogge 1863, *Bibliotheek der remonstrantse geschriften*.

¹⁸ Van der Wulp 1866-1868, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*.

van Frederik Muller, aan de hand van de Tiele-bibliografie en terzijde constateert dat de collectie van Muller vele items bevat die in zijn collectie ontbreken. Van der Wulp beschrijft de collectie van Meulman volgens de chronologie der uitgaven.

Petit beschreef in 1882 de pamfletten-collectie van de Leidse jurist en boekenverzamelaar Joannes Thysius.¹⁹ De collectie die werd ondergebracht in de universiteitsbibliotheek van Leiden, werd later aangevuld met informatie door Ruys.

Tot slot volgde Knuttel in 1889 die alle pamfletten uit de periode 1486-1795 uit de collectie van Koninklijke Bibliotheek te Den Haag chronologisch beschreef en ontsloot via diverse indexen op plaats, auteur en onderwerp.²⁰ Hij nummerde de pamfletten en heden ten dage wordt het 'Knuttel-nummer' gehanteerd om een pamflet aan te duiden.

Deze vijf pamfletbibliografieën kunnen gebruikt worden om het bestaan, de omschrijving en de locatie van de bekende Nederlandse pamfletten aan te geven. Hierbij kan aangetekend worden dat voor de situatie in Antwerpen rond 1585 de remonstrantse collectie minder geschikt is vanwege de specifieke aard van de daarin vermelde pamfletten.

3.3.1 Focus op Antwerpen

In de 16de eeuw was Antwerpen een bloeiend en dynamisch centrum van drukkers, uitgevers, letterzetteren en boekverkopers.²¹ De vaklieden die toegelaten werden tot het gilde van Sint Lucas, werden genoteerd in het gildeboek. Dit gilde voor het ambacht van de kunstenaar, dat heeft bestaan van 1382-1791, bood onderdak aan schilders, beeldhouwers, goud- en zilversmeden, emailleerders en glazeniers, maar vanaf 1536 ook aan drukkers, uitgevers, lettersnijders en boekverkopers. Nieuwe ambachtsslieden werden van jongs af aan in het gilde opgeleid.

De archieven van het Sint Lucasgilde zijn deels bewaard gebleven en in 1872 toegankelijk gemaakt door Ph. Rombouts & Th. van Leries als *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*.²² De gildemeesters en leerlingen werden vanaf 1453 in de gildeboeken (de *Liggeren*) ingeschreven. Samen met uittreksels van de rekeningen van ontvangsten zijn de gildeleden in het werk van Rombouts & Van Leries opgenomen. De oudste rekeningen dateren van rondom de Val van Antwerpen in 1585. De *Liggeren* zijn daarmee een goede bron van informatie over de ambachtsslieden die zich in deze periode in Antwerpen bezig hielden met het vervaardigen en distribueren van teksten.

In de tweede helft van de 20ste eeuw verschenen er drie naslagwerken die zich concentreren op het drukwerk dat vervaardigd is in het gebied dat tegenwoordig tot België gerekend wordt. Voor de Antwerpse situatie zijn deze naslagwerken dus bijzonder waardevol.

---

¹⁹ Petit & Ruys 1882-1934, *Bibliotheek van Nederlandsche en andere pamfletten - verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden*.

²⁰ Knuttel 1889, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*.

²¹ Dermul & Bouchery 1938, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers*.

²² Rombouts & Van Leries 1872, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde onder zinspreuk: 'Wt ionsten versaemt'*.

In de eerste plaats inventariseerden E. Cockx, G. Glorieux en B. Op de Beeck in 1968 alle gedrukte werken die tussen 1541-1600 verschenen zijn op het huidige Belgische grondgebied.²³ Hun naslagwerk *Belgica typographica* bevat ingangen op plaats en op drukker-uitgever.

Van den Branden heeft voor de Antwerpse drukkers en uitgevers baanbrekend werk verricht, door in diverse archieven onderzoek te doen naar personen die in de 15de en 16de eeuw actief waren in het vakgebied van het uitgeven van drukwerk. Van den Branden verzamelde alle gegevens over drukkers en uitgevers die hij kon vinden en ordende die per persoon. Door een voortijdig overlijden heeft hij zijn standaardwerk over Antwerpse drukker-uitgevers niet kunnen voltooiën.²⁴ Zijn aantekeningen worden echter nog steeds bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel voor raadplegingen door onderzoekers.²⁵

In 1975 volgde A. Rouzet met een overzicht van alle drukkers en uitgevers die in België actief zijn geweest in de 15de en 16de eeuw.²⁶ In dit overzichtswerk wordt per dorp en stad aangegeven welke drukkers er gewerkt hebben en per drukker is een korte levensschets opgenomen met bronverwijzingen.

Tot slot onderzochten F. Vandeweghe & B. Op de Beeck in 1993 welke logo's, imprints en drukkersmerken er per drukker gebruikt werden in diezelfde periode.²⁷ Aan de hand van zo'n drukkerskenmerk kunnen nu publicaties zonder uitgeversvermelding toch geïdentificeerd worden.

3.4 Digitalisering

In deze eeuw heeft de digitalisering van gedrukte oorspronkelijke werken een hoge vlucht genomen. Hierdoor is de mogelijkheid vergroot om op afstand toch oude werken te kunnen bestuderen; voor nauwkeurig onderzoek blijft het uiteraard aanbevelenswaardig om de originele drukwerken te raadplegen. In dit laatste geval moet de bewaarplaats van het drukwerk bezocht worden, omdat de werken zelf, gezien hun ouderdom, niet uitgeleend worden.

In de digitalisering zijn er bijzondere en ambitieuze projecten gestart, die bijdragen aan een bredere mogelijkheid tot vinden en raadplegen van werken. Een van de oudste projecten is het *Project Gutenberg*, waarbij rechtenvrije werken digitaal aangeboden worden in allerlei gedigitaliseerde vormen, van beeldscan tot doorzoekbare HTML file met OCR.²⁸

Daarnaast heeft het internetbedrijf Google een streven om zoveel mogelijk boeken te digitaliseren en aan te bieden. Hierbij wordt samengewerkt met universiteiten die hun collectie voor het project *Google Books* ter beschikking stellen.²⁹ Op deze wijze verkrijgt de universiteit een digitale collectie van het eigen papieren bezit en krijgt Google Books een groeiende collectie. Een goed

---

²³ Cockx-Indesteghe, Glorieux & Op de Beeck 1968-1994, *Belgica typographica 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt.*

²⁴ Van den Branden & Cockx-Indesteghe 1983.

²⁵ Persoonlijke correspondentie met Karin Pairon namens Claude Sorgeloos, conservator bij de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel, dd. 04-01-2017.

²⁶ Rouzet 1975, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle.*

²⁷ Vandeweghe & Op de Beeck 1993, *Drukkersmerken uit de 15e en de 16e eeuw binnen de grenzen van het huidige België.*

²⁸ <https://www.gutenberg.org>

²⁹ <https://books.google.com>

voorbeeld is de Universiteit van Gent die haar vroegmoderne publicaties via Google Books heeft laten digitaliseren.

Een ander voorbeeld is *TEMPO: The Early Modern Pamphlets Online*.³⁰ TEMPO is door de Leidse uitgever Brill opgezet. De collectie pamfletten van de Koninklijke Bibliotheek is hierbij gedigitaliseerd. Omdat deze collectie ook de basis vormt voor de Knuttel-inventarisatie, zijn de publicaties in TEMPO aan de hand van hun Knuttel-nummer gemakkelijk terug te vinden. De scans zijn echter gebaseerd op microfilm of microfiche afbeelding van de pamfletten en daardoor van slechte kwaliteit.

Voor vroegmoderne Engelse boeken is de database *EEBO* geschikt: de Early English Books Online.³¹ EEBO bevat facsimilé pagina's van alle gedrukte werken in Engeland, Ierland, Schotland, Wales en N-Amerika en elders gedrukte werken in het Engels in de periode 1473-1700.

Naast de digitaliseringsprojecten zijn er ook in toenemende mate databases beschikbaar die collecties aan elkaar verbinden.

In Nederland is *PiCarta* (vroeger PICA) de oudste. PICA is sinds 1969 het samenwerkingsverband waarin de universiteitsbibliotheken samen met de Koninklijke Bibliotheek en tal van andere (hogeschool)bibliotheken de Nationale Centrale Catalogus (NCC) beheren. Sinds 1986 is de NCC via PiCarta digitaal doorzoekbaar en de vroegmoderne publicaties die in de afzonderlijke catalogi opgenomen zijn, kunnen gevonden worden.³²

Een specifieke database is de *Short Title Catalogue of the Netherlands* (STCN).³³ Deze database is opgezet als een nationale bibliografie van publicaties die in Nederland zijn verschenen in de periode 1540-1800 en ook buiten Nederland, maar dan wel in de Nederlandse taal.³⁴ Hoewel ook naar buitenlandse collecties wordt gekeken, is de inhoud van de database grotendeels gebaseerd op werken die in de Nederlandse collecties, zoals universiteitsbibliotheken, aanwezig zijn.³⁵ Met de methodiek van de zogenaamde 'vingerafdruk' kunnen verschillende edities en herdrukken van elkaar onderscheiden en apart beschreven worden.³⁶

Voor een internationale database, waarin ook diverse Nederlandse publicaties zijn opgenomen, is de USTC zeer geschikt, de *Universal Short Title Catalogue*.³⁷ Deze database die door de University of St. Andrews (GB) is opgezet, ging uit van de Franstalige werken zoals die vermeld zijn in het overzichtswerk van A. Pettegree & M. Walsby uit 2007³⁸, aangevuld met de gegevens uit Spaanse, Portugese, Belgische en Nederlandstalige werken³⁹ en richt zich meer en meer op de Europese situatie in zijn geheel.

De database *Early European Books* (EEB) bouwt voort op de *EEBO* en bestrijkt de werken die in Europa voor 1700 gedrukt zijn.⁴⁰ De focus ligt bij de *EEB* op niet-

---

³⁰ <http://primarysources.brillonline.com/browse/dutch-pamphlets-online>

³¹ <http://eebo.chadwyck.com>

³² <http://www.picarta.nl>

³³ <http://www.stcn.nl>

³⁴ Een kort onderzoek laat zien dat in de STCN momenteel uit de periode 1473-1847 nu 208.672 titelbeschrijvingen van publicaties aanwezig zijn (toets uitgevoerd op 24-01-2017).

³⁵ Gruys 1993.

³⁶ Anon 1993.

³⁷ <http://ustc.ac.uk>

³⁸ Pettegree & Walsby 2007, *French vernacular books - books published in the French language before 1601*.

³⁹ Pettegree & Walsby 2011, *Netherlandish books - books published in the Low Countries and Dutch books printed abroad before 1601*.

⁴⁰ <http://eeb.chadwyck.co.uk>

Engels materiaal, afkomstig uit vijf samenwerkende bibliotheken: Det Kongelige Bibliotek (Deense Koninklijke Bibliotheek in Kopenhagen), Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (Nationale Centrale Bibliotheek in Florence, Italië), de Nederlandse Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, Wellcome Library in Londen (GB) en de Bibliothèque Nationale de France (Franse Nationale Bibliotheek in Parijs).

Door het ruimere aanbod van enerzijds gedigitaliseerde werken en anderzijds betere databases die het bestaan en het bezit van vroegmoderne werken beschrijven, wordt het beter mogelijk om een vergelijkend onderzoek te verrichten naar diverse en verspreid gecollecteerde werken.

3.5 Cultuurhistorie en case study

Door deze toegenomen schaalgrootte en de mogelijkheden om publicaties te zoeken, te vinden, te raadplegen en te vergelijken, is het mogelijk om dieper in te gaan op de gedachte dat er sprake kan zijn van een circulaire uitwisseling van teksten in de 16de eeuw. Door zowel gebruik te maken van de genoemde databases, (digitale) catalogi van collecties zoals (universiteits)bibliotheeken en specifieke drukwerkmusea en de digitale versies van de drukwerken, kan gekeken worden of de Nederlandse teksten een ruimer verspreidingsgebied hebben gehad dan tot nu toe bekend is. Door in te zoomen op mogelijke vertalingen in Frans, Duits of Engels, wordt via deze invalshoek een indruk verkregen van het belang van deze publicaties buiten de Nederlandse taalgrenzen. Door nauwkeurige vergelijking van publicaties met dezelfde omschrijving, kunnen eventueel ook herdrukken en andere edities opgespoord worden, waarmee een idee ontstaat van de populariteit van desbetreffende publicatie in dezelfde taal.

Door het portfolio van verschillende drukkers-uitgever te plaatsen in dezelfde cultuurhistorie, wordt beter gekeken naar een mogelijk verspreidingsnetwerk van gedrukte anonieme teksten. De resultaten van eerder boekhistorisch onderzoek als dat van Valkema Blouw worden hierbij betrokken, immers dit onderzoek heeft vele publicaties van onbekende oorsprong herleid tot de respectievelijke drukkers en uitgevers.⁴¹ Een recente *case study* over de Antwerpse drukker-uitgever Mattheus de Rische bevestigt het beeld van een drukker-uitgever die zich een sleutelpositie inneemt in een circulair netwerk van teksten, met onder andere een Duitse drukker-uitgever als navolger.⁴²

---

⁴¹ Dijstelberge & Croiset van Uchelen 2013, *Dutch typography in the sixteenth century – the collected works of Paul Valkema Blouw*.

⁴² Nieuwenhuizen 2016. De case study is vastgelegd in deze publicatie. De teksten uit deze publicatie vormen de basis voor de teksten in paragraaf 5.4 over Mattheus de Rische.

4 METHODE

Van den Branden heeft uitgebreid onderzoek verricht naar de personen die een aandeel hadden in het boekwezen in Antwerpen in de 15de en 16de eeuw, omdat naar zijn overtuiging Antwerpen het belangrijkste boekencentrum geweest is in de Nederlanden.⁴³ Hij doet hierbij onderzoek in bekende archiefdepots van Antwerpen, zoals o.a. het Rijksarchief van Antwerpen, het archief van het Museum Plantin-Moretus en het Stadsarchief en diverse andere archieven. Hij legt hierbij een lijst aan van namen van 1200 mensen die actief waren in de druk- en uitgeefbranche en verdeelt ze in groepen. Alleen al aan drukkers, uitgevers en boekverkopers komt hij tot 625 personen. Verder onderscheidt hij vaklieden die zich met de letters bezighielden (lettergieters, lettersnijders), correctoren, boekbinders, boekslotmakers, kaartmakers, papierverkopers, perkamentmakers en nog diverse andere groepen ambachtslieden. Kortom: een grote variëteit van ambachtslieden, van wie een deel in de *Liggeren* van het Sint Lucasgilde was ingeschreven.⁴⁴

Ook bekijkt Van den Branden de boekdrukactiviteiten per decennium in de 16de eeuw. Zelf beschouwt hij die methode als 'aanvechtbaar' maar het geeft wel een indruk van de belangrijkheid per decennium.⁴⁵ Een belangrijk kantelpunt ziet hij in 1585 tijdens de Val van Antwerpen: na dit jaar zet de daling van het aantal ambachtslieden in, van 320 voor de Val tot 200 na de Val.⁴⁶

4.1 Verantwoording opzet onderzoek

Voor deze thesis is in navolging van Van den Branden ook gekeken naar de periode rondom dit bijzondere keerpunt in de geschiedenis van de drukkerswereld in de Zuidelijke Nederlanden: 1585. Allereerst is met behulp van het naslagwerk van Rouzet geïdentificeerd welke drukker-uitgevers actief waren in Antwerpen in de periode 1580-1590. Hierbij werd in overweging genomen dat sommige drukkers eerst in Antwerpen verbleven, maar kort na de Val naar elders zijn vertrokken.

Vervolgens worden bij al deze drukker-uitgevers een eerste toets uitgevoerd op de omvang van hun oeuvre aan publicaties en de aanwezigheid ervan in bibliotheekcollecties om verzekerd te zijn van een mogelijke raadpleegbaarheid. Vervolgens wordt onderzocht of in elk oeuvre ook anonieme Nederlandstalige publicaties aanwezig zijn, om hier een selectie uit te kunnen maken voor verder onderzoek.

Tot slot wordt een op basis van deze variabelen een keuze van enkele drukkers gemaakt en wordt hun oeuvre intensiever onderzocht en van elke geselecteerde uitgever een of meer anonieme publicaties geïdentificeerd die een mogelijke navolging in het buitenland zouden kunnen hebben. Hierbij valt te denken aan een inhoudelijk thema, zoals oorlogshandelingen, wonderbaarlijke gebeurtenissen, religieuze manifestaties of patriottische uitingen.

Bij deze geselecteerde publicaties worden vervolgens in diverse bestanden gezocht naar mogelijke vertalingen of navolgingen. In het eerder genoemde

---

⁴³ Van den Branden & Cockx-Indestege 1983, p. 170.

⁴⁴ Van den Branden & Cockx-Indestege 1983, p. 175-177.

⁴⁵ Van den Branden & Cockx-Indestege 1983, p. 177.

⁴⁶ Van den Branden & Cockx-Indestege 1983, p. 178.

recente verkennende onderzoek naar Mattheus de Rische lijkt hiervoor wel een grond te bestaan.⁴⁷

4.2 Procedure en vooronderzoek

Voor een eerste indicatie is gebruik gemaakt van de USTC. In deze database is gekeken naar het voorkomen van drukkers in Antwerpen in de periode 1580-1590 en het aantal publicaties dat aan hen toegeschreven wordt. Daar veel drukkers ook plaatselijke regelingen (ordonnantiën) uitgaven, die minder geschikt lijken om internationaal navolging te krijgen, zijn deze apart genoteerd. Dit levert het volgende beeld op:

Jaar	Aantal in alle talen	Aantal in Nederlands	Perc. (%)	NL ordonnantiën	NL overige uitgaven
1580	263	120	46	71	49
1581	260	101	39	71	30
1582	306	147	48	100	47
1583	245	115	47	78	37
1584	240	113	47	88	25
1585	230	110	48	94	16
1586	162	081	50	69	12
1587	171	073	43	61	12
1588	208	061	29	44	17
1589	174	054	31	33	21
1590	118	045	38	33	12
<i>totaal</i>	<i>2377</i>	<i>1020</i>	<i>43</i>	<i>742</i>	<i>278</i>

Tabel 1: Onderzoek in de USTC naar Nederlandstalige publicaties.

Het vooronderzoek laat zien dat in de periode 1580-1590 zo'n 2377 werken in Antwerpen uitgegeven zijn, waarvan 278 Nederlandstalige werken die geen ordonnantie zijn, in bibliotheekcollecties opgenomen en beschreven zijn. Hierbij dient aangetekend te worden dat nog niet alle werken in universiteitsbibliotheken, waaronder unica, beschreven zijn. Als voorbeeld kan genoemd worden de Universiteitsbibliotheek Utrecht, waar nog enkele kasten met vroegmoderne werken staan die nog nooit beschreven en daardoor nooit ontsloten zijn.⁴⁸ Het is dus heel wel mogelijk dat dit overzicht niet compleet is.

Daarnaast moet aangetekend worden dat de USTC niet foutloos is. Bij vele publicaties wordt geen taal vermeld of is de aanduiding foutief of incompleet. Drie voorbeelden: de Antwerpse publicatie van drukker Gilles van den Rade, *Sendtbrief der dienaren Godes woort in den ghereformeerden kercken in Nederlandt vercondighen*, uit 1580 staat als Latijns drukwerk genoteerd; een ander werk van deze drukker, het tweetalige werk *Lofsang van Braband. Hymne de Braband* (1580) door Jan van der Noot staat als Franstalige uitgave genoteerd. Van der Rades drietalige drukwerk *Confessio in articulo de coena. Confessie ofte belydenisse. Confession (en l'article de la cene)* door Casiodoro de

⁴⁷ Nieuwenhuizen 2016.

⁴⁸ Mededeling van Jan de Boer, vakreferent bij de Universiteitsbibliotheek Utrecht, op 18-01-2017. Hij vermoedt dat dit ook bij andere universiteitsbibliotheken, zoals Leiden en Amsterdam, het geval is.

Reina (1579) in het Latijn, Nederlandse en Frans staat alleen als Franstalig te boek.⁴⁹

Verder is al eerder opgemerkt dat drukkers om diverse redenen niet de werkelijke plaats van uitgave of hun werkelijke naam hebben vermeld op hun publicaties.

Toch biedt het aantal van 278 Nederlandstalige uitgaven een goed startpunt om het onderzoek mee te beginnen. Door alle drukkers die in deze periode actief waren, nader te bekijken, kan een selectie bepaald worden. Criteria zijn dan hun verblijfsperiode in Antwerpen, eventueel gevolgd door een vertrek of vlucht uit deze stad, het oeuvre aan diverse Nederlandstalige werken en eventuele anderstalige werken met een goed thema dat zich voor de literaire export leent. Afhankelijk van de omvang van de oeuvres worden 4 drukker-uitgevers geselecteerd, die nader bekeken zullen worden.

4.3 Selectie van geschikte drukker-uitgevers

Van den Branden noemt een aantal van 320 ambachtslieden die in 1580 in Antwerpen in de drukwerk-branche actief waren en ziet het aantal dalen tot 200 in 1590.⁵⁰ In het naslagwerk van Rouzet zijn in de 16de eeuw in Antwerpen 452 drukkers vermeld.⁵¹ Als vervolgens per drukker-uitgever bepaald wordt of hij in de periode 1580-1590 als drukker actief was, dan zijn er 42 drukkers te identificeren. Van al deze drukkers heeft Rouzet een korte biografie en impressie van hun oeuvre opgenomen.

Deze 42 drukker-uitgevers zijn vervolgens met behulp van de USTC met elkaar vergeleken op aantal drukwerken, ordonnantiën, uitgaven in het Nederlands en anderstalige werken en de uitgave van anonieme werken, zoals bijvoorbeeld meestal pamfletten. Zie voor een gedetailleerd overzicht *Bijlage I*.

Dit levert als resultaat:

Achternaam	Voornaam	Werkzame periode	In Antwerpen actief
Bacx	Andreas (I)	1578-1614	1578-1614
Bellerus	Joannes	1553-1595	1553-1595
Bellerus	Petrus	1562-1600	1562-1600
Bellerus	Lucas (II)	1574-1600	1574-1600
Beys	Gilles	1567-1595	1590-1594
Clypeus	Cornelis	1566-1602	1566-1584
Coesmans	Hans	1579-1588	1579-1588
Coninx	Arnout / Arnould	1579-1617	1579-1617
Coppens van Diest	Gilles (II)	1573-1609	1573-1609
Cordier	Jean	1574-1594	1574-1594

⁴⁹ Eigen waarneming dd. 23-01-2017.

⁵⁰ Van den Branden & Cockx-Indestege 1983, p. 178.

⁵¹ Rouzet 1975, p. 255-260.

Fickaert	Hans	1575-1618	1575-1618
Galle	Philippe	1564-1612	1564-1612
Ghelen	Jan (III) van	1577-1610	1577-1598
Gielis	Adam	1564-1617	1564-1617
Horne	Pierre de	1563-1605	1563-1586
Huberti	Adrianus (I)	1573-1614	1573-1614
Jode	Gerard de	1550-1591	1550-1591
Keerberghen	Peeter van (veuve)	1570-1594	1570-1594
Liefrinck	Mynken	1567-1593	1567-1593
Mercator	Rumoldus	1567-1599	1576-1582
Mersman	Herman	1572-1591	1572-1591
Mollyns	Niclaes	1575-1625	1575-1586
Moretus	Jan (I)	1557-1610	1557-1610
Mylius	Arnoldus	1565-1604	1565-1579
Nutius	Martinus (II)	1579-1608	1579-1608
Ortelius	Abraham	1547-1598	1547-1598
Rade	Gilles van den	1571-1611	1571-1586
Raphelengius	Franciscus	1575-1597	1575-1585
Rische	Mattheus de	1564-1590	1564-1590
Riviere	Guillaume de la	1575-1634	1575-1584
Roye	Matthias van	1560-1591	1560-1591
Spore	Nicolas	1570-1590	1570-1590
Steelsius	Gillis	1570-1610	1570-1610
Thielens	Antonius	1564-1596	1564-1596
Tongheren	Peter van	1580-1602	1580-1602
Troyens	Jasper	1577-1631	1577-1588
Verdussen	Hieronimus	1579-1635	1579-1635
Verstegen	Richard	1578-1607	1587-1607
Vervliet	Daniel	1564-1610	1564-1610
Vrients	Jan Baptist	1575-1611	1575-1611
Waesberghe	Jan (II) van	1577-1626	1577-1585

Wouters	Hendrik	1571-1592	1571-1592
---------	---------	-----------	-----------

Tabel 2: Onderzoek in de USTC naar Antwerpse drukkers die actief waren in of rond de periode 1580-1590.

In dit onderzoek wordt gekozen voor 4 drukkers die meer dan 10 werken op hun naam hebben staan als drukker-uitgever, waarvan het merendeel in het Nederlands en voor een groot deel anoniem.

Dit zijn Jan (III) van Ghelen, Niclaes Mollyns, Gilles van den Rade en Mattheus de Rische. Twee van hen, Mollyns en Van den Rade, vertrokken kort na de Val van Antwerpen naar elders, om daar hun drukkersactiviteiten voort te zetten.

4.4 Instrumentarium en werkwijze

Van drie van de vier drukker-uitgevers bestaat geen goede of complete bibliografie, dus deze moet voor dit onderzoek opgesteld worden, daar immers de USTC een beperkte dekking kent en foutgevoelig is en de STCN een zeer beperkte collectie heeft van de in Antwerpen gedrukte werken, daar deze zich vaak in Belgische collecties bevinden. Als voorbeeld: van de in Antwerpen gedrukte werken in de periode 1580-1590 bevinden zich er 130 in Nederlandse collecties; de USTC komt in diezelfde periode tot een aantal van 2377, ruim 18x zoveel.⁵²

Het onderzoek per drukker-uitgever bestaat in eerste instantie in de completering van het overzicht van ieders drukwerken. Hiervoor is een uitgebreide procedure opgezet in zes stappen: (1) een eerste oriëntatie, (2) een aanvulling uit gedrukte bibliografieën, (3) onderzoek van het Nederlandse bezit en de beschikbaarheid, (4) onderzoek van het buitenlandse bezit en de beschikbaarheid, (5) beschikbaarheid van een digitale versie van elk drukwerk en (6) bezoek aan een collectiebibliotheek.

4.4.1 Eerste oriëntatie

Als eerste oriëntatie wordt van elke drukker-uitgever een overzicht opgesteld van drukwerken die gevonden kunnen worden in:

1. USTC
2. STCN
3. Picarta / NCC

De resultaten zijn in een Excel-tabel per drukker-uitgever opgenomen, die vervolgens aangevuld werd met aanvullende gegevens.

4.4.2 Aanvulling uit gedrukte bibliografieën

Zoals eerder genoemd zijn er diverse geschikte bibliografieën van gedrukte werken om de drukwerken van de geselecteerde drukker-uitgevers te identificeren. Naast overzichten van o.a. gedrukte boeken, zijn er ook de eerder genoemde pamfletten-bibliografieën. Deze zijn allemaal per drukker-uitgever geraadpleegd in dit onderzoek.

⁵² Eigen waarneming dd. 23-01-2017.

1. *Belgica typographica* (Cockx-Indestege e.a.), drukwerk in de Zuidelijke Nederlanden 1541-1600
2. *Netherlandish books* (Pettegree e.a.), boeken gedrukt voor 1601 in Nederland of in het Nederlands
3. *French vernacular books* (Pettegree e.a.), boeken gedrukt voor 1601 in het Frans
4. Tiele (1858), pamfletten van Frederik Muller 1500-1672
5. Rogge (1863), remonstrantse pamfletten
6. Van der Wulp (1866), pamfletten van Isaac Meulman
7. Petit (1882), pamfletten van Joannes Thysius
8. Knuttel (1889), pamfletten in de Koninklijke Bibliotheek tussen 1486-1795

4.4.3 Nederlands bezit en beschikbaarheid

Om een indruk te hebben van de aanwezigheid van de gedrukte uitgaven in Nederlandse bibliotheekcollecties, zijn de catalogi van deze bibliotheken geraadpleegd. Aanvullende gegevens zijn wederom verwerkt in het Excel-overzicht per drukker-uitgever. De volgende bibliotheekcatalogi zijn geraadpleegd:

1. Koninklijke Bibliotheek Den Haag (KBDH)
2. Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU)
3. Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA)
4. Universiteitsbibliotheek Groningen (UBGr)
5. Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL)
6. Universiteitsbibliotheek Maastricht (UBM)
7. Universiteitsbibliotheek VU Amsterdam (VUA)
8. Stadsbibliotheek Maastricht (SBM)
9. Gemeentebibliotheek Rotterdam (GBR)

4.4.4 Buitenlands bezit en beschikbaarheid

Omdat veel in Antwerpen uitgegeven drukwerken een lokale verspreiding gehad kunnen hebben, is ook onderzoek verricht in Belgische en overige buitenlandse bibliotheken. De volgende bibliotheekcatalogi zijn geraadpleegd:

1. Museum Plantin-Moretus in Antwerpen (MPM)
2. Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen (EHC)
3. Universiteitsbibliotheek Gent (UBG)
4. Universiteitsbibliotheek Luik (UBLk)
5. Koninklijke Bibliotheek van België in Brussel (KBB)
6. English short title catalogue (ESTC)
7. British Library in Londen (BLL)
8. Bayerische Staatsbibliotheek in München (BSB)
9. Bibliothèque Nationale de France in Parijs (BNF)
10. Österreichische Nationalbibliothek in Wenen (ONB)
11. Universiteitsbibliotheek Complutense in Madrid (UBMc)

4.4.5 Digitale versie van elk drukwerk

Om de drukwerken 'op afstand' in eerste instantie te kunnen beoordelen, is gezocht naar digitale versies van elk drukwerk van elke drukker. In veel gevallen zijn deze versies gevonden. Hiervoor zijn verschillende bestanden en databases geraadpleegd:

1. USTC: via deze database zijn soms links naar de fulltext te vinden
2. TEMPO: The Early Modern Pamphlets Online, via de Koninklijke Bibliotheek te raadplegen. Met een bekend Knuttel-nummer zijn de gescande publicaties gemakkelijk terug te vinden. De scans zijn echter van slechte kwaliteit
3. EEBO: Early English Books Online
4. EEB: Early European Books
5. UB Gent: de Universiteit van Gent heeft van vele vroegmoderne werken een digitale versie beschikbaar
6. Google Books: naast de bestanden van de UB Gent zijn er aanvullend digitale werken te vinden, uit scanprojecten van Google Books⁵³

4.4.6 Bezoek aan een collectiebibliotheek

De werken die niet digitaal te vinden zijn en in een bibliotheek bestudeerd moeten worden, zijn geraadpleegd in de volgende bibliotheken:

1. Koninklijke Bibliotheek Den Haag (KBDH)
2. Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU)
3. Museum Plantin-Moretus te Antwerpen (MPM)
4. Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience te Antwerpen (EHC)

Alle gegevens zijn samengevoegd in de genoemde Excel-bestanden. Deze zijn opgenomen als *Bijlage II-IV*.

---

⁵³ Google sluit momenteel overeenkomsten af met alle universiteitsbibliotheken om hun rechtenvrije werken te mogen digitaliseren. Mededeling van Jan de Boer op 18-01-2017.

5 ONDERZOEKSRÉSULTATEN & ANALYSE

In het onderzoek is gekeken naar het oeuvre van vier Antwerpse drukker-uitgevers: Jan (III) van Ghelen, Nicolaes Mollyns, Gilles van den Rade en Mattheus de Rische. Zoals gemeld vertrokken Mollyns en Van den Rade na de Val van Antwerpen naar elders, waar zij hun drukwerkzaamheden konden voortzetten.

Per drukker-uitgever is nagegaan hoe zijn actieve drukkersleven is verlopen, met specifieke aandacht voor de Antwerpse periode, hoe het portfolio van de drukker is opgebouwd en vervolgens welke bijzondere drukwerken hierin zijn aan te wijzen. Aan de hand van enkele voorbeelden hiervan wordt gekeken naar buitenlandse navolging of invloeden en de verspreidingsdynamiek.

5.1 Jan (III) van Ghelen

Drukker-uitgever Jan (III) van Ghelen is actief geweest in Antwerpen (1577-1598), Maastricht (1598-1605) en Rotterdam (1606-1610). Hij is ook bekend als Jan van Ghelen de Jonghe. Zijn achternaam varieerde in drukwerken: Geel, Ghele, De Gheele, Gheel, Gheelen, Ghelius, Ghely en Guelee. Na zijn dood zette zijn weduwe Judith Bouts⁵⁴ zijn drukactiviteiten voort in Rotterdam.⁵⁵

5.1.1 Levensloop en activiteiten als drukker-uitgever

Jan (III) van Ghelen stamt uit een echte drukkersfamilie. Zijn grootvader Jan van Ghelen was sinds 1517 actief als drukker in Antwerpen⁵⁶; hij verkocht zijn drukkerij in 1549 aan zijn zoon Jan (II) van Ghelen. Jan (II) drukte zo'n zestig werken tot aan 1579. Hij overlijdt in 1583 en de nalatenschap uit de drukkerij gaat deels over naar zijn zoon Jan (III), die in 1578 het recht verkreeg van het Sint Lucasgilde om als drukker aan het werk te kunnen gaan in Antwerpen.⁵⁷

Jan (III) van Ghelen heeft een moeizaam bestaan in Antwerpen. Hij drukt zo'n twintig werken in de periode 1578-1597⁵⁸, gemiddeld één per jaar. Hij moet met schulden Antwerpen verlaten en begint opnieuw in Maastricht.⁵⁹ Daar werkt hij tot 1605 en als hij opnieuw in schulden geraakt vertrekt hij naar Rotterdam, waar hij tot zijn dood in 1610 verder werkt. Zijn weduwe neemt dan zijn drukkerij over en geeft nog diverse werken uit tot in 1613.

Zijn Antwerpse portfolio is dus overzichtelijk met twintig werken. Over de drukker zelf is weinig bekend, anders dan uit de Antwerpse archieven bekend is geworden. Sommige van zijn werken hebben een fictief impressum: er wordt dan Antwerpen vermeld, terwijl Van Ghelen inmiddels in Maastricht of Rotterdam werkzaam is.⁶⁰

Ook het feit dat er drie generaties drukkers zijn met dezelfde naam 'Jan van Ghelen' en twee ervan mogelijk in een overlappende periode van 1578-1583 op

⁵⁴ De Groot 1980, p. 93-94: in de literatuur (Rouzet e.a.) wordt Jeanne van Huckelroy als tweede echtgenote vermeld, echter De Groot meldt dat zij getrouwd was met Jacques van Ghelen, broer van Jan (III).

⁵⁵ Rouzet 1975, p. 71-73.

⁵⁶ De Groot 1980, p. 85.

⁵⁷ Rouzet 1975, p. 72-73.

⁵⁸ Dit aantal is gebaseerd op de bewaarde exemplaren van deze werken. Het is mogelijk dat er werken verloren zijn gegaan, waardoor het bestaan daarvan nu onbekend is.

⁵⁹ De Groot 1980, p. 86.

⁶⁰ Van Selm 1983, p. 53-54.

hetzelfde adres hebben gewerkt, werkt niet verhelderend in het onderzoek naar de publicatiegeschiedenis van de Van Ghelens. Zo gaf Jan van Ghelen twee Nederlandstalige edities van de *Uilenspiegel* uit in 1575 en 1580, de tweede en derde editie in het Nederlands voor zover bekend. Een uitgave vermeldt de privilegedatum 1580, toen vader Jan (II) van Ghelen nog werkzaam was op hetzelfde adres. Geeraedts heeft deze 1580-Van Ghelen editie opnieuw uitgebracht en geëditeerd in 1987.⁶¹ De 1575-editie dateert waarschijnlijk uit 1585 in plaats van 1575 (op het titelblad) of ook uit 1580 (toen het privilege verleend was), volgens onderzoeker Geeraedts die beiden toewijst aan Jan (III) van Ghelen, o.a. door onderzoek aan de houtsnede-illustraties.⁶²

5.1.2 Impressie van het portfolio

Raadpleging van twee databases levert een eerste indruk op: de USTC geeft bij een zoekactie op drukker-uitgever 11 titels voor Jan (III) van Ghelen en de STCN zelfs 20 titels. Echter uit de Antwerpse tijd zijn dat er maar 5 in de USTC en 1 in de STCN. In Nederland zijn vooral de Rotterdamse publicaties bewaard gebleven; veel van deze uitgaven zijn in tweekleurendruk zwart met rood gedrukt, wat redelijk nieuw was voor Rotterdam in die tijd.⁶³ Nader onderzoek voor deze thesis naar de Antwerpse drukuitgaven van Jan (III) van Ghelen heeft het aantal op 20 gebracht. Met zijn Maastrichtse en Rotterdamse uitgaven komt het totaal op 52⁶⁴; het merendeel is dus buiten Antwerpen geproduceerd. In Antwerpen drukt hij ongeveer evenveel anonieme werken als werken met auteursvermelding, daarna verschuift de aandacht naar anonieme werken (22 werken anoniem, 10 werken met auteur), dus in totaal zo'n 60% anonieme uitgaven. De Antwerpse verdeling is als volgt:

Jaar	Aantal werken met auteursvermelding	Aantal anonieme werken
1578	1	0
1579	1	2
1580	1	1
1581	2	1
1582	2	0
1583	1	0
1584	1	0
1585	0	1
1586	1	0
1589	1	0

⁶¹ Geeraedts 1987, *Uilenspiegel – Antwerpen 1580*.

⁶² Geeraedts 1993, p. 137-139. Meer over de verschillende *Uilenspiegel*-edities in Vriesema 2002.

⁶³ De Groot 1980, p. 88.

⁶⁴ De Groot 1980, p. 89: tot nu toe was een portfolio van slechts 25 titels bekend, maar dit masteronderzoek heeft het aantal op 52 gebracht.

1590	0	1
1595	0	1
1596	0	1
1597	0	1
Totaal	11	9

Tabel 3: Overzicht van drukwerken van Jan (III) van Ghelen in de periode 1578-1597.

Opvallend is de afwezigheid van drukwerken in de periode 1591-1594; er zijn geen publicaties van Van Ghelen uit de periode bekend of teruggevonden.

In de meeste gevallen is Van Ghelen zowel drukker als uitgever. Hij drukte volksboeken, populaire traktaten, almanakken, prognosticaties en oorlogspamfletten. Aan volksboeken drukte hij *Den sleutel der liefden* (1580) en *Van den X ezels* (1580), de *Ulenspiegel* (1580/1585), het *Sotten schip* (1584), *Die historie van Sandrijn ende Lantslot* (1610) en als oorlogsberichten gaf hij pamfletten uit over beide zijden van de oorlogvoerenden zoals bijvoorbeeld over de Hertog van Kleef (1579), de victorie van de Staatse troepen over Eindhoven (1581), de overwinning van Albrecht, de aartshertog van Oostenrijk, bij de inname van de stad Hulst op de protestantse opstandelingen (1596) en de moord op de protestantse koning Hendrik IV van Frankrijk door de katholieke François Ravallac (1610).

Bijna al zijn werk in de drie steden is Nederlandstalig, op slechts twee werken in het Latijn na, wat kan wijzen op een doelgroep die wat volkser is en geen andere talen beheerst dan de volkstaal. Hij vertaalde hiertoe werken uit het Engels, Frans, Duits, Spaans, Italiaans en Latijn of maakte gebruik van heruitgaven van oudere eerder vertaalde werken.

In zijn Rotterdamse tijd ging Van Ghelen ook liederen en poëzie uitgeven die met de oorlog en het Twaalfjarig Bestand dat in 1609 begon, te maken hadden, waarbij hij verschillende werken gecomponeerd door de Engelsman William Fennor in zijn portfolio opnam. Bij sommige liederen is zelfs de melodie aangegeven waarop gezongen kan worden: *Dit's testament van der oorloghe swaer, die heeft gheduert soo langh en menigh iaer* (1607), *Een liedeken ghemaect tusschen bestant ende oorlogh* (1609) op de melodie "Ic ben niet als de plyme", *Een nieu liedeken gemaect van een boer en een soldaat* (1609), *Liedt van drie moordenaers* (1609) op de melodie van "Galilea", *Een liedeken van het Bestandt* (1610), *Wat nieuws boven nieuws* (1609, Fennor, Knuttelnr. 1623), een loflied op Prins Maurits en *De opstandinghe van Mars [...] binnen den landen van Gulick, Cleve ende Berghs-landt* (1610, Fennor, Knuttelnr. 1738).

De werken van de Engelsman William Fennor, ook bekend als William Fenner en Wilhelmus/Willem Vener, zijn door Simoni onderzocht.⁶⁵ Zij analyseert het *Mars*-gedicht uit 1610, waarin de god Mars naar de aarde terugkeert en discussieert met de machthebbers uit die tijd, aan het begin van het Twaalfjarig Bestand. Ook de uitgave van een jaar eerder *Wat nieuws boven nieuws* van Fennor wordt in de analyse betrokken. Dit pamflet komt ook van de persen van Jan (III) van Ghelen, maar er ontbreekt een impressum. Wellicht wilde Van Ghelen eerst de reactie afwachten op Fennors eerste gedicht.⁶⁶ Fennor schrijft dat hij het gedicht

⁶⁵ Simoni 1978.

⁶⁶ Simoni 1978, p. 153.

opdraagt aan Prins Maurits van Nassau en dat hij zeven jaar in zijn dienst is geweest. Fennor componeerde het gedicht 'met een lamme hant ende kranck hoofd, maer met een kloeck ende ghesont hert' (zie afbeelding 1). Hij blijkt een goed schrijvende soldaat te zijn, in twee moderne talen.⁶⁷ Na de dood van Van Ghelen in 1610 duikt Fennor in 1612 weer in Engeland op, waar hij nog meer gedichten publiceert.

Afbeelding 1: Wat nieuw boven nieuw (1609). Fragment.

Van Ghelen illustreert verder verschillende uitgaven soms met dezelfde houtsnede of met een die er op lijkt. Vooral het beeld met belegering, ruiters en lansiers is gebruikelijk. Dit komt o.a. terug in berichten over Eindhoven (1581), Hulst (1596), Maastricht (1606) en het Mars-lied over Gulik en Kleef (1610). De laatste twee uitgaven gebruiken dezelfde houtsnede voor een illustratie. (zie afbeelding 4 en 5)

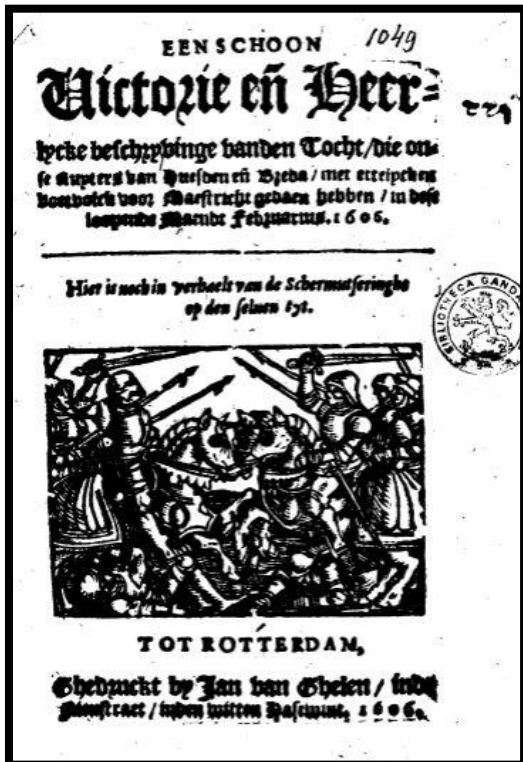
Afbeelding 2: Cort verhael vande victorie [...] oer [...] Eyndhouen (1581).

Afbeelding 3: Warachtich verhael [...] van Hulst (1596).

⁶⁷

Simoni 1978, p. 158.

Afbeelding 4: Een schoon victorie [...] voor Maestricht (1606).

Afbeelding 5: De opstandinghe van Mars (1610). Fragment.

5.1.3 Voorbeelden van bijzondere drukwerken

Al eerder is Van Ghelens bijzondere Antwerpse drukwerk *Ulen Spiegel* uit 1580 (en 1585) genoemd. Een andere bijzondere uitgave is de zeldzame editie van de rederijker Cornelis Crul: *Een schoone ende gheneuchlicke historie oft cluchte van Heynken de Luyere* uit 1582. Baekelmans noemt Heynken de Luyere in zijn heruitgave van de tekst een volksdichter, een zwervend dichter, een grappenmaker die steeds blut is, kortom: een soort Ulen Spiegel.⁶⁸ Er is slechts één exemplaar bewaard gebleven dat zich in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag bevindt. *Heynken de Luyere* past gezien het thema prima bij de *Ulen Spiegel*-uitgaven van Van Ghelen.

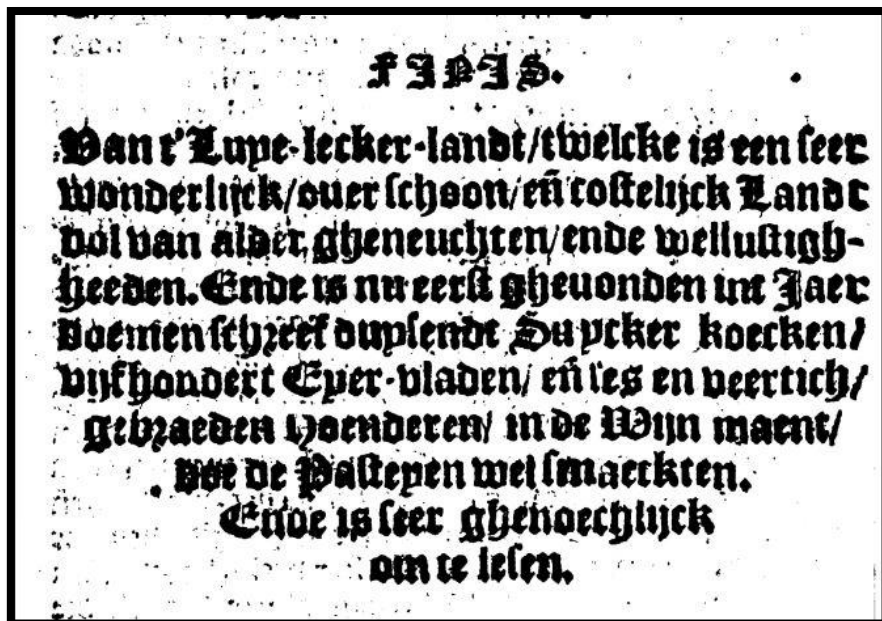
Een werk wat ook in de traditie staat van kolder, zeden en spot, is het *Sotten schip (Navis stultorum)* van Sebastiaen Brandt uit 1494, dat Van Ghelen in 1584 uitgeeft in het Nederlands. In 1600 drukt Van Ghelen in Maastricht ook nog *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafel-spelen, ende refereynen* waarin een marskramer voorkomt die 'zottekappen' probeert te verkopen.⁶⁹ Van Ghelen had kennelijk een voorkeur voor 'zotheds'-teksten. In deze bundeling komt ook een prozatekst voor uit de eerste helft van de zestiende eeuw over het niet-bestaande Luilekkerland ('Luye-lecker-landt') waarover in de tijd ook gefantaseerd werd.⁷⁰ (zie afbeelding 6)

⁶⁸ Baekelmans 1925, p. 61.

⁶⁹ Coigneau 1977, p. 21.

⁷⁰ Pleij 1977, p. 101-110. Pleij wijdt er in zijn boek *Dromen van Cogne* een studie aan.

Afbeelding 6: Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafel-spelen, ende refereynen (1600). Fragment over het Luye-lecker-landt (Luilekkerland).

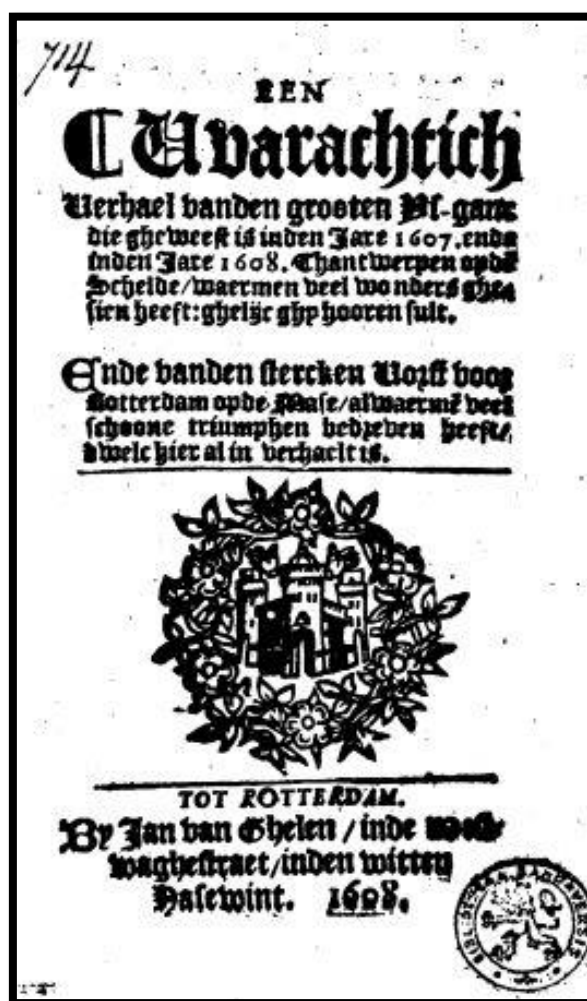
De teksten van de 13de-eeuwer Albertus Magnus hadden ook de belangstelling van Jan (III) van Ghelen. Hij gaf in 1600 het magieboek uit: *De secreten tracterende vande secreten ende krachten der kruyden, ghesteenten, ende sommige beesten ende voghelen*. Een interessant boek dat al eerder in de Nederlandse taal werd uitgegeven in Antwerpen, zoals door Jan Roelants in 1553 en door Peter Mesens in 1573.

Als Jan (III) van Ghelen uitwijkt naar Maastricht en later naar Rotterdam, laat Antwerpen hem echter niet los. In 1609 drukt hij een nog gedicht over de Blijde Inkomst in Antwerpen van diverse ambassadeurs uit Engeland en Frankrijk op 9 februari van dat jaar, aan het begin van het Twaalfjarig Bestand: *Triumphante ende Blijde Incomste binnen Antwerpen, Vande Ambassadeurs, van wegen de Coninghen van Vrancrijck ende Enghelant*. (zie afbeelding 7)

Afbeelding 7: Triumphante ende Blijde Incomste binnen Antwerpen (1609).

Een jaar eerder geeft hij zelfs een pamflet uit (zie afbeelding 8), waarin zowel Antwerpen als Rotterdam in een gedicht verenigd worden, in het onderwerp van de grote ijszee op de Schelde bij Antwerpen en de Maas bij Rotterdam. In 1607 en 1608 was het kennelijk zo'n strenge winter geweest, dat er een stevige ijslaag op de Schelde en Maas kwam te liggen waarover zelfs de gevechtstroepen konden marcheren. Kossman wijst het gedicht over Rotterdam toe aan de rederijker Van der Woude, uit de Rotterdamse kamer *De blauwe acoleyen*. Het Antwerpse gedicht wist hij niet tot de maker te herleiden.⁷¹ Het gedicht kon volgens het drukwerk gezongen worden op de melodie 'Gheeft my te drincke[n] na mynen dorst'.

Afbeelding 8: Een vvarachtich verhael vanden grooten Ys-ganc (1608).

5.1.4 Buitenlandse navolging

Het Antwerpse portfolio van Jan (III) van Ghelen is beperkt, met slechts 20 werken. Hoewel Van Ghelen in Antwerpen en later in Maastricht en Rotterdam bijzondere werken heeft gedrukt, is het de vraag of zijn kleine portfolio tot buitenlandse navolging heeft geleid. Enkele uitgaven met een bijzonder thema

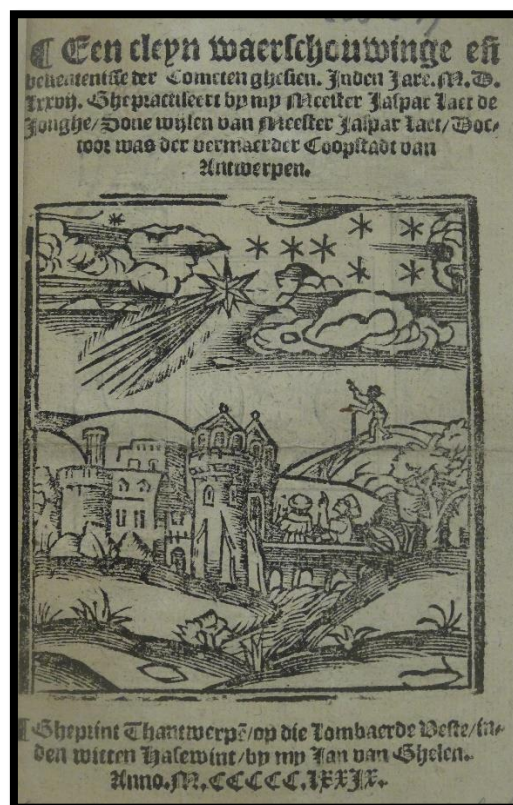
⁷¹ Kossman 1940, p. 208-209.

zijn nader bekeken op mogelijke buitenlandse navolgers of juist op navolging door Van Ghelen zelf.

5.1.4.1 Publicatie: *De komeet uit 1577*

In Antwerpen waren vader en zoon Jaspas (Gaspard) Laet uit Borchloen, het tegenwoordige Borgloon in Vlaams Limburg, werkzaam als astroloog en dokter. Beiden stelden almanakken samen en deden allerlei voorspellingen (prognosticaties). Via vader Jaspas Laet ('de Oudere') kregen vele almanakken een Engelse of Latijnse vertaling bij drukkers in Londen en een Franse vertaling in Parijs of Antwerpen. Vader Jan (II) van Ghelen drukte ook een Franse almanak van Jaspas Laet de Jonge. Er bestond dus al een relatie tussen de De Laets en de Van Ghelens.

In november 1577 vond een bijzonder natuurverschijnsel plaats: er verscheen een komeet aan de hemel boven Nederland en Europa. Jaspas Laet de Jonge schreef er een pamflet over, waarin de komeet als een waarschuwing van God gezien werd: *Een cleyn waerschouwinge ende bekentnisse der cometen ghesien inden jare 1577*, dat in 1579 door Jan (III) van Ghelen werd gedrukt en uitgegeven.⁷² Op de houtsnede die het pamflet siert, zijn drie mensen te zien die vol belangstelling of angst wellicht, naar de hemel staren waar de komeet, een ster met lange staart, over trekt. (zie afbeelding 9)

Afbeelding 9: *Een cleyn waerschouwinge ende bekentnisse der cometen (1579).*

⁷² Er is slechts 1 exemplaar van dit pamflet bekend en het bevindt zich in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Deze komeet bracht iedereen in beroering: er werden natuurkundige metingen gedaan o.a. door de astronoom Tycho Brahe en er werden voorspellingen opgesteld over het effect en invloed van deze komeet; de komeet werd door protestanten als een waarschuwing tegen zondig leven gezien. Vele publicaties over de komeet van 1577 zagen verder het licht in geheel Europa.⁷³ Er zijn maar weinig Nederlandstalige pamfletten bekend uit het jaar 1577 over deze komeet. Er is alleen een pamflet van Johannes Portantius bekend, gedrukt door Franciscus (I) Raphelengius bij Christoffel Plantijn: *Beschrijvinghe der nieuwer cometen, met aenwijssinghe ende vermaninge wat zy bedieden ende voortbrenghen sal* (zie afbeelding 10). Jan (II) van Turnhout bracht dezelfde publicatie met het impressum 's-Hertogenbosch op zijn drukpers.

Afbeelding 10: Beschrijvinghe der nieuwer cometen (1577).

In dat jaar verschenen er zeker 25 andere publicaties over deze komeet, voornamelijk in het Duits. In 1578 kwamen er nog 23 publicaties bij, allen in het Duits en in 1579 nog drie, bestaande uit het pamflet van Jan (III) van Ghelen en twee Duitse pamfletten. Nader onderzoek moet uitwijzen of Van Ghelen een navolging is geweest van de Duitse pamfletten of dat hij juist navolgers heeft gehad: ook in de navolgende jaren bleven er publicaties over de komeet uit 1577 verschijnen.

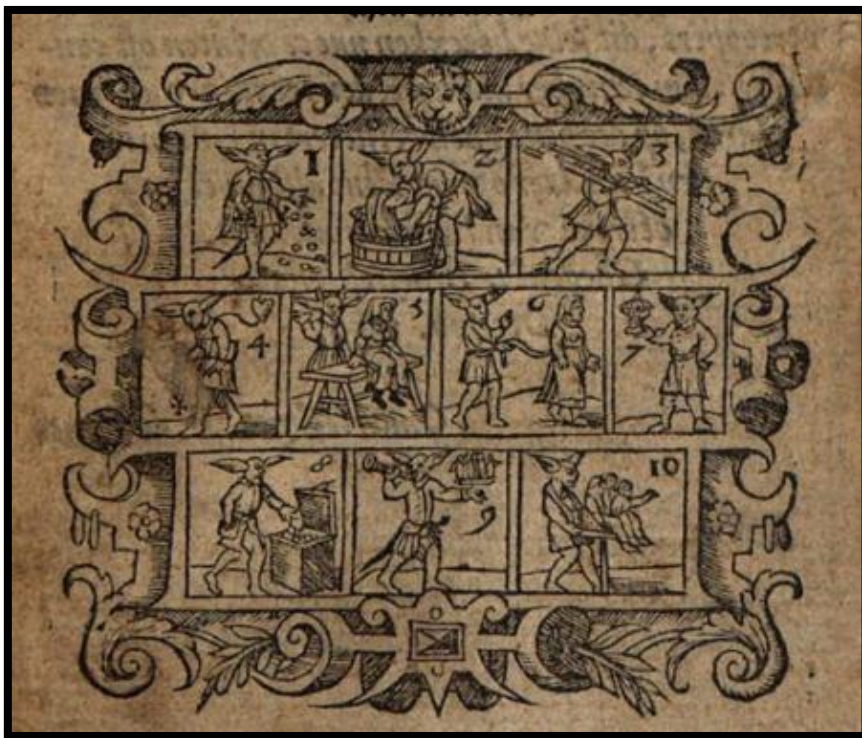
⁷³ Voor een overzicht van alle publicaties over deze komeet, zie C.D.Hellman (1944), *The comet of 1577*. In haar boek ontbreekt echter de publicatie van Jaspard de Laet door drukker Jan (III) van Ghelen, wellicht omdat hiervan wereldwijd maar 1 exemplaar is overgeleverd.

5.1.4.2 Publicatie: *De tien ezels*

In 1580 drukte Jan (III) van Ghelen een andere bijzondere publicatie: *Vanden X. ezels sprekende van thienderley manieren van mans, die welcke door haer vertwijfelt leven weerdich zijn ezels ooren te draghene : der welcker domheyt met moralijcke refereynen gestraft ende onderwesen wort.*

Van het verhaal over de tien ezels waren al verschillende drukken bekend. Er is een uitgave uit 1523 bekend en in 1558 bracht de weduwe van Jacob van Liesvelt ook een uitgave uit van de *Tien ezels*.

Jan (III) van Ghelen bracht in 1580 deze publicatie ook op de markt, ondanks het feit dat het in 1570 al op de Index van verboden boeken geplaatst was, vanwege de seksuele toespelingen en inhoud van enkele tekstdelen.⁷⁴ In het boek worden mannen als ezels voorgesteld: het zijn losbollen, sufferds, klaplopers, losbandige kerels, verkwisters en nog meer van zulke typering. Elke ezel krijgt in het boek een distichon, een prozatekst en een refrein toebedeeld. Op de houtsnede afbeelding zijn de tien typen mannen te zien, allen getooid met ezelsoren. (zie afbeelding 11)

Afbeelding 11: *Vanden X. ezels* (1558), in de Van Liesvelt uitgave.

Van Ghelen noteert dat het werk vertaald was "wt den Enghelschen in Duytscher spraken". Logeman deed in 1893 voor het eerst onderzoek naar de *Tien ezels* en kwam tot de conclusie dat er echter een Duitse uitgave aan ten grondslag moest liggen: *Von den neun Eseln* (Augsburg, ca. 1494).⁷⁵ Een Engelstalige publicatie zou op deze Duitse uitgave terug te voeren zijn. De tiende ezel zou er later in

⁷⁴ Van Elslander 1946, p. VIII.

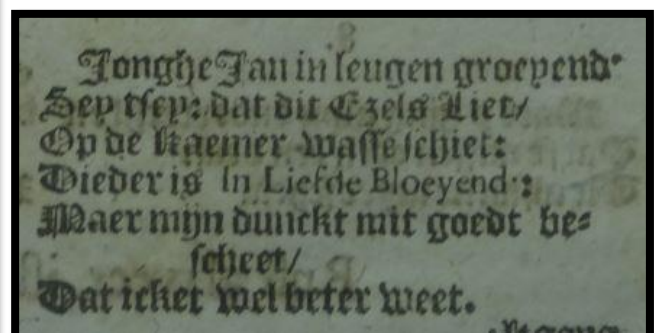
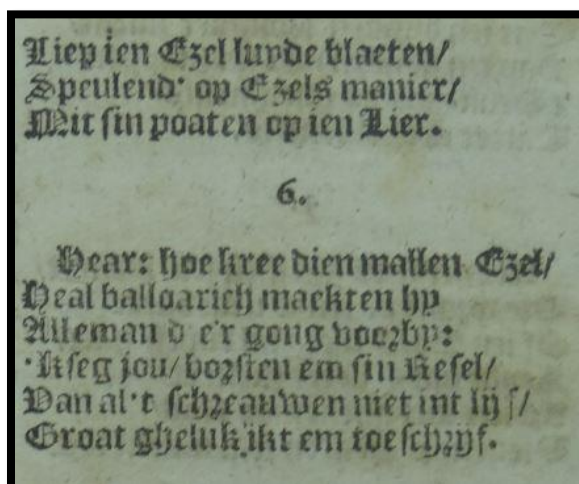
⁷⁵ Logeman 1893, p. 171.

een Nederlandse vertaling aan toegevoegd zijn. Willems pakte de draad van het onderzoek op en onderzocht wie de Nederlandse vertaler-auteur kon zijn en suggereert terloops de rederijker Jan van Doesborgh, een mogelijkheid die hij ook weer verwerpt.⁷⁶ Willems kijkt ook naar de tekstvertalingen die gaan ontstaan in de uitwisseling tussen Nederland, Engeland en Duitsland, met name in de tweede helft van de 16de eeuw. Vertalingen uit het Engels uit het begin van die eeuw, zoals de eerste *Tien ezels* uitgave, zijn zeldzaam, volgens Van Elslander, die de 1558-uitgave van Jacob van Liesvelt liet herdrukken in een geannoteerde editie.⁷⁷

In dit onderzoek kon geen navolging van Jan (III) van Ghelen teruggevonden worden, noch in het Nederlands, noch in een andere taal, waarmee Van Ghelen in dit geval dus meer een navolger dan een voorbeeld lijkt.

Tien jaar later zou Van Ghelen de ezel nogmaals opvoeren als beeld van een onbeholpen man en dichter, in zijn pamflet *Asinvs ad Lyram. Ofte: Uuat wongders en wat nieus, ien huysman komt vertellen, hoe d'Ezel op ien Lier, de snaren grof gaet stellen*. Het betreft een tekst die als lied kan dienen: *Sangswijs. Op de voys van Si c'est pour mon Pucellagie. Voor de levendighe tijtcortighe gheesten*.

In de tekst komt een dichter voor die als ezel wordt afgebeeld, spelend op een lier.⁷⁸ Van Ghelen verwijst ook indirect naar de Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier, door hun lijfspreuk *In Liefde Bloeyende* op te nemen in zijn tekst en neemt deze zo op de hak. (zie afbeelding 12).

Afbeelding 12: *Asinvs ad Lyram* (1590), tekst over ezel, lier en rederijkerskamer De Eglantier. Fragmenten.

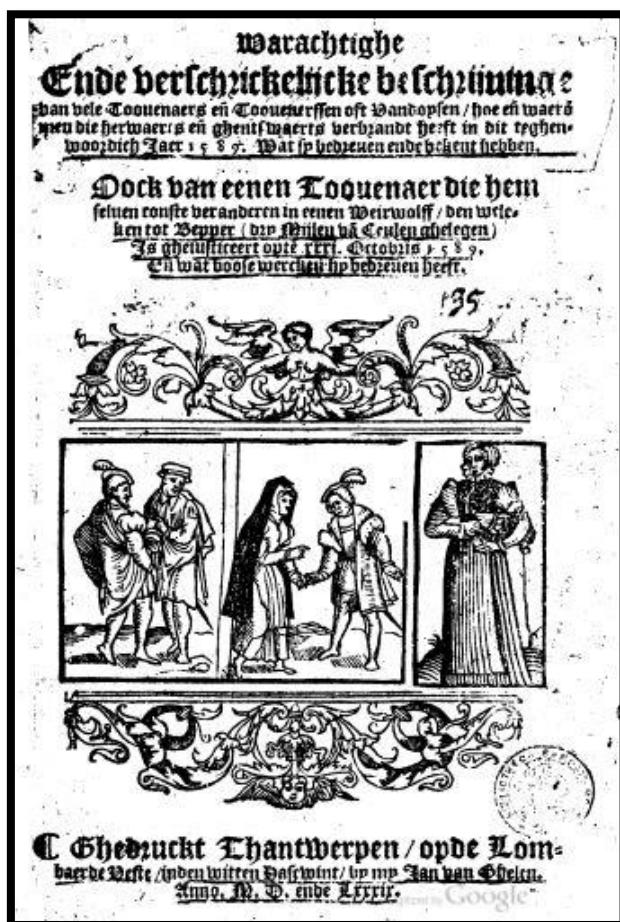
⁷⁶ Willems 1921, p. 577. In zijn latere publicatie uit 1937 komt Willems hierop enigszins terug.

⁷⁷ Van Elslander 1946, p. XVII.

⁷⁸ Van Ghelen grijpt hierbij terug op het klassieke beeld uit o.a. de *Metamorphosen* van Ovidius, waarin koning Midas door Apollo gestraft wordt met ezelsoren, voor zijn dwaasheid en onontwikkelde muzikale gehoor. Midas gaf namelijk de voorkeur aan de fluit spelende herdersgod Pan in plaats van de lier spelende muzikgod Apollo. Meer hierover in: Praet 2013.

5.1.4.3 Publicatie: *Tovenaars en weerwolf Stump*

In 1589 gaf Jan (III) van Ghelen zijn meest bijzondere werk uit: een pamflet over hekserij en weerwolven. Van Ghelen beschrijft in zijn pamflet dat op 7 december 1589 verschijnt, onder andere de terechtstelling van een weerwolf op 31 oktober van datzelfde jaar: *Warachtighe ende verschrickelijcke beschrijuinge van vele toouenaers en[de] toouenerssen oft vandoysen, hoe en[de] waero[m] men die herwaerts en[de] ghentswaerts verbrandt heeft in dit teghenwoordich jaar 1589. Wat sy bedreuen ende bekent hebben. Oock van eenen toouenaer die hem seluen conste veranderen in eenen weirwolff, den welcken tot Bepper (dry mylen va[n] Ceulen ghelegen) is gheinsticeert opte xxxi. octobris 1589 en wat boose wercken hy bedreuen heeft.* (zie afbeelding 13).

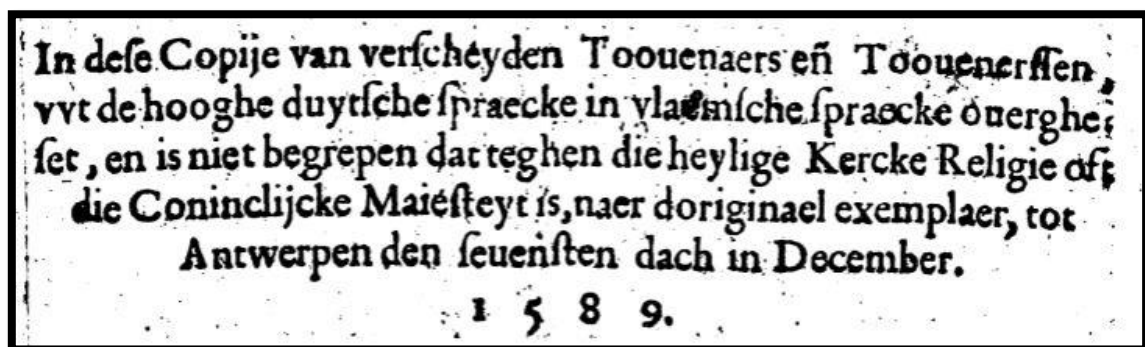
Afbeelding 13: *Warachtighe ende verschrickelijcke beschrijuinge van vele toouenaers* (1589).

Van Ghelen beschrijft op een 'waarachtige' manier de heksenprocessen die in veel steden in Duitsland plaatsvonden. Hij noemt verschillende plaatsen als Ellwanghen (Ellwangen) in het hertogdom Swanen (Schwaben) waar tovenaressen de oorzaak waren van vele ziekten. De tovenaressen hadden een verbond met de duivel gesloten. De tovenaressen gebruikten 'slangen, padden, dootsbeenderen ende vele onbekende cruyden' bij hun duistere praktijken. Ook in Merghendale (Mergentheim) werd een tovenaars opgepakt, die met de duivel gemeenschap had gehad en in eenenveertig jaar wel tachtig kinderen had omgebracht. De straf is niet mals: 'met gloeyende tanghen gepitst ende ghenepen [...] ende de rechte hant af ghehouwen ende [...] metten viere tot

polfer verbrandt': tot as vergaan. En in Walterstadt, een halve mijl van Norlinghen (Nördlingen, Duitsland), was het van hetzelfde laken een pak: de heks onderging een marteling en werd tot as verbrand. Velen bekenden de duivelse praktijken in het Keurvorstendom Trier. Ook in het gebied aan de Mosel (Moezel) werden bekentenissen afgelegd, ook door hoogwaardigheidsbekleders zoals dokter Flade, volgens het pamflet. De 'duivelarijen' hadden kennelijk overal ingang gevonden.

In Bepper (Bedburg), zo'n drie mijl van Keulen vandaan, woonde een tovenaer die zich kon veranderen in een 'weir wolf' (weerwolf). Hij had in vierentwintig jaar tijd dertien kleine kinderen omgebracht en had incest met zijn dochter gepleegd. Ook deze tovenaer Stump werd gemarteld zoals eerder beschreven, zijn hoofd werd afgehakt en zijn lichaam tot as verbrand. Er werd 'eenen houten wolf gemaect ende dien gestelt op een radt ende thooft daer op genagelt'. De paragraaf eindigt met: 'alsoe is dezen wolf geloont'. Een hardvochtig lot voor de vermeende weerwolf man: zijn afgeslagen hoofd op een houten wolf, als afschrikwekkend voorbeeld voor iedereen.

Jan (III) van Ghelen meldt aan het eind van zijn pamflet dat zijn tekst is vertaald vanuit het Duits in het Vlaams (zie afbeelding 14). De bekende censor Hendrik van Dungen (Henricus Dungen) heeft de publicatie van tevoren gezien en toegelaten tot de Antwerpse markt.

Afbeelding 14: Taalclaim in: *Warachtighe ende verschrickelijcke beschrijvinge van vele toouenaers* (1589).

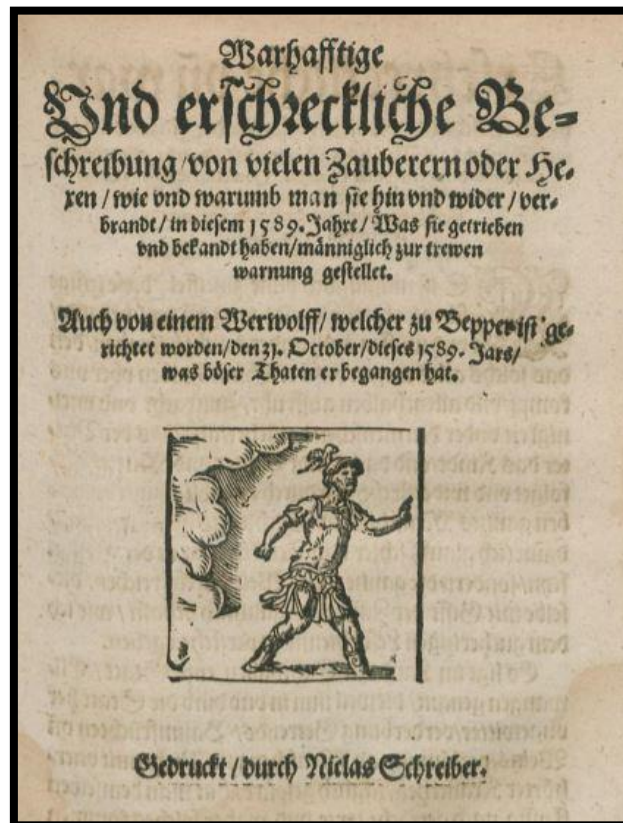
De publicatie van Van Ghelen vermeldt heksenprocessen in Ellwangen en Mergentheim, die ook werkelijk gevoerd zijn.⁷⁹ Ook de terechtstelling van de vermeende weerwolf in Bepper, blijkt te berusten op een waargebeurd proces van de boer Peter Strump uit Erprath, die zijn einde vond door de beschuldiging van weerwolf praktijken.⁸⁰ Het weerwolfproces uit 1589 trok in Duitsland de aandacht: bij drie uitgevers verscheen dat jaar de publicatie: *Warhafftige und Wunderbarliche Neue Zeitung von einem Bauren, der sich durch Zauberey, dess tags siben stund zu einen Wolff verwandelt hat, und wie es darnach gericht ist worden durch den Cölnischen Nachrichten, den letzten October im 1589. Jar.* De publicatie verscheen o.a. in Augsburg (Johann Negele) en Nürnberg (Lucas Mayer).

⁷⁹ Vanysacker 2003, p. 9. De originele publicatie van Van Ghelen is in Vanysackers uitgave integraal herdrukt en toegelicht.

⁸⁰ Vanysacker 2003, p. 10.

Na een onderzoek naar meer Duitse publicaties is in dit masteronderzoek een nieuwe publicatie gevonden, die bij nadere bestudering zeer waarschijnlijk ten grondslag heeft gelegen aan de Vlaamse versie van Jan (III) van Ghelen. Nikolaus (Niclas) Schreiber publiceerde in 1589 in Keulen het pamflet: *Warhafftige und erschreckliche Beschreibung, von vielen Zauberern oder Hexen, wie und warumb man sie hin und wider, verbrandt, in diesem 1589. Jahre, Was sie getrieben und bekandt haben, männiglich zur trewen warnung gestellet. Auch von einem Werwolff, welcher zu Bepper ist gericht worden, den 31. October, dieses 1589. Jars, was böser thaten er begangen hat.*⁸¹ (zie afbeelding 15)

Afbeelding 15: *Warhafftige und erschreckliche Beschreibung von vielen Zauberern* (1589).

Er zitten kleine verschillen in de tekst: zo geeft het Duitse pamflet bijvoorbeeld als naam van de weerwolf nu 'Stupe Peter' en lijkt Bedbur (Bedburg) nu op vier mijl van Keulen verwijderd te liggen. Bij verdere bestudering van het pamflet blijkt er een zeer grote letterlijke overeenkomst. Een voorbeeld van details die precies overeenkomen, zoals in de beschrijving van de marteling en terechtstelling van de boer Peter Stubbe bij Bepper (Bedburg) is te lezen in de volgende tekstfragmenten (zie afbeelding 16):

⁸¹ Van deze publicatie is 1 exemplaar bekend, dat zich bevindt in de collectie van de Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt.

aber seiner vrgicht/ hat man ihn den 31. October zu Bepper hin-
 gerichtet / vnd ihn erstlich zehen mal mit glüenden Zangen ges-
 pfezt oder gezwickt / darnach mit einer Holzart oder Beyhel /
 Arm vnd Beyn enswey geschlagen / vnd also geradtbrechet
 worden / lezlich hat man ihm den Kopff abgehawen / den Cör-
 per verbrandt / vnd einen hölzern Wolff gemacht / denselben
 auff ein Radt gesetzt / vnd den Kopff darauff genagelt. Also ist
 diesem Wolff gelohnet worden.

se/men heeft hem den xxxi. October tot Bepper geuulliciert /
 ende eerst thienmael mit gloeyende tangen gerspen en ghe-
 piist / ende daer naer met een byl oft accer armen ende beenen
 ontwoer geslaghen / ende alsoe geraeybraect ende ten leste heeft
 men hem thoest afgeslagen / lichaem verbrandt eenen houten
 wolf gemacckt ende dien gestelt op een radt ende thoest daer
 op genagelt / alsoe is desen wolf geloont.

Afbeelding 16: Overeenkomsten in Duitse en Nederlandstalige tekstfragmenten.

De overeenkomsten in de tekstfragmenten zijn zo treffend dat de Nederlandstalige uitgave een letterlijke vertaling lijkt van de Duitse versie van Schreiber. Door dit onderzoek lijkt daarmee het origineel voor Jan (III) van Ghelens pamflet uit 1589 boven water gekomen te zijn. In het netwerk van drukkerscontacten betekent dit dat er een nauw contact tussen de Keulse drukker Niclas Schreiber en de Antwerpse drukker Jan (III) van Ghelen geweest moet zijn, voor een snelle uitwisseling van het pamflet na 31 oktober, toen de terechtstelling plaatsvond en waarna het Duitse pamflet pas gemaakt kan zijn, en 7 december, de publicatie van de vertaling door Jan (III) van Ghelen.

Voor de volledigheid is nog vermeld dat er een jaar later ook een Engels pamflet over deze gebeurtenis werd gepubliceerd, maar dat is echter een iets andere versie die aangevuld is met verwijzingen naar Engeland: *A true discourse. Declaring the damnable life and death of one Stubbe Peeter, a most wicked sorcerer who in the likenes of a wolfe, committed many murders, continuing this diuvelish practise 25. yeeres, killing and devouring men, woomen, and children. Who for the same fact was taken and executed the 31. of October last past in the towne of Bedbur neer the cittie of Collin in Germany* (London, Roger Ward for Edward Venge, 1590).

Op het omslag staat een mooie tekening met de verschillende stadia van het proces. Een van de houtsneden laat de houten wolf (in de verte) zien, op een rad, met het vastgespijkerde hoofd erop. (zie afbeelding 17)

A true Discourse.
**Declaring the damnable life
 and death of one Stubbe Peeter, a most
 wicked Sorcerer, who in the likenes of a
 Wolfe, committed many murders, continuing this
 diuelish practise 25. yeeres, killing and de-
 scouring Men, Woomen, and
 Children,**
**Who for the same fact was ta-
 ken and executed the 31. of October
 last past in the Towne of Bedbur
 neer the Cittie of Collin
 in Germany.**

**Trulpe translated out of the high Dutch,
 according to the Copie printed in
 Collin, brought ouer into England
 by George Bore ordinary Doctre, the
 xi. daye of this present Moneth of
 June 1590. who did both see and
 heare the same.**

AT LONDON
 Printed for Edward Venge, and are to be
 sold in Fleet-street at the signe of the
 Vine.

Afbeelding 17: A true discourse. Declaring the damnable life and death of one Stubbe Peeter (1590).

Het pamflet geeft wel aan gebaseerd te zijn op een Keulse uitgave en daarmee waarschijnlijk ook de uitgave van Schreiber. Als gekeken wordt naar dezelfde passage over de martelingen, is te lezen (zie afbeelding 18):

**in this maner, that is to saye: Stubbe Pee-
 ter as principall malfactor, was iudged
 first to haue his body laide on a whele, and
 with red hotte burning pincers in ten seue-
 ral places to haue the flesh puld off from the
 bones, after that, his legges and Armes to
 be broken with a wooden Axe or Hatchet,
 afterward to haue his head strock from his
 body, then to haue his carkasse burnde to
 ashes.**

**was fattened, after that a little above the
Wheele the likenes of a Wolfe was fra-
med in wood, to shewe unto all men the
shape wherein he executed those cruelties.
ouer that on the top of the Stake the sojce-
rers head it selfe was set vp, and round a-
bout the Wheele there hung as it were fif-
teen peeces of wood about a yerde in length
which represented the fiftene persons that**

Afbeelding 18: Fragmenten uit: *A true discourse ... life and death of one Stubbe Peeter* (1590).

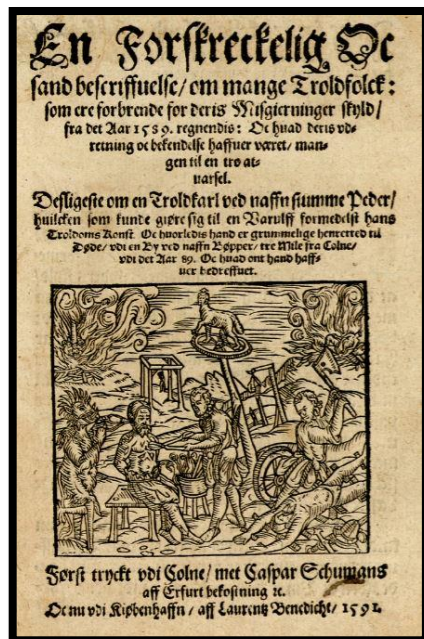
De fysieke martelingen lijken op de eerder beschreven handelingen, maar er is in dit geval zelfs informatie toegevoegd aan het pamflet. Rond het wiel en de houten wolf waren vijftien stukken hout bevestigd, die de door Stubbe Peeter (Peter Stump/Strump) 15 vermoorde kinderen moesten weergeven. Op de houtsnede is dit ook afgebeeld. Bij Van Ghelen en Schreiber waren dat overigens nog 13 kinderen. De Engelse publicatie vindt dus wel zijn oorsprong in de Keulse publicatie van Schreiber, die ook voor Jan (III) van Ghelen als bron gediend heeft, maar wellicht door de tussenliggende tijd is de publicatie in Engeland verrijkt.

In 1591, een jaar later, verschijnt er ook een verslag in Denemarken, bij Laurentz Benedicht, met de titel: *En forskreckelig oc sand bescriffuelse om mange trolfolck: som ere forbrende for deris misgierninger skyld, fra det aar 1589*.⁸² Dit pamflet is nog niet bestudeerd, vanwege gebrek aan kennis van oud-Deens. Op het voorblad is wel weer een rad afgebeeld, met een beeld van een wolf en een mensenhoofd erop. Ook de foltering met de gloeiende tangen en het verminken met de bijl zijn afgebeeld, evenals de verbranding van het lichaam tot as. (zie afbeelding 19)

Op zowel de Engelse als de Deense uitgave zijn de gruwelen verbeeld, echter niet op de uitgave van Jan (III) van Ghelen. Dit kan te maken hebben met de snelheid waarmee Van Ghelen zijn publicatie uit het Duits moest vertalen en drukken en daarom koos voor een voor hem bekende en beschikbare afbeelding die echter maar weinig met het weerwolf-verhaal te maken heeft (zie de eerdere afbeelding 13).

⁸²

Deze publicatie is aanwezig in de collectie van de Universiteit van Kopenhagen.

Abbeelding 19: En forskreckelig oc sand bescriffuelse om mange trolfolck (1591).

5.1.5 Samenvatting

De drukker-uitgever Jan (III) van Ghelen bevond zich in een netwerk van collega drukkers en uitgevers. Hij kon voortbouwen op de fundamenten van vader en grootvader, maar koos ook een eigen weg. Zijn keuze bleek niet voorspoedig en hij moest wegens schulden Antwerpen verlaten en later ook zijn nieuwe woonplaats Maastricht, om tenslotte in Rotterdam te belanden. Van Ghelen werkte gedurende zes jaar op hetzelfde Antwerpse adres als zijn vader en nam in die tijd ongetwijfeld veel kennis van het drukkersvak van hem over.

Van Ghelen koos geen duidelijke zijde in het geloofsveld: zowel protestantse als katholieke werken kwamen van zijn drukpers. Van Ghelen koos wel duidelijk voor Nederlandstalige uitgaven en bij zijn keuze voor werken met een Engelse, Franse, Duitse, Spaanse, Italiaans of Latijnse oorsprong, gaf hij de voorkeur aan een Nederlandse vertaling.

Zijn keuze voor volksboeken, almanakken en populaire uitgaven was kennelijk gericht op een breed en volksger publiek. Ook de krijgshandelingen volgde hij met aandacht en gaf hierover verslagen uit. Daarnaast sprong hij ook in op de belangstelling voor liederen en gaf hiervan verschillende teksten uit met een melodie-aanwijzing. Dit deed hij vooral in zijn laatste woon- en werkplaats Rotterdam, toen het Twaalfjarig Bestand begon.

Van Ghelen lijkt vooral een navolger te zijn, met zijn vertalingen en populaire volksuitgaven. Als gekeken wordt naar de internationale navolging, zijn bij drie werken opmerkingen te maken.

Zijn publicatie over de komeet van 1577 (in 1579) was niet de eerste in Nederland, maar wel een van de weinigen. Ook na zijn publicatie bleven er in het buitenland drukwerken over dit natuurverschijnsel uitgebracht worden, echter een directe navolging van Van Ghelen kan nog niet aangetoond worden.

Zijn pikante volkse spotboek *Tien ezels* uit 1580 staat in een netwerk van vertalingen. Er waren al Nederlandstalige uitgaven uit 1523 en 1558 en Van Ghelen meldde zelf dat zijn uitgave vertaald was "wt den Enghelschen in Duytscher spraken". Onderzoek heeft aangetoond dat eerder een Duitse uitgave

uit 1494 aan zijn uitgave ten grondslag moet hebben gelegen en die tekst via een Engelse vertaling in de Nederlandse taal omgezet moet zijn. Van Ghelen is hiermee een schakel in de vertaalketen. In 1590 zou hij die ezelvergelijking nogmaals gebruiken in een originele liedtekst in het Nederlands, waarmee Van Ghelen toch aantoont ook origineel eigen werk te kunnen produceren en niet alleen een navolger in het vertaalnetwerk te zijn.

Een andere Antwerpse publicatie, over heksen en het Duitse weerwolfproces op 31 oktober 1589, werd in hetzelfde jaar nog door Jan (III) van Ghelen uitgegeven. Van Ghelen geeft zelf aan dat zijn tekst een vertaling is uit het Duits, maar het origineel was tot nu toe onbekend. Over dit proces verschenen in Duitsland ook enkele pamfletten. Dit masteronderzoek heeft het origineel teruggevonden, namelijk een Keulse uitgave van de drukker Nikolaus (Niclas) Schreiber in 1589, dat Van Ghelen haast letterlijk heeft overgenomen. Internationaal waren er ook andere navolgers, in Engeland (1590) en Denemarken (1591). De teksten lijken net als de uitgave van Van Ghelen het Keulse pamflet als origineel gehad te hebben, maar door de latere uitgeefdatum en daarmee meer tijd, lijkt de tekst ook verrijkt te zijn met andere details en mooie illustraties, iets waartoe Van Ghelen geen tijd of gelegenheid heeft gehad. Van Ghelen had kennelijk wel een goede band met de Keulse uitgever of kennis van diens publicatie, waardoor hij in zeer korte tijd, na 31 oktober en voor 7 december, het Duitse pamflet kon vertalen en uitgeven. Van Ghelen was dus zeker internationaal georiënteerd, met een fijne neus voor opvallende thema's, alhoewel zijn vertrek uit Antwerpen en Maastricht doet vermoeden dat hij op gebied van financiën minder begaafd was.

5.2 Niclaes Mollyns

De schrijfwijze van de naam van drukker-uitgever Niclaes Mollyns is niet eenvormig. De vermelding van zijn naam varieert in de diverse werken en referenties. Als voornaam wordt gebruikt: Niclaes, Niclas, Nicolaes, Nicolaus, Nicolas en als achternaam: Mollyns, Mollijns, Mollyn, Modyn, Molyns. Zijn vader en broer werden ook nog aangeduid als: Du Molin, Du Moulin, Moulins, Mollins.⁸³

5.2.1 Levensloop en activiteiten als drukker-uitgever

In 1927 verscheen een artikel van C.P. Burger waarin hij opgelucht is over het verschijnen van een artikel over de Baltische landen, omdat daar de naam van Niclas Mollyn opduikt. Voor Burger wordt daar de link gelegd met de Antwerpse drukker Niclaes Mollyns, die vanaf 1588 van de aardbodem verdwenen leek.⁸⁴ In zijn artikel gaat hij in op de levensloop van vader Jan Mollyns en zoon Niclaes Mollyns, in de periode voorafgaand aan het verdwijnen van Niclaes Mollyns naar Riga in Letland.

Vader Jan Mollyns verkreeg in 1551 het recht om te mogen drukken.⁸⁵ In 1566 werd hij voor zes jaar uit Antwerpen verbannen wegens het drukken van verboden boeken. Hij deed dit weliswaar met een verzonnen impressum en adres, maar werd ontmaskerd en moest de stad verlaten, waarna hij naar Zwijndrecht trok. Jan Mollyns had verschillende kinderen, onder wie Jan (II) en Niclaes, beiden later ook actief als drukker.

Niclaes werd in 1575 toegelaten tot het Antwerpse Sint Lucasgilde en kreeg een jaar later het recht om als drukker te werken. Tussen 1579 en 1586 lag de periode van zijn grote drukwerkproductie in de Zuidelijke Nederlanden.

Niclaes Mollyns begon als ordonnantie-drukker en drukker van nieuwsberichten, maar nam volgens de publicaties uit zijn eerste drukjaar al snel stelling tegen de katholieke leer.⁸⁶ Hij drukte werken van Calvijn en Datheen, vaak voor uitgever Jasper Troyens. Na de Val van Antwerpen in 1585 vertrok hij; er is een drukwerk van hem bekend met als uitgaveplaats Dordrecht in 1587 en ook een met uitgaveplaats Amsterdam. Burger veronderstelt dat Mollyns van Antwerpen naar Amsterdam is verhuisd, vanwaar hij via de Oostzeehavens een jaar later naar Riga is gegaan. In Riga kreeg hij het koninklijk privilege om als drukker aan de slag te mogen gaan en drukte er zo'n 160 werken, voornamelijk over muziek en grafisch werk.⁸⁷ Ook drukte hij in Riga gelegenhedenuitgaven in het Latijn, theologische teksten in het Duits en kerkelijke uitgaven in de Letse landstaal. Valkema Blouw meldt dat Mollyns zelfs de enige drukker en ook boekverkoper in de stad Riga was, die de juiste privileges hiervoor had, tot aan zijn dood in 1625.⁸⁸

Over zijn periode in Riga is tot voor kort weinig bekend geweest. De daar gedrukte werken hebben de Nederlandse collecties niet bereikt en zijn daarom niet goed ontsloten. Na de beschrijving van Burger in 1927, verscheen er wel in 1935 een uitgebreid artikel van Berthold over de status van Mollyns als eerste drukker in Riga. Mollyns kwam daar op uitnodiging van de protestantse

---

⁸³ Rouzet 1975, p. 150-151.

⁸⁴ Burger 1927, p. 337.

⁸⁵ Rouzet 1975, p. 150.

⁸⁶ Burger 1927, p. 339.

⁸⁷ Rouzet 1975, p. 152.

⁸⁸ Valkema Blouw 1992, p. 87-88.

stadssecretaris David Hilchen, die zijn naam wellicht van Hollandse kooplieden die Riga aandeden, had vernomen. Het stadsbestuur voorzag hem van een inkomen en liet hem de raadsdrukwerken produceren. Daar stond tegenover dat hij ook op verzoek geheime stukken voor de raad moest drukken en zich moest onthouden van ketterse werken, valsprekingen en andere zaken die ingingen tegen kerk en stad.⁸⁹ Berthold noemt het aantal van 160 werken die op Mollyns in Riga terug te voeren zijn, een gering aantal in de periode van ruim 37 jaar die hij er werkzaam was.⁹⁰ Kraus komt in een recente uitgebreide studie naar het drukwerk in Riga tot het aantal van 166 werken in het Latijn, Duits en Lets.⁹¹ De Letse historicus Zanders houdt het inmiddels op 179 uitgaven.⁹²

Tegenwoordig wordt de boek- en drukgeschiedenis van de Baltische staten ook als geheel beschouwd, waarbij Mollyns ten aanzien van Letland nog steeds als grondlegger van de drukgeschiedenis in Riga een bijzondere plaats inneemt.⁹³

5.2.2 Impressie van het portfolio

Valkema Blouw verbaasde zich in 1992 over de schamele oogst aan publicaties van Mollyns in de periode 1579-1586: hij kwam tot een aantal van zeven publicaties en hij begon een vergelijkend onderzoek aan de hand van gebruikte lettertypen, titelranden, vignetten en initialen. Door nauwgezet onderzoek naar het gebruik van de letters, vignetten en afbeeldingen die Niclaes van zijn vader Jan had overgenomen, zijn nu een heleboel publicaties zonder nadere drukkersaanduiding tot Niclaes Mollyns te herleiden. Ook fictieve aanduidingen worden ontraadseld, zoals uitgaven in Utrecht, Breda, Leiden en Den Bosch die allen echter van de Antwerpse drukpersen van Mollyns kwamen.⁹⁴

Een eerste zoekactie op de naam Niclaes Mollyns levert in de STCN slechts 4 titels van zijn drukwerken op; in de USTC zijn er 33 te vinden, inclusief de STCN titels. De verdere inventarisatie zoals beschreven in paragraaf 4.4 brengt het aantal werken op 41 in de periode 1579-1587; na die periode vertrekt hij naar Riga en drukt geen Nederlandstalig werk meer. Door het speurwerk van Valkema Blouw komen er nog 5 werken uit zijn Antwerpse periode bij, zodat het portfolio uit 46 drukwerken bestaat. De verdeling is als volgt:

Jaar	Aantal werken met auteursvermelding	Aantal anonieme werken
1579	6	15
1580	2	5
1581	2	3
1582	3	1
1583	2	0

⁸⁹ Berthold 1935, p. 294. Rouzet kende deze studie waarschijnlijk niet; hij is niet opgenomen in haar naslagwerk uit 1975.

⁹⁰ Berthold 1935, p. 297.

⁹¹ Kraus 2005, p. 346-347.

⁹² Zanders 2006, p. 261.

⁹³ Reimo 2008, p. 111.

⁹⁴ Valkema Blouw 1992; Valkema Blouw 2013a.

1584	1	1
1585	0	1
1586	2	0
1587	1	1
Totaal	19	27

Tabel 4: Overzicht van drukwerken van Nicolaes Mollvyns in de periode 1579-1587.

Ongeveer tweederde van zijn werk is dus zonder auteursvermelding gedrukt. De werken die wel een auteur hebben, zijn werken van auteurs met een protestantse inslag zoals Ysbrand Balck, Johannes Calvijn, Petrus Datheen en Lucas d'Heere. Maar in zijn beginjaren heeft Mollvyns ook werken met meer katholieke inslag gedrukt zoals die van Hildegard van Bingen.

Mollvyns koos in zijn drukwerken overwegend de zijde van Willem van Oranje en drukte in 1579 een werk van Janus Douza af. In zijn werken over oorlogshandelingen zijn er publicaties te vinden over een aanslag in Ierland (1579), de gevangenneming van de Graaf van Egmont (1580), de belegering van Steenwijk (1581), een publicatie over de oorlogshandel (1584) ten tijde van de belegering van Antwerpen en een anoniem dankgedicht in vijf coupletten over de victorie van de stad Grave (1586), met de slagzin *'Salich zijn de menschen die op Godt betrouwen'*. Doordat de naam van de katholieke Antwerpse censor Simon Moors er onder staat, wordt deze publicatie in databases aan hem toegeschreven, maar dat zal waarschijnlijk foutief zijn. Een ander werk uit hetzelfde jaar, dat ook gezien is door een katholieke censor (Henricus Dunghen), wordt aan Mollvyns zelf toegeschreven; het eindigt met een sonnet.

Mollvyns heeft ook werken gedrukt die via een andere uitgever op de markt gebracht werden, zoals Paulus van Braekveldt, Adriana Teypins, Jasper Troyens en Hendrik Wouters. Dit wijst op een goede samenwerking met andere ambachtslieden met hij in contact stond. Van drie publicaties zijn er verschillende edities bekend, wat kan wijzen op een grotere belangstelling, waardoor er een herdruk nodig is geweest: de publicatie over de aanslag in Ierland (1579), een overzicht van betalingen en bestedingen in Gent over de afgelopen twee jaar (1579) en een publicatie over de Hertog van Anjou, François-Hercule van Valois, (1580) die een jaar eerder op voorspraak van Willem van Oranje door de Staten-Generaal als soeverein vorst was aangesteld over de Nederlanden. De publicatie is een pamflet in dialoogvorm, waarbij de hertog in gesprek gaat met de *'goetwillighe ghemeynte'*.

Mollvyns drukte voornamelijk Nederlandstalige werken. Er zijn drie uitzonderingen bekend in zijn oeuvre: een Frans bericht over het overlijden van de burgemeester van Antwerpen, Willem de Vos (1579), die een paar jaar later opgevolgd zou worden door Filips van Marnix van Sint-Aldegonde, een Franstalige oproep aan de christenheid om weerstand te bieden tegen de vijanden van de staat (1581) en een profetisch werk van de Italiaanse protestant Giacomo Brocardo (1518–1594) in het Latijn in 1584. Brocardo, die in Leiden gestudeerd had, schreef het boek *Mystica et prophetica libri Geneseos interpretatio*, waarin hij uitleg gaf over het bijbelboek Genesis en een nieuwe jaarcyclus van 120 jaar voorspelde, gebaseerd op Maarten Luthers geboortedag in november 1483.

Onder Mollvyns' Nederlandstalige werken zijn ook vertalingen aanwezig. Uiteraard zijn dit de werken van Calvijn en Flavius Josephus die Mollvyns in het Nederlands

heeft uitgegeven; bij andere werken is de oorspronkelijke taal minder helder. Een werk van Franciscus Alardus, de Duitse Lutherse predikant Franz Alard die in Antwerpen werkzaam is geweest, werd in 1580 door Mollyns uitgegeven. Het werk dateert al uit 1560 en kan oorspronkelijk in het Duits verschenen zijn en later vertaald, maar dat is onduidelijk.

5.2.3 Voorbeelden van bijzondere drukwerken

Enkele werken van Mollyns verdienen bijzondere aandacht.

Als eerste valt het vroegste drukwerk van Mollyns te noemen, namelijk een preek over het 'mosterdzaadje' uit 1579. In 1859 wijdde Van Oosterzee als eerste onderzoeker er een artikel aan. De predikant Ijsbrand Balk (Ysbrand Balck, Ysbrandus Balkius) was tweemaal predikant in Antwerpen, in de perioden 1566-1567 en 1578-1585. Aan het eind van zijn eerste periode werden de Hervormde en Lutherse predikanten door de Landvoogdes Margaretha van Parma ontboden op het Antwerpse stadhuis en gelast te stoppen met preken en de stad te verlaten.⁹⁵ De laatste preek van Balk op 9 april 1567 over het mosterdzaadje uit het bijbelboek Marcus 4:30-32, is waarschijnlijk toen gedrukt, alhoewel hiervan geen exemplaar is overgeleverd. Balk heeft gedurende enkele jaren zijn werkterrein naar Engeland verlegd, maar keerde in 1578 terug in Antwerpen. Toen Balk echter opnieuw de stad Antwerpen moest verlaten, hield hij deze preek opnieuw op 18 augustus 1585.⁹⁶ Mollyns herdrukte de oude preek, naar de achttien jaar eerder uitgegeven eerste editie: *Een predicatie van dat cleyn mostaert saeyken, het welcke was gepredict en wtgheleyt door M. Isbrandus, dienaer des Goddelycken Woorts binnen Antwerpen. Int jaer M.D.L.X.VII. den ix April.*

Ook later zouden er nog herdrukken volgen. Mollyns gaf met deze protestantse preek als zijn eerste drukwerk een duidelijk visitekaartje af wat betreft zijn geloofsopvattingen.

In Londen zou in 1597 een publicatie verschijnen van William Perkins, die over hetzelfde onderwerp gaat: *A graine of musterd-seed, or, The least measure of grace that is or can be effectually to saluation*, gedrukt door Thomas Creed. Of deze preek gebaseerd is op Balks eerdere preekuitgave en zijn verblijf in Engeland, is nog onbekend.

Een andere bijzondere uitgave van Mollyns verschijnt anoniem in 1584, vlak voor de val van de stad: *Een nieu tijdinghe weerdich om hooren ende te lesen: tracteerende den krijch-handel ende vanden noot onser vyanden ende ooc t'verlaten van haerder schansen ghelegghen op onse riviere. Ghemaect van eender vrouvvven, Liefhebberesse des Vaderlants. I.M.*⁹⁷ In het pamflet met een zevental tekstpagina's vindt een dialoog plaats tussen een boer en boerin op de schansen van de stad en de stad Antwerpen en de burger ('borgher'). Boer en boerin kibbelen over de sterkte van de stad en de oorlogshandelingen, de burger heeft nog goede moed om de stad te behouden en de stad Antwerpen antwoordt in de Prince strofe met de oproep de moed niet te verliezen en op God te blijven vertrouwen.

---

⁹⁵ Van Oosterzee 1859, p. 245.

⁹⁶ Burger 1928, p. 340.

⁹⁷ In Nederland is geen exemplaar van dit pamflet bewaard bekend, alleen in België.

Als de Hollanders enkele schansen op de Spanjaarden veroveren, is dit ook een reden voor Mollyns om er een drukwerk aan te wijden. In 1585 drukt hij het pamflet *Een nieu tijdinghe van die cloeckmoedicheyt der Hollanders, ende het recht bescheet van die stercten ende fortien die sy inghecreghen hebben, ende den rechten middel waer door wy verlost souden moghen worden, door Godts ghenade Balade wijse in dichte ghestelt* (Knuttelnr. 745ab). Dit is het enige drukwerk uit dat jaar dat van Mollyns bekend is. Het pamflet bevat een gedicht van drie pagina's dat oproept om de Spanjaarden uit het land te verdrijven. Ook vanwege deze thematiek is het pamflet anoniem en zonder impressum uitgegeven, maar Valkema Blouw weet het tot Mollyns te herleiden vanwege de gebruikte unieke vignetten en illustratie⁹⁸ (zie afbeelding 20). De houtsnede op het titelblad herkent Valkema Blouw als de houtsnede die Mollyns' vader ook gebruikt had in een drukwerk uit 1564 over een verovering aan de Moorse kust, maar kennelijk vond Niclaes Mollyns de illustratie ook illustratief voor de gevechtsschepen op de Schelde in zijn pamflet.

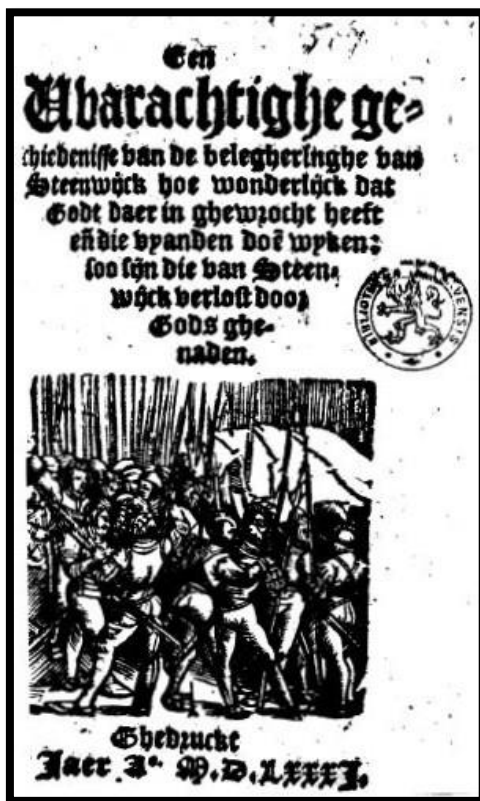

Afbeelding 20: *Een nieu tijdinghe van die cloeckmoedicheyt der Hollanders* (1585).

Een andere oorlogsplaats die bij Mollyns de aandacht kreeg, was Steenwijk. De Overijsselse plaats Steenwijk koos in 1580 de zijde van de Staten-Generaal. De Spaansgezinde Graaf van Rennenberg begon de belegering van de stad die vier maanden zou duren, tot in februari 1581. Hij moest de belegering toen door o.a. ziekte opgeven. De dapperheid van de Steenwijkers werd door Mollyns beschreven in zijn pamflet van vier pagina's: *Een warachtighe geschiedenis van de beleggheringhe van Steenwijck hoe wonderlijck dat Godt daer in ghewrocht heeft en[de] die vyanden doe[n] wyken: soo sijn die van Steenwijck*

⁹⁸ Valkema Blouw 1992, p. 104.

verlost door Gods ghenaden.⁹⁹ Ook ditmaal is er geen impressum, alleen een jaarvermelding (zie afbeelding 21). Valkema Blouw weet dit pamflet tot Mollyns te herleiden vanwege de afbeelding van de lansiers op het voorblad, dat Mollyns al eerder had gebruikt, zoals in zijn publicatie over het beleg van Groningen uit 1580.

Afbeelding 21: Een warachtighe geschiedenis van ... Steenwijk (1581), met lansiers op de titelpagina.

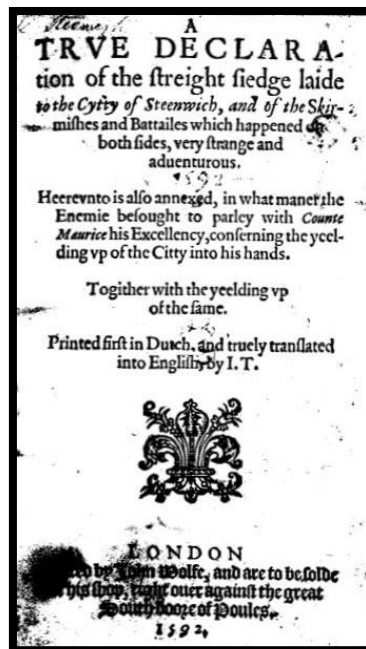
Over de belegering van Steenwijk verschenen meerdere publicaties; het is onduidelijk of deze op de uitgave van Mollyns gebaseerd zijn. Bekend zijn: *Eygentliche und waraftige neue Zeitung von der gewaltiger Belagerung der Stadt Steinwijck*, een uitgave van Willem Jansz van Campen te Arnhem (1581) en een andere uitgave van dezelfde drukker, maar nu met vermelding Keulen als uitgaveplaats: *Eigentliche und warhaftige nieuwe Zeitung von der gewaltiger und grosse Belegerung der Stadt Steinwijck*. En Peter Hendricksz van Campen gaf in Leeuwarden in 1581 het volgende pamflet uit: *Die belegeringe, besettinge ende ontsettinge der stadt Steenwijck in sticht van Overijssel, 18.10.1580 - 23.02.1581* dat aan de Antwerpse drukker Joannes Withagius wordt toegeschreven.

Ook in Engeland verscheen een publicatie over deze bijzondere gebeurtenis: in 1592 werd door John Wolfe het verslag over Steenwijk afgedrukt als *A true declaration of the streight siedge laide to the Cytty of Steenwich, and of the Skirmishes and Battailles which happenend on both sides, very strange and aduenturous*¹⁰⁰ (zie afbeelding 22). Er is geen melding van Mollyns als bron voor deze publicatie, maar deze uitgave vermeldt wel: *First printed into Dutch, and truely translated into English by I.T.* Een van de Nederlandstalige uitgaven over

⁹⁹ Greve 1902, p. 484. Dit pamflet is opgenomen in een bundel oorlogsbulletins in de collectie van de Universiteit Amsterdam. In deze bundel bevindt zich ook het pamflet over Groningen uit 1580.

¹⁰⁰ Dit pamflet bevindt zich in de collectie van de British Library (Londen) en is te raadplegen via de EEBO.

het beleg van Steenwijk moet dus aan de basis gelegen hebben van deze Engelse uitgave.

Afbeelding 22: A true declaration of the streight sledge laide to the Cytty of Steenwich (1592).

5.2.4 Buitenlandse navolging

Het onderzoek naar publicaties van Nicolaes Mollins die navolging kregen in een buitenlandse druk, is ingewikkeld. Doordat de directe verwijzing naar Mollins ontbreekt, is het buitengewoon moeilijk om deze buitenlandse tegenhangers op te sporen en direct aan hem te relateren. De thematiek, datum, illustraties en titel kunnen wel een aanwijzing zijn voor de navolging van Mollins.

5.2.4.1 Publicatie: *Een natuurwonder bij Gent*

In het eerste jaar van zijn drukwerken gaf Mollins nog een bijzondere publicatie uit, namelijk over een natuurramp die in Gent zou hebben plaatsgevonden. Het is een anoniem pamflet van vier tekstpagina's over bijzondere natuurverschijnselen tijdens een onweer nabij Gent. Valkema Blouw meldt dat die verschijnselen op aarde en in de lucht voor de 16de eeuw een waarschuwing vormden van de hogere machten. Mollins' pamflet *Een wonderlijcke nieu geschiedenis ghebeurt buyten Ghendt op de Bylock anno M.D.LXXIX. in Augustus, welcke gheschiednisse haer aldaer eerst gheopereert heeft in die locht en[de] daer na opter aerden. Waer wt men sien mach Gods wonderlijcke wercken om ons te trecken wt een quat leuen in een goet leuen, want daer en gheschiet niet ten gheschiet met Godts wille* (Knuttelnr. 517) was gedrukt voor de weduwe van Hans van Braeckvelt in Antwerpen, gezien de vermelding op de titelpagina: *en[de] men vintse te coope in Deverichstraet inden Gulden Bybel*, (zie het impressum op afbeelding 23) wat zowel haar woon- en werkplek was als

die van Paulus van Braeckvelt, een familielid volgens Rouzet.¹⁰¹ Andere of eerdere drukken over dit natuurverschijnsel zijn niet bekend. Mollyns' drukwerk is versierd met een houtsnede die de wonderlijke natuurramp in de lucht en op aarde afbeeldt. Valkema Blouw noemt de afbeelding overigens 'zeer onbeholpen'.¹⁰² Deze publicatie van Mollyns zou acht jaar later, in 1587, opnieuw uitgebracht worden door uitgever Peeter Verhaghen, die de situatie verplaatst naar 7 augustus van dat jaar 1587 en vermeldt dat Niclaes Mollyns het drukwerk verricht heeft in Amsterdam. Dit is echter een fantasie impressum. De oproep en waarschuwing in het eerdere pamflet bleek kennelijk nog wel interessant genoeg om te herdrukken als het nieuwe pamflet *Wonderlicke nieuwe tijdinghe. Een warachtich verhael vande schrickelicke teecken en gheschiet den den seuensten Augusti M.D. LXXXVII. Iestleden inde stadt van Gendt, in Graefschap van Vlaenderen* (Knuttelnr. 822, zie afbeelding 24). Het was weliswaar in een gewijzigde vorm, want de nieuwe uitgave eindigt met een gedicht waarin Verhaghen (of Mollyns) er op wijst dat de Prins van Parma ongeveer vierduizend soldaten had verloren en hij koppelt dit aan de straf voor de goddeloze praktijken waarvoor de natuurramp over Gent was gekomen. De specifieke stellingname tegen de Prins van Parma kan een reden geweest zijn om met een fantasie impressum te werken.

Een jaar eerder, in 1586, werd de Gentse gebeurtenis uit 1579 ook in een buitenlandse druk vastgelegd. Hanns Schultes uit Augspurg (Augsburg, Duitsland) drukte toen het pamflet *Newe Zeytung auss Ghendt, in Flandern. Wie es da selbst ein gantz greülichs und Erschröcklichs ungewiter entstanden des gleichen vormals nie erhört worden ist geschehen Anno 1586. den 18. Augustu*, waarin hij in meerkleurendruk de onweersramp in Gent op 15 augustus 1586 situeert en met vliegende duivels die onheil aanrichten, het rampbericht illustreert (zie afbeelding 25). Schultes was volgens de publicatie ook 'Brieffmaler und Formschnyder' wat de prachtige uitvoering van het pamflet kan verklaren.¹⁰³ In het pamflet in dichtvorm wordt niet specifiek verwezen naar het drukwerk van Mollyns uit 1579 en de unieke Gentse natuurramp, maar de thematiek bij het natuurverschijnsel in Gent is dezelfde als in Schultes' pamflet: de ramp komt van de duivel en roept op tot bekering tot God, voordat de 'Jüngsten Tag' aangebroken is. Hoe drukker Schultes in relatie met Mollyns staat en aan zijn pamflet kon komen, is tot nu toe nog onbekend.

---

¹⁰¹ Rouzet 1975, p. 26. Hans van Braeckvelt zelf was eerder in Wesel, Frankfurt, Aken en Aix-La-Chapelle actief geweest, alvorens naar Antwerpen te komen.

¹⁰² Valkema Blouw 1992, p. 94.

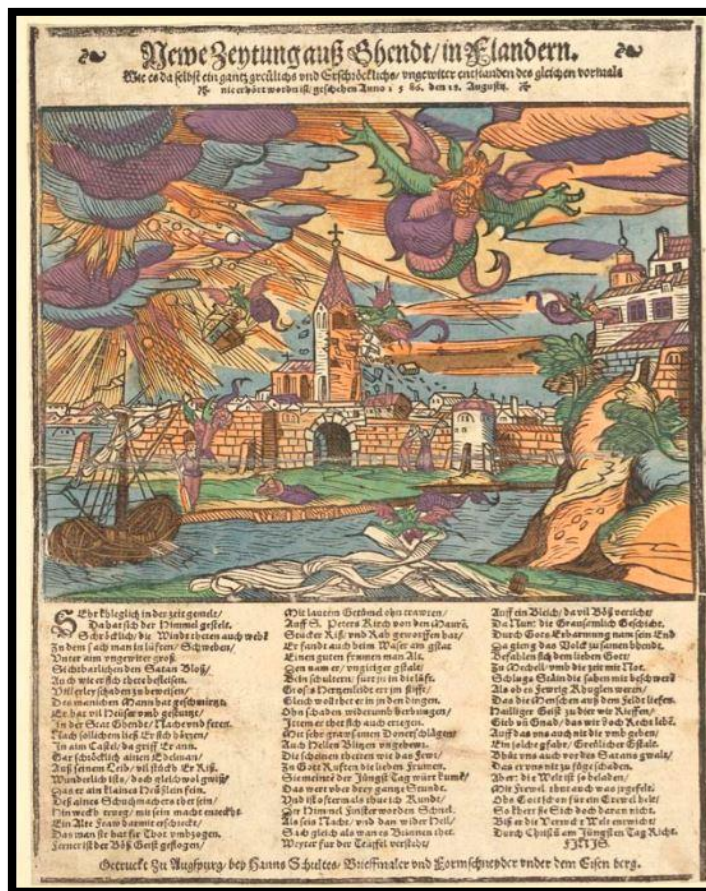
¹⁰³ Van het meerkleuren-pamflet van Schultes is slechts 1 exemplaar bekend; dit bevindt zich in de Zentralbibliothek in Zürich.

Afbeelding 23: Een wonderlijcke nieu gheschiedenisse (1579).

Afbeelding 24: Wonderlicke nieuwe tijdinghe (1587).

Afbeelding 25: Newe Zeytung auss Ghendt, in Flandern (1586).

5.2.4.2 Publicatie: *Twee kinderen in Lutssollof*

In 1579 drukt Niclaes Mollyns op 1 juli van dat jaar een wonderlijke publicatie over een bijzondere geboorte van twee kinderen in het Duitse plaatsje Lutssollof: *Een vvarachtich ende vvonderlijck teecken van tvvee kinderen, die ghebornen zijn binnen der vleckten gheheeten Lutssollof in Duytschlandt, die welcke hier na het leuen in figure ghestelt zijn seer schrickelijck, met namen haer vader en[de] moeder hier by gheuoecht. An. M.D.L.xxix. den eersten dach van Julius.*

De twee kinderen die geboren waren, kwamen als bijzonderheid ter wereld, namelijk als dubbele misgeboorte. Het ene kind was zwart, droeg een bisschopsmuts en had in plaats van handen aan de ene arm een zwaard en aan de andere arm een gard. Het andere kind was een Siamese tweeling met twee hoofden; het ene deel van de tweeling had een donkere huidskleur, het andere deel een lichte huidskleur. De kinderen zijn in de publicatie afgebeeld, met tussen hen in een doodskist (zie afbeelding 26).

Afbeelding 26: *Een vvarachtich ... teecken van tvvee kinderen (1579).*

In de publicatie roept het zwarte kind met de bisschopsmuts op tot vrede, want anders zou de straf van God volgen met zwaard en gard. In de Duitse stad Lutssollof zouden al tweeduizend mensen omgekomen zijn na de geboorte van de kinderen. Het pamflet vermeldt dat het 'eerst gedrukt gheweest binnen Straesburch' is, kortom een mogelijke vertaling uit het Duits. Een bijzonderheid is wel dat nu bekend is dat het plaatsje Lutssollof niet bestaan heeft en daarmee de authenticiteit van het mogelijke origineel in twijfel getrokken kan worden.

Het pamflet heeft geen impressum, maar op grond van de begininitiaal 'V' kan Valkema Blouw dit drukwerk aan Mollyns toekennen.¹⁰⁴ Er is maar één exemplaar van dit bijzondere pamflet bewaard gebleven.¹⁰⁵

Het is onbekend hoe Mollyns aan de inhoud van dit wonderlijke pamflet is gekomen. Voor het verschijnen van zijn pamflet is er maar één Nederlandstalig pamflet over een Siamese tweeling bekend.¹⁰⁶ In 1566 verscheen bij Ghileyn Manilius in Gent het drukwerk: *Een wonderlic, vrent, ende warachtigh Monstre, van twee meyskens deen aen dander ghebornen, nu in corten tyde herwaerts gheschiet, te Zomerghem by Ghendt, anno LXVI.* Op het voorblad staan de

¹⁰⁴ Valkema Blouw 1992, p. 109.

¹⁰⁵ Het pamflet bevindt zich in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, in het convoluut R16.27.

¹⁰⁶ Braekman 1990, p. 273.

Siamese tweelingmeisjes afgebeeld (zie afbeelding 27). Het is mogelijk dat Mollyns dit drukwerk gezien heeft bij Adriana Teypins, de weduwe van Manilus die in 1573 overleed¹⁰⁷, want in het jaar 1579 drukte Mollyns voor deze weduwe een maand eerder het pamflet: *VVarachtige refutatie, ofte verantwoordinghe van die edele vrome en[de] vermaerde stadt va[n] Ghendt*. De Siamese tweeling uit het 1566-pamflet kan dus een inspiratie voor Mollyns geweest zijn.

Afbeelding 27: Een wonderlic, vrent, ende warachtigh Monstre (1566).

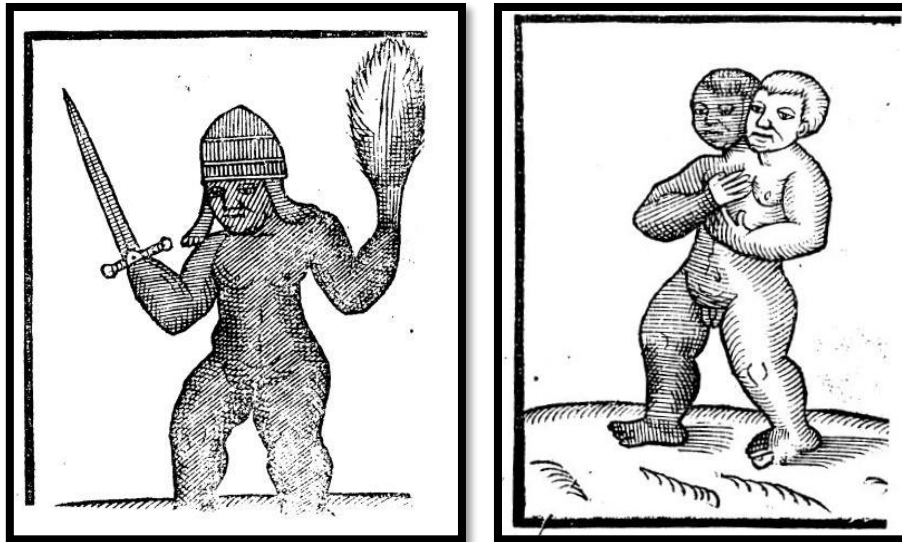
Het pamflet van Mollyns vond navolging in Engeland. In 1582 drukte John Alde voor William Bartlet in Londen het pamflet *An Example of Gods judgement shewn upon two children borne in high Dutch land in the citie of Lutssolof, the first day of Julie and translated out of Dutche into Englishe the 6. November last*.¹⁰⁸ De vertaling kwam van Cornelius Pet, die zoals het pamflet aangeeft het verhaal uit het Nederlands had vertaald. De plaats Lutssollof in Duitsland wordt na vertaling 'Lutssolof' in Nederland. Het voorblad vertoont dezelfde afbeeldingen als het drukwerk van Mollyns drie jaar eerder, zij het in iets gewijzigde vorm. Opnieuw is de bisschopsmuts herkenbaar, evenals het zwaard en de gard die de handen vervangen. Ook de tweekleurige Siamese tweeling is aanwezig (zie afbeelding 28). Barker noemt ten aanzien van deze publicatie ook het element van berouw en inkeer, dat door die kinderen opgeroepen moest worden.¹⁰⁹ Barker trekt de vergelijking met de bijbelse steden als Sodom, Gomorra en Jeruzalem, die niet, in tegenstelling tot de bijbelse stad Ninevé, wilden luisteren naar de oproep tot bekering en dus gestraft werden.¹¹⁰ Lussolof kon door de profeterende Siamese tweeling gered worden, aangespoord door zwaard en gard.

¹⁰⁷ Rouzet 1975, p. 135.

¹⁰⁸ Van het Engelse pamflet is één exemplaar bekend; het bevindt zich in de Henry E. Huntington Library and Art Gallery in San Marino (California, USA).

¹⁰⁹ Barker 2013b, p. 237.

¹¹⁰ Barker 2013a, p. 153.

Afbeelding 28: Houtsnedes in het Engelse pamflet uit 1582.

Raymond ziet in zijn studie naar de nieuwsontwikkeling in Engeland dit soort publicaties over wonderlijke verschijnselen, zoals de Siamese tweeling van Lutssollof of bijvoorbeeld een gevangen haring met daarop afbeeldingen van vechtende mannen, als een aparte nieuwscategorie.¹¹¹ Naast binnenlands nieuws over het koninkrijk en politiek, was er ook grote belangstelling voor een brede verzameling van onderwerpen als hekserij, moord, aardbevingen, branden en wonderen die een betekenis van God in zich zouden kunnen bergen, zoals de Lutssollof kinderen. Walsham verbreedt het Engelse terrein van misgeboorten en afwijkingen ook tot het dierenrijk, waar waarnemingen waren over vreemde varkens, inktvissen en een drieling die bestond uit kind, slang en pad. Walsham stelt dat volgens de protestantse uitleg deze natuurwonderen allemaal wezen op een verderfelijk Rooms beleid en dientengevolge een moreel bankroet voor de mensheid.¹¹²

Onderzoek naar de Engelse drukker John Alde en uitgever William Bartlet gaven geen andere relatie met Nicolaes Mollins te zien, anders dan de Lutssollof-publicatie uit 1579.

Tijdens onderzoek in de collectie van de Bayerische Staatsbibliothek kon niet dezelfde publicatie in het Duits teruggevonden worden. Het origineel, zoals eerder vermeld in het pamflet mogelijk afkomstig uit Straatsburg, is daar niet bekend. Wel kan een ander Duitstalig pamflet teruggevonden worden, in 1593 gedrukt in Grätz, waarin in dichtvorm ook sprake is van twee kinderen: *Zwo warhafftige Neue zeitung, Und gründtliche Beschicht, so sich den xxviii. Jenner zu Labach hat zugetragen, das ein klein Kind ist gefunden worden, zu nechst bey der Stadt, in schneeweissen Kleidern, welches geredt, und wunderbarliche ding hat angezeigt. Die ander, von erschröcklichen und enbärmlichen Wunderzeichen und Missgeburts zweyer Kinder, geschehen in der Steyer-marck zu Räckerspurg, den 8. Jenner, dises 1593. Jars.*

Een ongeveer driejarig kind, in sneeuw witte kleren droeg ook een gard en zwaard ('Ruethen und blütiges schwerdt'). Het kind kwam de christenen in de stad Labach waarschuwen om hun zonden te belijden, omdat het einde der wereld anders nabij zou zijn. In 1592 stond er al een bloedrode maan boven de

¹¹¹ Raymond 1999, p. 18; Raymond 2003, p. 108-109.

¹¹² Walsham 1999, p. 194-203.

St. Petrus kerk, als waarschuwing voor de bevolking van Räckerspurg. De genoemde stedennamen wijzen wellicht op Labach, Graz en Bad Radkersburg (Rackelsburg) in Stiermarken (Oostenrijk). In 1664 kwam Rackelsburg overigens nogmaals in het nieuws via een Engels pamflet, vanwege een nieuwe ster die aan de hemel te zien was boven de stad.¹¹³

De illustratie op het voorblad van het Duitse pamflet uit 1593 laat twee kinderen zien, een wit en een zwart en voor de zon (of maan?) verschijnen de gard en het zwaard (zie afbeelding 29).

Afbeelding 29: Houtsnede in het Duitse pamflet uit 1593, met gard en zwaard.

In deze Duitse publicatie is er geen verwijzing naar Lutssollof of naar Nicolaes Mollins; de overeenkomst in de thematiek en de afbeeldingen van het zwaard, gard, witte en zwarte tweelingen, in eenzelfde periode, is echter wel opmerkelijk.

5.2.5 Samenvatting

Als gekeken wordt naar het samenwerkingsnetwerk waarin Mollins mogelijk heeft verkeerdt, kan het volgende opgemerkt worden.

Mollins begon als drukker met materiaal van zijn vader en drukte aanvankelijk zowel katholieke als protestantse uitgaven voor beide doelgroepen. In zijn eerste jaar van zijn Antwerpse productie verschoof de focus naar de protestantse uitgaven, in een tijd van protestants stadsbestuur. In zijn portfolio werd tweederde zonder auteursvermelding anoniem uitgebracht, vaak ook zonder impressum of een gefingeerd impressum. Verschillende werken beleefden een herdruk, hetgeen op succes of bredere belangstelling kan duiden. Mollins werkte

---

¹¹³ *Pourtrait of the new wonderful blazing star, which appear'd to the inner Austrian countries, and the adjacent parts of Croatia, standing over Rackelsburg and Czackenthurn, seen betwixt two and three of the clock several mornings, from the 12th of January, 1664. to the terrour of the beholders.*

nauw samen met uitgevers, voor wie hij het drukwerk leverde. Zijn focus lag voornamelijk op Nederlandstalig werk met een enkele Franse of Latijnse uitgave. Mollyns gaf ook vertaalde boeken en almanakken uit, uit het Latijn of Duits. Ook de verslagen over oorlogshandelingen trokken de aandacht. In dezelfde periode werden elders eenzelfde soort verslagen gedrukt, al of niet geïnspireerd op die van Mollyns. Deze zijn in zowel Engeland als Duitsland terug te vinden, soms met letterlijke vermelding dat ze vertaald zijn vanuit het Nederlands.

Bij twee publicaties lijkt het aannemelijk dat Mollyns' pamfletten navolging in het buitenland hebben gehad. De Gentse natuurramp uit 1579 vond zowel in de Zuidelijke Nederlanden als in Duitsland een herdruk van dit natuurwonder.

Mollyns' pamflet over de wonderlijke misgeboorten te Lutssollof lijkt een originele uitgave te zijn, hoewel de suggestie gewekt wordt dat er een Duitse versie in Straatsburg bestaan heeft, die elders is overgenomen. De Engelse navolging in 1582 geeft aan dat het een vertaling is van het Nederlandse pamflet, met bijna identieke afbeeldingen. Het Duitse pamflet uit 1593 over de kinderen die met zwaard en gard in het Oostenrijkse Labach komen waarschuwen voor het einde der tijden, doet vermoeden dat Mollyns' pamflet ook hier als basis heeft gediend. Mollyns was dus een onderdeel van een internationaal netwerk, waarin teksten over lands- en taalgrenzen heen werden verwerkt en bewerkt tot nieuwe uitgaven voor andere doelgroepen.

5.3 Gillis van den Rade

Gilles van den Rade is als drukker actief geweest in o.a. Gent, Antwerpen en Franeker. Zijn naam komt in verschillende schrijfwijzen voor: Radée, Raden, Haden, Radius, Raede, Raeye, Raide. Hij drukte veel werken in het Latijn; zijn naam komt daarom ook voor in de Latijnse schrijfwijze Aegidius Radaeus.¹¹⁴

5.3.1 Levensloop en activiteiten als drukker-uitgever

Gilles van den Rade (ca.1541-ca.1617) is een zeer productief drukker geweest. Hij heeft hij zich in juni 1571 in Antwerpen gevestigd, na korte tijd in Gent gewerkt te hebben. Een jaar later is hij als meester boekdrukker ingeschreven bij het Antwerpse gilde van Sint Lucas.¹¹⁵ Van den Rade heeft werken voor vele Antwerpse uitgevers gedrukt, zoals Joannes Bellerus, Antheunis Thielens, Henricus Henricius en Hendrik Wouters.¹¹⁶ Zijn kennis van talen heeft volgens Plantijn uit Latijn, Vlaams en Frans bestaan.¹¹⁷ Dit zijn ook de talen waarin zijn Antwerpse drukwerkproductie is uitgevoerd. Van den Rade is uit de katholieke kerk getreden en overgegaan over naar het protestantse erf. Na de Val van Antwerpen in 1585 door de verovering van de Hertog van Parma, raakt het protestantse Antwerpen katholiek gekleurd; Van den Rade is daarom naar Franeker vertrokken.¹¹⁸

Een belangrijk Van den Rade-onderzoeker is J.J.Kalma geweest: hij heeft het belang van Van den Rade voor Franeker en de drukkerstraditie van deze stad beschreven.¹¹⁹ Kalma heeft de werken die Van den Rade heeft gedrukt voor de Friese hogeschool in Franeker als Academie-drukker geïnventariseerd en onderzocht.¹²⁰ Sybrandy heeft deze inventarisatie in 2005 afgerond met een overzichtswerk van alle uitgaven van Van den Rade, in alle steden waar hij gewerkt heeft.¹²¹ In totaal komt Sybrandy tot 760 werken, verdeeld over de steden Gent en Antwerpen in de periode 1569-1585 (166 uitgaven) en Franeker 1586-1614 (594 uitgaven). Omdat deze inventarisatie compleet is, is voor deze master thesis geen nieuwe uitgebreide bibliografie opgesteld van de publicaties van Van den Rade, daar Sybrandy dit al gedaan heeft.

Gilles van den Rade heeft twee zonen gekregen, die in zijn voetsporen zijn getreden: Abraham is in 1603 Leeuwarden als drukker aan de slag gegaan en zijn broer Johannes in 1606 in Groningen.¹²²

5.3.2 Impressie van het portfolio

Valkema Blouw beschrijft hoe de drukkers Willem Silvius en Christiaan Houweel actief waren in de anti-Spaanse propaganda van de Oranjepartij.¹²³ Van den

---

¹¹⁴ Rouzet 1975, p. 182.

¹¹⁵ Vander Haeghen 1905, p. 539.

¹¹⁶ Vander Haeghen 1905, p. 540.

¹¹⁷ Rouzet 1975, p. 182.

¹¹⁸ Hallema 1957, p. 32. In Franeker drukte Van den Rade ook veel voor de hoogleraar Ubbo Emmius, maar deze bleek uit de nagelaten briefwisseling weinig tevreden over de kwaliteit en nauwkeurigheid van Van den Rade (Burger 1912, p. 181-183, 186).

¹¹⁹ Kalma 1954, p. 3.

¹²⁰ Kalma 1978, *Het fonds van academiédrukker Aegidius Radaeus, Franeker 1586-1613*.

¹²¹ Sybrandy 2005, *Libben en wurk fan Aegidius Radaeus*.

¹²² Hallema 1957, p. 33-36.

Rade heeft vanaf 1577 voor drukker-uitgever Silvius gedrukt toen deze naar Leiden moest verhuizen vanwege zijn aanstelling als universiteitsdrukker van Leiden en statendrukker bij de Staten van Holland.¹²⁴ Na het overlijden van Silvius (1581), heeft Van den Rade de fakkel overgenomen. Valkema Blouw signaleert dat Van den Rades rol als drukker voor de Antwerpse burgemeester Filips van Marnix van Sint-Aldegonde en de Oranjepartij echter nogal onbekend is. Hij onderzoekt zijn publicaties uit die tijd en herleidt verschillende publicaties zonder impressum terug tot Van den Rade, op basis van ornamenten op de pamfletten.¹²⁵ Sybrandy heeft deze toegewezen publicaties ook opgenomen in zijn overzichtswerk.¹²⁶

De eerste zoekactie in de USTC op Gilles van den Rade of Aegidius Radaeus levert slechts 27 titels van werken op, de STCN daarentegen komt met 366 titelbeschrijvingen. Dit is nog steeds een stuk lager dan in het overzichtswerk van Sybrandy genoemd staat, gebaseerd op dat van Kalma. In deze studie wordt dan ook uitgegaan van de lijst van Sybrandy. Voor het werk uit de zuidelijke Nederlanden levert dat het volgende beeld op:

Jaar	Aantal werken met auteursvermelding	Aantal anonieme werken
1569	1	0
1570	1	0
1571	3	1
1572	7	2
1573	10	1
1574	5	4
1575	8	5
1576	11	3
1577	6	5
1578	8	5
1579	9	7
1580	10	1
1581	8	2
1582	9	4
1583	5	5
1584	4	14

¹²³ Valkema Blouw 2013b.

¹²⁴ Asaert 2004, p. 194-195.

¹²⁵ Valkema Blouw 1998, p. 78-79; Valkema Blouw 2013c, p. 898-899.

¹²⁶ Sybrandy 2005, *Libben en wurk fan Aegidius Radaeus*.

1585	2	0
Totaal	107	59

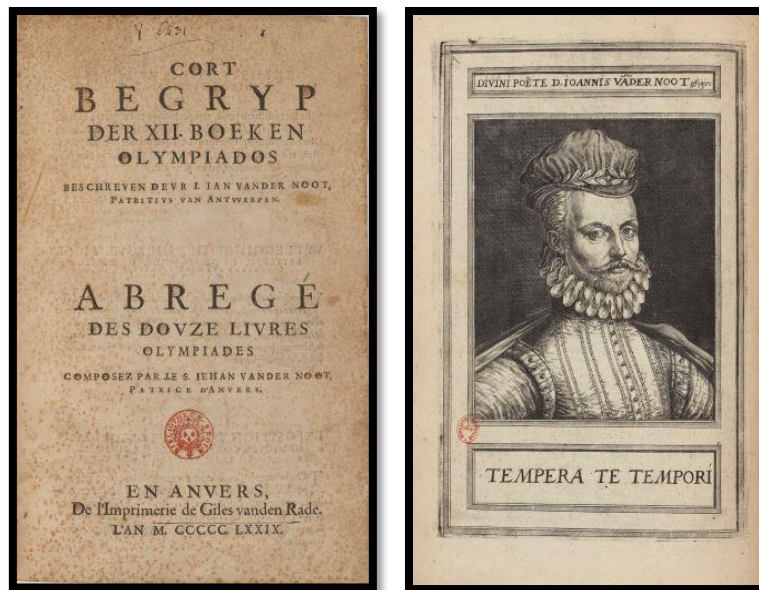
Tabel 5: Overzicht van drukwerken van Gilles van den Rade in de periode 1569-1585.

De eerste werken van Van den Rade waren almanakken. Bijna jaarlijks drukte hij in zijn Zuid-Nederlandse periode een nieuwe prognosticatie; zijn interesse ging hierbij uit naar Pierre de Buck (1569-1571, 1574, 1578), Pierre Catoir (1572-1574), Michael Nostradamus (1576) en Nicolaus Bazelius (1578). Dit soort uitgaven hield op toen hij naar Franeker verhuisde. De eerste drie jaar waren zijn werken alleen Nederlandstalig, maar in 1572 drukte hij ook in het Latijn en Frans. De almanak van Bazelius drukte hij in 1578 zelfs driemaal, in deze drie verschillende talen: *Een nieuwe prognosticatie / Prognosticon nouvelle / Prognosticon novum anni huius calamitatosissimi 1578*.

Ook drukte Van den Rade diverse ordonnantiën, met name over goud- en zilvergeld. Van deze uitgaven zijn versies in het Nederlands en in het Frans bekend: in 1575 drukte Van den Rade bijvoorbeeld: *Ordonnantie [...] des conincx opt stuck ende tolerantie vanden prijs ende loop vande gouden ende silveren munte* en ook de Franse versie: *Ordonnance [...] du roy [...] cours des monnoyes d'or et d'argent*.

In zijn portfolio nam hij rekenkundige werken op van François Flory en Edouard Mellema en grammatica leerboeken van Johannes Despauterius en Simon Verepaeus. Van den Rade had belangstelling voor de educatieve werken van Abraham Ortelius en Hubert Goltzius en op het literaire vlak toonde hij zich ook geïnteresseerd: in zijn derde jaar (1571) als drukker gaf hij een herdruk uit van *De const van rhetoriken* van Matthijs de Castelein, een werk dat als de eerste omvangrijke Nederlandstalige poëtica wordt gezien. Later volgden nog *Deugdelijke solutien ghesolveert bij vele ingenieuze componisten van diveersche cameran van rethorijcken* en *Diversche refereynen ende liedekens, seer plesant om lesen* in 1574. Een bijzondere positie krijgt de protestantse dichter Jan van der Noot, die in 1578 (als katholiek) terugkeert in Antwerpen, na een tijdelijke verbanning in Engeland en Duitsland. Zijn Duitse werk *Das Buch Extasis* (1576) is een epos geschreven in renaissancistische stijl. Van den Rade geeft in 1579 een tweetalige versie van dit werk uit: *Cort begryp der XII boeken Olympiados*. In dit werk dat een opzet is voor een groter werk, dat Van der Noot nooit heeft afgemaakt, gaat de ziel van een slapend lichaam op reis en ontmoet vele deugden en ondeugden, op zoek naar de ideale vrouw Olympia.¹²⁷ (zie afbeelding 30 en 31)

¹²⁷ Meeus 2008, p. 73.

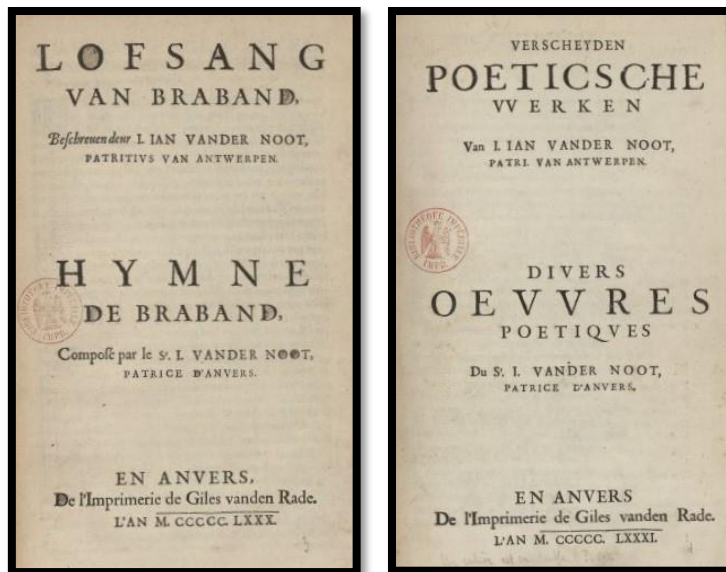
Afbeelding 30: Cort Begryp (1579), titelpagina en een portret van Jan van der Noot.

Afbeelding 31: Kopergravure door Dirk Volckertsz. Coornhert in Cort Begryp: Van der Noot in het gras, Mercurius daar achter en vijf jongedames op de achtergrond, volgens de tekst.

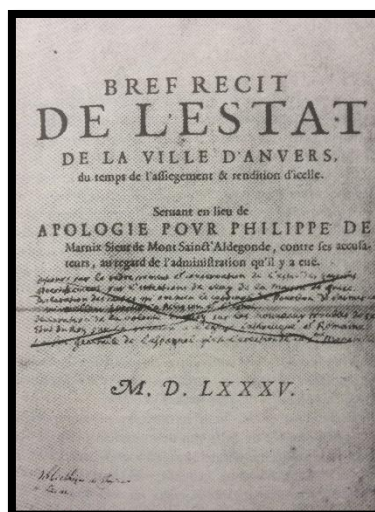
In 1580 volgen Van der Noots *Lofsang van Braband* en *Versheyden poetische werken*, beiden ook weer tweetalig. In 1581 volgt opnieuw een uitgave van *Versheyden poëtische werken* en tot slot in 1584 *De poetische werken*. (zie afbeelding 32)

Afbeelding 32: Lofsang van Braband (1580) en Poeticsche vverken (1581) van Jan van der Noot.

Er verschijnen ook andere auteurs in zijn portfolio, die nog wel een duidelijk protestants stempel dragen. Petrus Datheen vertaalt in 1579 de Psalmen van David uit het Frans voor Van den Rade, Guido de Bres schrijft in 1580 de geloofsbelijdenis en diverse werken van Filips van Marnix van Sint Aldegonde worden door Van den Rade gedrukt. Van den Rades laatste drukwerk in Antwerpen is de anonieme brief van Filips van Marnix van Sint Aldegonde uit 1585, waarin deze zijn beleid rechtvaardigt tijdens het beleg over zijn stad Antwerpen: *Bref recit de l'estat de la ville d'Anvers, du temps de l'assiegement et rendition d'icelle: servant en lieu de Apologie pour Philippe de Marnix Sieur de Mont Saint' Aldegonde, contre les accuseurs, au regard de l'administration qu'il y a euë.*¹²⁸ (zie afbeelding 33)

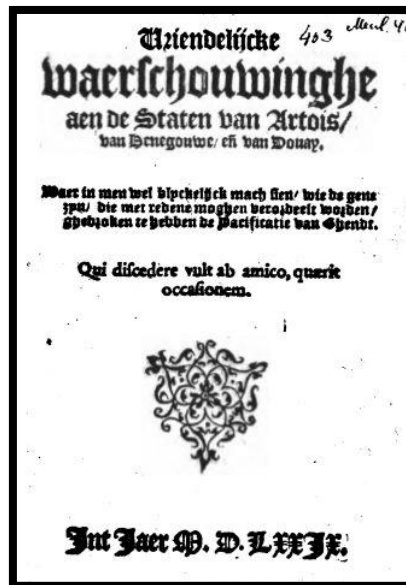

Afbeelding 33: Bref recit de l'estat de la ville d'Anvers (1585).

5.3.3 Voorbeelden van bijzondere drukwerken

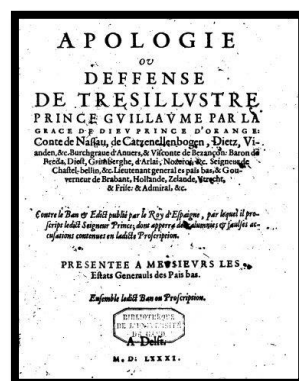
Gilles van den Rade moest zijn drukwerk vaak zonder of met een gefalsificeerd impressum drukken, vanwege zijn voorkeur voor de Oranjepartij en het protestante geloof; deze keuzen maakten hem bij katholieke voorvechters immers verdacht. Valkema Blouw heeft verschillende van deze werken weten te identificeren als afkomstig van de drukpersen van Van den Rade, door vergelijking van lettertypen, vignetten en versieringen.¹²⁹

Een voorbeeld hiervan is een drukwerk uit 1579 dat probeert de gewesten Henegouwen en Artesië (Artois) aan de Oranje-kant te houden: *Vriendelijcke waerschouwinghe aen de Staten van Artois, van Henegouwe ende van Douay* (Knuttelnr. 422). (zie afbeelding 34)

Afbeelding 34: *Vriendelijcke waerschouwinghe aen de Staten van Artois* (1579). Zonder impressum.

Een ander gefingeerd impressum is dat op het drukwerk van Willem van Oranje uit 1581: *Apologie ou deffense de tresillvstre Prince Gvillavme ... contre le ban et edict publié par le roy d'Espaigne* (Knuttelnr. 554). Van den Rade doet voorkomen alsof dit werk in Delft is gedrukt, terwijl het van zijn eigen Antwerpse drukpersen afkomstig is.¹³⁰ (zie afbeelding 35)

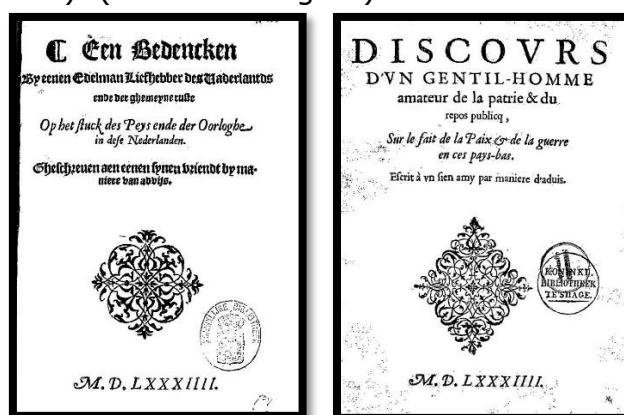
Afbeelding 35: *Apologie ou deffense de tresillvstre Prince Gvillavme* (1581). Met impressum Delft.

¹²⁹ Valkema Blouw 1998; Valkema Blouw 2013c.

¹³⁰ Valkema Blouw 1998, p. 87-88.

Een ander bijzonder werk zonder impressum van Van der Rade is uit 1582: *Een dialogus van drie vroukens, te weten: Papistische leere, Sweerelts wreetheyt, schriftuerlijck bewijs; mits-gaders eenen sendt brief aen de gene die noch onder die tyrannie der Paus ende des duyuels gevangen liggen ende ooc van die grauwelijcke afgoderie die de Papiste in haer Misse gebruycken altsamen beschreuen, tot stichtinge der Christenen, ende verstroyinge des Rijcks-Antichrists.*¹³¹ Een tekst van Gerardus Goossen tegen Johannes Engelram (Joannes Ingelram), een apotheker afkomstig uit Antwerpen, die in Londen woonde en in 1567-1569 een functie had als ouderling van de Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen.

In 1584, een jaar voor zijn vertrek, publiceerde Van den Rade nog een anoniem pamflet, waarin opgeroepen werd volgens een advies om geen vrede te sluiten met de Spanjaarden. Hij drukte het pamflet in twee talen: Nederlands en Frans. *Een Bedencken by eenen Edelman Liefhebber des Vaderlantds[!] ende der ghemeyne ruste op het stuck des Peys ende der Oorloghe in dese Nederlanden. Gheschreuen aen eenen synen vriendt by maniere van advijs.* (Knuttelnr. 709) en *Discovrs d'vn gentil-homme amateur de la patrie & du repos publicq, Sur le fait de la Paix & de la guerre en ces pays-bas. Escrit à vn sien amy par maniere d'aduis* (Knuttelnr. 705). (zie afbeelding 36)

Afbeelding 36: Twee uitgaven tegen vrede met de Spanjaarden, uit 1584, in twee talen. Zonder impressum.

Het drukken van dit adviespamflet in twee talen zal ongetwijfeld bijgedragen hebben aan de wijdere verspreiding van deze boodschap, zowel in de noordelijke als in de zuidelijke Nederlanden.

5.3.4 Buitenlandse navolging

Over het feit dat Van den Rade navolgers had in het buitenland of dat hijzelf voorbeelden zocht over de grens, is niets bekend. Desgevraagd weet Sybrandy wel te melden dat Van den Rade een paar keer naar de Frankfurter Buchmesse is geweest¹³², waar mogelijk uitwisseling of verkoop en aankoop van drukwerken plaatsgevonden kan hebben, waardoor Van den Rade anderstalige voorbeelden voor zijn portfolio verworven kan hebben. Die Buchmesse had in die dagen een

¹³¹ Er is maar 1 exemplaar van dit werk bekend, aanwezig in de collectie van de Universiteit Leiden.

¹³² Persoonlijke communicatie met Sybren Sybrandy, dd. 12-01-2017.

grote naam als centraal knooppunt voor boekenverkoop en -uitwisseling; Plantijn was goed bekend met deze boekenmarkt.¹³³

5.3.4.1 Publicatie: *Aardbeving in Zwitserland*

Als gekeken wordt naar opvallende publicaties die mogelijk een belangstelling in het buitenland gehad kunnen hebben of juist het gevolg zijn van navolging, dan moet zeker een publicatie van Van den Rade uit 1584 vermeld worden, waarin hij een aardbeving in Zwitserland beschrijft.

De geestelijke William Covell verbleef ten tijde van de aardbeving in Noord-Italië, maakte de aardbeving mee en schreef erover in zijn boek *Polimanteia*, dat in 1595 uitkwam. Dvorak neemt aan dat Shakespeare het werk van Covell gelezen heeft en in zijn *Romeo and Julia* uit datzelfde jaar verwijst naar de aardbeving in Zwitserland in 1584, als hij schrijft: "Tis since the earthquake now eleven years".¹³⁴

Van den Rade publiceert al in hetzelfde jaar over de aardbeving van 1 maart 1584, maar geeft zijn publicatie geen impressum mee: *Waerachtich Verhael Uande eertbevinghe gheschiet in sommige Dorpen des Lants van Berne in Switserlandt, ende andere omliggende plaetsen, den eersten Martij en naervolghende M.D.Lxxxiiij.*¹³⁵ (zie afbeelding 37).

Van den Rade gaf er ook een Franstalige versie van uit: *Dv tremblement de terre advenn en quelques villages du pays de Berne en Suisse, & autres lieux circonuoisins, le premier jour de Mars & suyans 1584.* (zie afbeelding 38)

Afbeelding 37: *Eertbevinghe in Switserlandt* (1584). Afbeelding 38: *Tremblement de terre ... en Suisse* (1584).

¹³³ Maclean 2012, p.186, 189; Asaert 2004, p. 117.

¹³⁴ Dvorak 2014, p. 36.

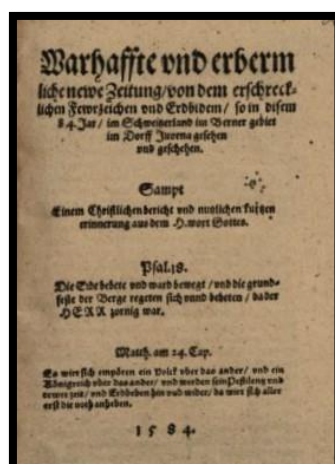
¹³⁵ Het enig bekende exemplaar van dit pamflet bevindt in convoluut R12.11 in de collectie van Museum Plantin-Moretus. De Franstalige versie bevindt zich ook in dit convoluut.

Dit pamflet van zes pagina's draagt de spreuk: "Beter is het schudden ende beuven der ootmoedighen, dan de sekerheyt der houerdighen". Beter is dus de ootmoedigheid dan de hovaardigheid, waarmee de natuurramp verbonden wordt met het Godsgeloof, dat gelovig berouw stelt boven hoogmoedigheid.

In het pamflet is te lezen dat de zondige mens gestraft wordt met (natuur)rampen als hij zich niet houdt aan Gods geboden. De schrijver beperkt zich ditmaal tot de "Eertbeuvinghe hier te lande ghebeurt" op 1 maart 1584 's ochtends "ten elf uren en half" en noemt vervolgens de "Landen van Lyonnois, Maconois, Dauphine, Sauoye, Pietmont, Vallois, Zwitserlandt ende Bourgoignen". Hierin vallen o.a. te herkennen: de regio's Lyon, Mâcon, Dauphiné, Haute-Savoie en Piëmont, kortom een gebied van midden-oost Frankrijk (Bourgogne) en Zwitserland tot aan Noord-Italië. Veel mensen kwamen om door instortende huizen, een moeder werd "verplettert" terwijl zij haar armen uitstreckte om haar kind te beschermen. Er waren ook wonderlijke reddingen: "een dochterken ontrent een jaer out, het welcke fraey ende onghequetst ghevonden wert tusschen de vervallinghen eenes huys". De auteur van het pamflet wil niet speculeren over de oorzaak van de ramp, maar ziet er wel een opdracht in om God nog meer te eren, omdat God beschikt over de loop der natuur.

Een bijzondere publicatie van Van den Rade in 1584, maar waar heeft hij zijn kennis omtrent deze aardbeving in datzelfde jaar vandaan gehaald? En is hijzelf de auteur van het verslag? Het jaar 1584 was het productiefste Antwerpse jaar voor Van den Rade, dus heel veel tijd om uitgebreid te reizen naar het getroffen gebied zal hij niet gehad hebben. Het ligt voor de hand dat er een buitenlandse publicatie aan ten grondslag heeft gelegen.

Een zoekactie voor deze thesis heeft het volgende resultaat opgeleverd: in 1584 verscheen er bij de drukker Thiebold Berger voor uitgever Anton Bertram in Straatsburg een pamflet met vier bladen: *Warhaffte vnd erbermliche neue Zeitung, von dem erschrecklichen Fewrzeichen vnd Erdbidem, so in disem 84. Jar, im Schweitzerland im Berner gebiet im Dorff Juorna gesehen vnd geschehen. Sampt Einem Christlichen bericht vnd nutzlichen kurtzen erinnerung aus dem H. wort Gottes.*¹³⁶ (zie afbeelding 39)

Afbeelding 39: Warhaffte ... Zeitung, von dem ... Erdbidem ... Schweitzerland (1584).

In het pamflet wordt de ondergang van het dorp Juorna (Yvorne?) opgetekend door het instorten van een berg tijdens de aardbeving op 1 maart van dat jaar.

¹³⁶ Van dit pamflet bevindt zich een exemplaar in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (D).

Daaraan voorafgaand waren er in februari ook al vuurtekens te zien. De stad Bern is gelukkig gespaard gebleven, aldus het pamflet. Het pamflet is verder een theologisch betoog over aardbevingen die in de Bijbel genoemd worden als straf voor misdragingen.

Hoewel het pamflet over dezelfde aardbeving in het Zwitserse gebied spreekt op 1 maart 1584, is het toch waarschijnlijk niet het pamflet, dat ten grondslag ligt aan de publicatie van Van den Rade. De Antwerpse drukker noemt immers veel meer details, steden, gruwelijkheden en is minder een theologisch traktaat.

In Lyon (Fr.) zelf verschijnt in 1584 ook een publicatie over de aardbeving bij uitgever Benoît Rigaud: *Merveilleux et estrange tremblement de terre, nouvellement aduenu à Lyon, Mascon, Villefranche, Geneue, & autres endroits, le Dimanche onzième de Mars, 1584. Avec les considerations & causes naturelles des Tremblemens de terre, & vne resolution sur ce fait.*¹³⁷

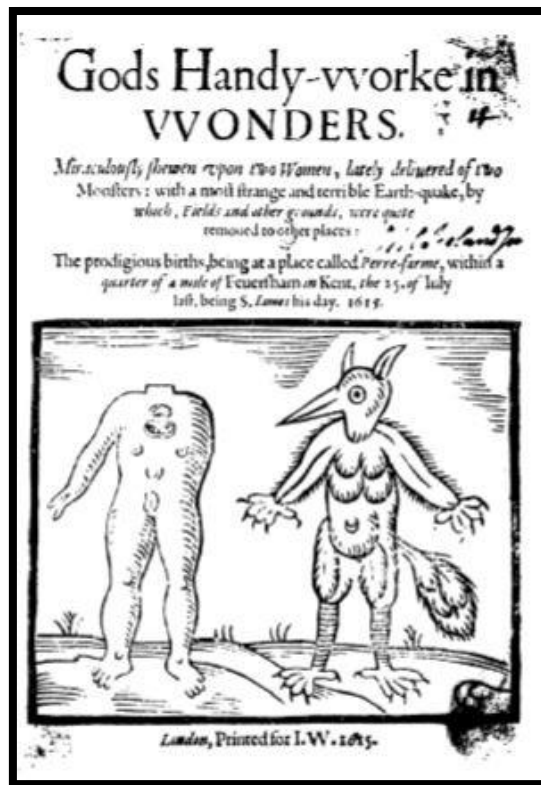
Ook in Engeland werd over deze aardbeving geschreven. Op 23 juni 1584 verscheen bij uitgever Thomas Woodcock in Londen de publicatie: *A true discourse of what happened by an earthquake primo martij 1584. In the places adioyninge to the lake of Geneua.*¹³⁸ Helaas is er tot nu toe geen bibliotheek gevonden die dit pamflet in de collectie heeft, waardoor bestudering ervan moet uitblijven. Dit pamflet kan als basis gediend hebben voor de uitgave van Van den Rade.

Bij verder onderzoek voor deze thesis wordt een bijzondere publicatie aangetroffen. In 1615 verschijnt op Sint Jacobus Dag (25 juli) een pamflet van twintig pagina's: *Gods Handy-vvorke in vvonders. Miraculously shewen vpon two Women, lately deliuered of two Monsters: with a most strange and terrible Earthquake, by which, fields and other grounds, were quite remoued to other places: The prodigious births, being at a place called Perre-farme, within a quarter of a mile of Feuersham in Kent, the 25. of Iuly last, being S. Iames his day. 1615.* Dit pamflet werd door George Purslowe gedrukt voor uitgever I. Wright. (zie afbeelding 40)

---

¹³⁷ Deze publicatie (FB35639, USTC66330) bevindt zich in de Bibliothèque Publique et Universitaire te Straatsburg (Fr.), maar kon nog niet geraadpleegd worden in het kader van dit onderzoek.

¹³⁸ Thomas 1949, p. 418-419.

Afbeelding 40: Gods Handy-vvorke in vvonders (1584).

Deze publicatie bundelt in feite drie wonderen uit 1615 en ziet in al deze verschijnselen een goddelijke waarschuwing: vreemde geboorten in Feversham (Kent, GB) en in Arnhem in Gelderland (Arnhem) en de aardbeving bij het Lac Lemman (Meer van Genève, Zw.). De drie verhalen hebben eigen titels:

-*GODS WONDERS in Women.*

-*Another strange wonder at Arnheim, a towne in Gelderland the 23. of Ianuarie. 1615.*

-*A TRVE DISCOVRSE OF THINGS happened by an Earthquake, the 1. of March 1615. according to the ancient supputation, in the places adioyning to the lake of Geneua, otherwise called Lacus Lemanus: and especially in the villages of hic Corberye, and Iuorne, which are perished.*

Het eerste verhaal begint met een uiteenzetting van de zonden van de mens en de straf die God daarvoor in petto heeft: misgeboorten ("fearefull and horrid shapes") dienen als goddelijke wraak ("fearefull diuine vengeance"). Door de misdragingen van de ouders wordt in Feversham op 25 juli 1615 een merkwaardige tweeling geboren. Een van hen is een hermafrodit ("neither a Brother nor a Sister, but Both; for is was an Hermaphrodite"). Een vrouwelijk onderlichaam, één been langer dan het andere, slechts vier tenen per voet, geen hoofd, geen nek, maar wel een uitstekend stuk vlees, waaronder een misvormde mond met tong, een plukje haar, slechts één arm met twee vingers. In afbeelding 40 is het kind links afgebeeld. Dit wonderbaarlijke kind was niet levensvatbaar en werd onder grote belangstelling ("thousands of people came from all places") in Preston begraven, dichtbij Feversham.

Het tweede verhaal noemt ook de wraak van God voor de misdragingen van de mens. Als voorbeeld wordt een man in Arnhem opgevoerd die zich overgaf aan slecht gezelschap van prostituées en dieven ("whores and thieues [...] amongst

other naughty company"). Zijn vrouw baart daarop op 23 januari 1615 een kind van de duivel ("beare the Deuill of hell"): het wordt een monster dat velen hebben kunnen zien ("was seene of many persons"). In zeven punten wordt beschreven waarin het een monsterlijk voorkomen heeft: [1] het kind was ruw behaard over het hele lichaam, was zwart met een witte buik als een zwaan, [2] de voeten waren pauwenpoten, [3] de ogen waren angstaanjagend en groot, [4] de mond was een zwarte bek als van een ooievaar of kraanvogel, [5] het kindmonster had een staart, [6] het had twee horens op het hoofd, [7] in plaats van handen had het kind klauwen als gevogelte. Kortom: een monster met een vogeluiterslijk, aan de rechterzijde afgebeeld in afbeelding 40. Nadat velen dit kindmonster hadden gezien, werd het ter dood gebracht.

De misgeboorten werden als een aankondiging gezien van de Dag des Oordeels waarop God komt oordelen. De mens moest echter niet zelf het recht in eigen hand gaan nemen bij misdragingen; de wraak kwam God toe.

Tot slot volgt dan het derde verhaal over een aardbeving in hetzelfde jaar 1615, waarin de beide misgeboorten plaatsvonden.

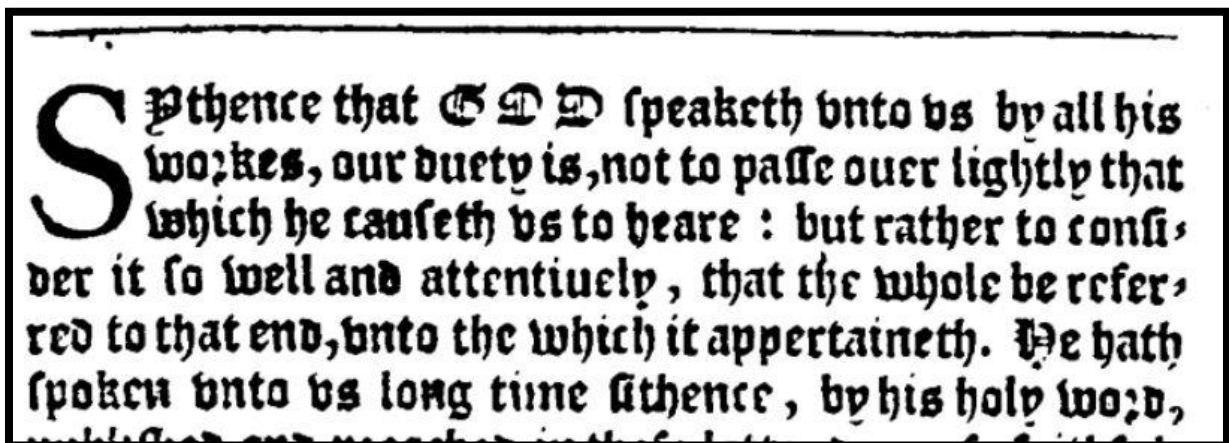
Echter bij nadere beschouwing blijkt dit een letterlijk vertaling te zijn van de publicatie van Gilles van den Rade uit 1584. Het is dezelfde aardbeving op 1 maart 1584, om 11.30 uur 's ochtends, in dezelfde regio en in dezelfde plaatsen.

De publicatie heeft weliswaar een andere titel gekregen en overal is het jaartal 1584 vervangen door 1615, waarschijnlijk om zo een indrukwekkend drietal waarschuwingen in hetzelfde jaar 1615 te hebben, maar het is echter toch een letterlijke vertaling. Een paar voorbeelden volgen om dit te illustreren.

Openingszinnen bij Van den Rade (1584):

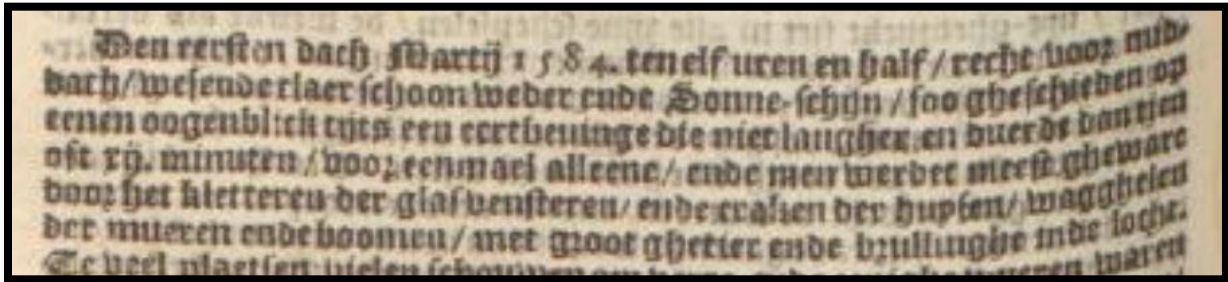

Openingszinnen bij Purslowe & Wright (1615):

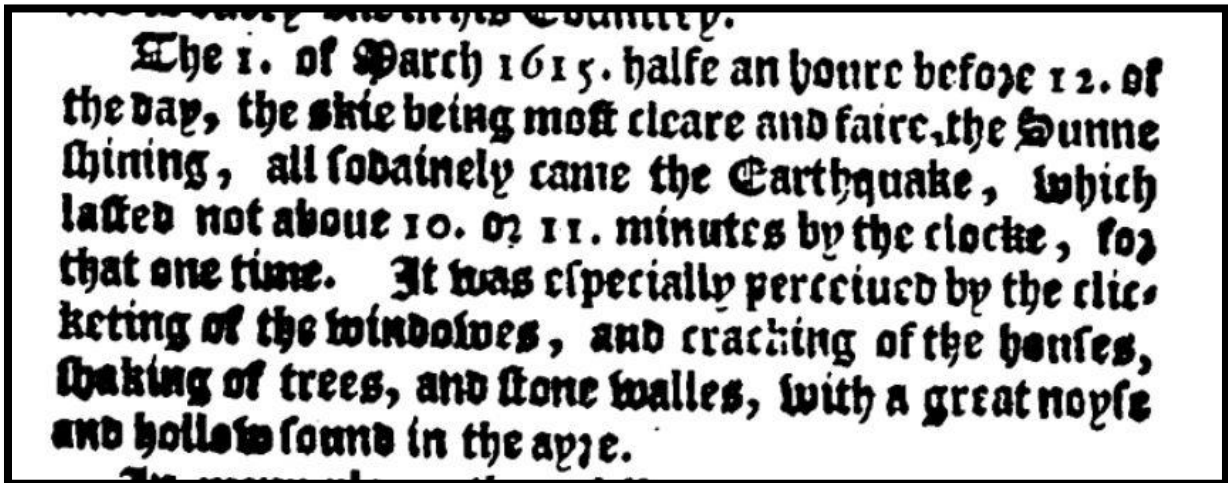

Datum van de aardbeving bij Van den Rade (1584):

Den reerften dach Martij 1584. ten elf uren en half / rechte / vooz mid-
dach / wese de laer schoon weder ende Sonne- schijn / soo gheschieden op
eenen oogeblick tijt een eertbevinge die niet langher en duerde dan tien
oft 10. minuten / vooz eenmael alleene / ende men werdet meest gheware
vooz het kletteren der glas vensteren / ende craken der hupfen / waggheien
der mueren ende boomen / met groot ghetier ende brullinge inde locht.
Te veel plaetfen vielen schouwen ende wonden.

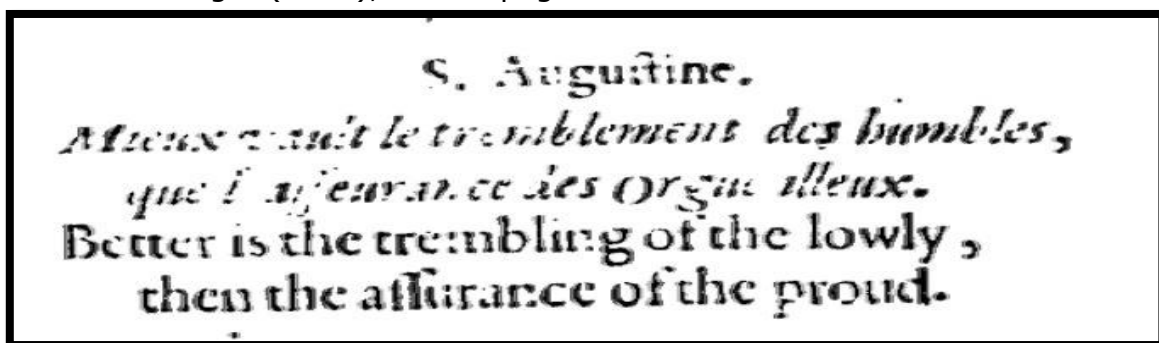
Datum van de aardbeving bij Purslowe & Wright (1615):

**The 1. of March 1615. halfe an houre before 12. of
the day, the skie being most cleare and faire, the Sunne
shining, all sodainely came the Earthquake, which
lasted not about 10. or 11. minutes by the clocke, for
that one time. It was especially perceived by the clic-
keting of the windowes, and craking of the houses,
shaking of trees, and stone walles, with a great noyse
and hollow sound in the eare.**

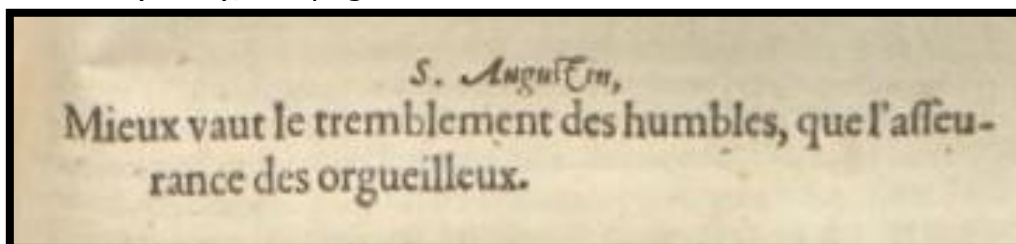
In de Engelse publicatie worden dezelfde verschijnselen en gevolgen van de aardbeving genoemd. Het blijkt een vertaling te zijn van de publicatie van Van den Rade uit 1584. Het is zelfs na te gaan of de vertaling in het Engels gedaan is aan de hand van de Nederlandse of Franse versie van Van den Rade. De Engelse publicatie eindigt op de laatste pagina met de Augustijner spreuk die in de Franse versie van Van den Rade voorkomt op de titelpagina.

Purslowe & Wright (1615), laatste pagina:

S. Augustine.
Mieux vaut le tremblement des humbles,
que l'assurance des Orgueilleux.
Better is the trembling of the lowly,
then the assurance of the proud.

Van den Rade (1584), titelpagina:

S. Augustin,
Mieux vaut le tremblement des humbles, que l'assu-
rance des orgueilleux.

Van den Rade blijkt met deze publicatie dus een voorbeeld geweest te zijn voor de Londense drukker Purslowe en uitgever Wright. Overigens beschrijft Alexander in 1984, vierhonderd jaar na de ramp, in het tijdschrift *Disasters* het bestaan van nog een andere versie uit een privécollectie, waarin wel de datum van 1584 genoemd wordt en hij transcribeert het fragment voor de lezers.¹³⁹ Deze publicatie is in dit masteronderzoek echter nergens aangetroffen in openbare collecties.

5.3.5 Samenvatting

Gilles van den Rade heeft met zijn kennis van zowel Nederlands, Frans als Latijn een uitgebreid portfolio gehad. Zijn overgang van het katholieke geloof naar het protestantse geloof, heeft mede zijn keuze voor drukwerken bepaald. Hij is snel in de voetsporen van het protestantse Oranje-kamp getreden door voor Willem Silvius te gaan drukken. In dit netwerk heeft hij kunnen overstappen naar het werk voor Willem van Oranje, de Antwerpse burgemeester Filips van Marnix van Sint-Aldegonde en de protestante dichter Jan van der Noot. Zijn keuze heeft hoogstwaarschijnlijk ook betekend dat hij zijn drukwerken soms anoniem of onder een vals impressum heeft moeten uitgeven.

Van den Rade heeft veel werken tweetalig of meertalig gedrukt, zoals zijn almanakken, of er twee verschillende anderstalige versies van uitgegeven. Dit zal bijgedragen hebben aan de verspreiding van zijn drukwerken, zoals bijvoorbeeld zijn pamflet tegen de vrede met Spanje.

Zijn protestantse overtuiging komt tot uitdrukking in de keuze voor o.a. een werk van Gerardus Goossen, die vanuit de Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen heeft geageerd tegen het katholieke geloof.

De buitenlandse navolging komt het best tot uitdrukking als Van den Rade in 1584 een pamflet drukt over een aardbeving in Frankrijk, Zwitserland en Noord-Italië, zowel in het Nederlands als in het Frans. Er zijn in 1584 ook elders pamfletten over deze natuurramp verschenen, zoals een Duits pamflet bij Berger in Straatsburg en een Frans pamflet bij Rigaud in Lyon. Het kan zijn dat Van den Rade het Engelse pamflet van Woodcock uit 1584 heeft gekend en dat dit zijn voorbeeld is geweest. Doordat er geen exemplaar bekend is, is nader onderzoek nodig.

Van den Rade is wel nagevolgd: in 1615 is zijn Franstalige tekst over de aardbeving letterlijk vertaald in het Engels en met een datumaanpassing opgenomen in een bundeling van Purslowe & Wright van drie verhalen over natuurverschijnselen met een diepere betekenis.

Bij Van den Rade zijn in zijn Antwerpse periode duidelijke lijnen te ontdekken met auteurs, drukkers en uitgevers in Engeland, Frankrijk en Duitsland, waarmee Van den Rade zich in een netwerk van teksten en tekstverspreiding heeft geplaatst.

---

¹³⁹ Alexander 1984, p. 3.

5.4 Mattheus de Rische

Mattheus de Rische is zijn hele leven als drukker en uitgever actief geweest in Antwerpen. In de *Liggeren* van het Sint Lucasgilde wordt hij in 1564, 1585 en 1588 als lid genoemd, o.a. als 'boekvercooper'.¹⁴⁰ Zijn naam komt in diverse schrijfwijzen voor. De meest gangbare is "Mattheus de Rische", maar afhankelijk van de taal waarin hij zijn werken heeft gedrukt (naast Nederlands ook in het Frans en Latijn) komen voornaamvarianties voor als: Mathieu, Matthieu, Matthaei, Matthaëus en Mattheus. Zijn achternaam komt volgens Rouzet ook voor in de schrijfwijzen: Rice, Riche, Ricke, Rycke, Rysche en Rissche.¹⁴¹

5.4.1 Levensloop en activiteiten als drukker-uitgever

De Rische is rond 1547 in Antwerpen geboren en heeft het vak van boekverkoper van zijn vader geleerd, die als 'meester' in het gilde bekend stond. Op 14 augustus 1574 heeft hij van Christoffel Plantijn het certificaat gekregen om zijn beroep als drukker uit te oefenen. In het eerste teruggevonden werk van hem uit 1577, een rekenboekje van François Flory, is zijn drukkersmerk aan te treffen dat De Rische sinds 1576 is gaan gebruiken: een logo van de sterke Simpson die met een leeuw worstelt, gebaseerd op het bijbelverhaal uit Richteren 14:6. (zie afbeelding 41) Het drukkersmerk voert de spreuk: "Fortitudo Mea Deus".¹⁴² Ook zijn imprint vermeldt de bijbelse verwijzing: hij geeft aan te wonen "op onser Vrouwen Kerckhof, onder den Thoren, inden Gulden Sampson".¹⁴³

Afbeelding 41: Drukkersimprint van De Rische: Simpson die worstelt met een leeuw.

Plantijn vermeldt in zijn onderzoek voor de certificering van De Rische dat deze naast zijn moedertaal Nederlands, ook het Frans en het Latijn beheerst, wat o.a.

¹⁴⁰ Rombouts & Van Lerijs 1961, deel 1, p. 231, 305, 341.

¹⁴¹ Rouzet 1975, p. 189.

¹⁴² Vandeweghe & Op de Beeck 1993, p. 212.

¹⁴³ Rouzet (1975, p. 189) meldt dat De Rische dit adres vanaf 1583 gebruikt. Onderzoek voor deze master thesis heeft echter een eerdere vermelding aangetroffen: in 1581 gebruikt De Rische deze vermelding al in zijn *Ordonnantie ghemaekt [...] aengaende het Ambacht vanden houniers, fruyteniers ende Mandemakers [...]*.

afgespiegeld is in de drukwerken die hij heeft gemaakt.¹⁴⁴ Maar ook heeft De Rische Nederlandse vertalingen uitgegeven van werken in andere talen, zoals Spaans, Italiaans en Duits. Daarnaast heeft De Rische ook samengewerkt met uitgevers die zijn boekdrukken hebben verkocht, zoals Balthazar Bellerus, Heyndrick Henricius, Jan van Keerberghen, Jeronimus Perbussen en Joachim Trognésius (allen 1x), Niclaes Soolmans (2x), Arnout Coninx (3x) en Jan van Brecht te Brussel (4x).¹⁴⁵ De Rische heeft zelf ook ordonnantiën uitgegeven onder een valse imprint, zoals die van zijn bekendere stadsgenoot Willem Silvius (1577 en herdrukt in 1584) of met de vermelding dat een ordonnantie in Keulen gedrukt is (tweemaal in 1584) of een pamflet in Utrecht (1579).

De Rische is in 1589 lid geworden van de Antwerpse rederijkerskamer *De Violiere* en is vóór 1592 overleden: in dat jaar is zijn weduwe Ysabeele Mathys hertrouwd met Anthonis de Ballo.¹⁴⁶ De Ballo heeft de drukkerij van De Rische voortgezet, maar heeft in enkele werken nog gebruik gemaakt van De Risches drukkersmerk *Fortitudo Mea Deus*.¹⁴⁷

5.4.2 Impressie van het portfolio

In 1962 betitelt De Groote in zijn onderzoek naar de rekenboeken van François Flory de uitgaven van De Rische als "zeer zeldzaam".¹⁴⁸ Rouzet noemt in 1975 slechts een tiental werken van De Rische dat tot dan toe bekend is.

De eerste zoekactie in de USTC op Mattheus de Rische levert 33 titels van werken op; de STCN geeft slechts 1 titelbeschrijving. Onderzoek voor deze master thesis heeft inmiddels 41 verschillende uitgaven van De Rische boven water gebracht. (zie *Bijlage IV*)

Als gekeken wordt naar de verdeling van deze werken over de publicatiejaren, dan is de volgende tabel op te stellen:

Jaar	Aantal werken met auteursvermelding	Aantal anonieme werken
1577	2	2
1578	0	0
1579	0	1
1580	1	0
1581	0	1
1582	0	0
1583	1	0
1584	0	4

¹⁴⁴ Rouzet 1975, p. 189.

¹⁴⁵ Zoveel mogelijk is de schrijfwijze van namen volgens Rouzet (1975) aangehouden.

¹⁴⁶ Rouzet 1975, p. 189.

¹⁴⁷ Een voorbeeld is het pamflet uit 1595: *Cort Ende waerachtich verhael van het innemen vande Stadt ende Casteel van Camerijck* (Knuttelnr. 930a). In de bibliotheekcollectie van de UvA is dit pamflet aanwezig. Doordat het voorblad daar ontbreekt, is het op basis van het drukkersmerk jarenlang toegeschreven aan De Rische. Door correspondentie met de UBA is de catalogusomschrijving nu gewijzigd en is het pamflet toegewezen aan De Ballo. Persoonlijke correspondentie met Judith Grootendorst (UBA) op 20 juni 2016.

¹⁴⁸ De Groote 1962, p. 161-162.

1585	3	1
1586	2	11
1587	2	3
1588	3	0
1589	0	1
1590	2	0
1591	1	0
Totaal	17	24

Tabel 6: Overzicht van drukwerken van Mattheus de Rische in de periode 1577-1591.

De Rische heeft in zijn 15 actieve jaren als drukker gemiddeld zo'n 3 uitgaven per jaar gedaan. Opvallend is dat er twee jaren zijn (1578 en 1582) zonder dat er uitgaven bekend zijn. Een reden kan zijn dat deze jaren voorafgegaan of gevolgd zijn door omvangrijke boekuitgaven (een werk van Bacherius in 1577 met 492 pagina's en een werk van Vergilius in 1583 met 623 pagina's), waarvoor De Rische een grote investering heeft moeten doen en deze eerst heeft moeten terugverdienen met de verkoop, alvorens hij tot nieuw drukwerk kon overgaan.¹⁴⁹

Naast de 23 pamfletachtige uitgaven en 6 ordonnantiën, heeft De Rische 12 boeken gedrukt die deels via de eerder genoemde uitgevers verkocht zijn. Zijn uitgaven zullen een succes gehad hebben, want er zijn verschillende herdrukken geweest. Dit valt af te leiden uit de verschillende jaren van herdruk of verschillende uitgevers van hetzelfde werk. Voorbeelden hiervan zijn de *Ordonnantie [...] aengaende het Ambacht vanden houeniers, fruyteniers ende Mandemakers [...]* uit 1581 en herdrukt in 1584, het boek *Mallevs calvinistarvm [...]* in 1590 uitgegeven door zowel Balthazar Bellerus als Jan van Keerberghen en het boek van Pedro Mexia: *De Uersheyden lessen Petri Messie edel-man van Siuilien [...]*, dat in 1586 door Arnout Coninx en in 1588 door Joachim Trognesijs is uitgegeven. (zie afbeelding 42)

Afbeelding 42: Twee drukwerken van De Rische, voor Coninx (1586) en Trognesijs (1588).

¹⁴⁹ Zie paragraaf 3.2 voor de kosten van de boekproductie in de 16de eeuw.

Andere aanwijzingen voor succesvolle uitgaven kunnen de verschillen in dezelfde uitgave zijn die nog in hetzelfde jaar zijn gedrukt en herdrukt. Een voorbeeld is het pamflet: *Copye, Van den brief, die den grooten Turck ghesonden heeft, aen de Coninckijcke Maiesteyt van Spaegnien, mitdsgaders oock de Presenten aen zijne maiesteyt ghesonden, door Aly Bassa zijnen Camerlinc* (1585, Knuttelnr. 728b). Er is ook een versie bekend met de woorden 'mitdsgaders' en 'Camerlinck'.

Van het pamflet *Beschrijvinghe Oft cort verhael vande harde belegheringhe [...] vande Stadt ghenaeemt de Graue* [...] uit 1586 (Knuttelnr. 768) zijn twee versies bekend met verschillen in de afsluitende censuurvermelding¹⁵⁰ en van het pamflet over de belegering van Venlo zijn zelfs drie versies bekend, namelijk *Beschrijvinghe Der stad van Venloo* [...] uit 1586 (Knuttelnr. 770) met als voornaam van de drukker 'Mattheus' of 'Mattheeus' en als voornaam van de censor 'Henricus' of 'Henriucus'¹⁵¹ en een derde versie met in de titel 'Ventlo' in plaats van 'Venloo' (Knuttelnr. 770a).

Mattheus de Rische heeft tot de Val van Antwerpen in 1585 geen duidelijke positie op het kerkelijke erf ingenomen. Hij drukte zowel neutrale ordonnantiën als ook het protestantse werk van Maarten Luther uit 1580: *Enchiridion - De cleynen catechismus ofte christelijcke leer voor die gemeyne pastooren ende huysvaders*. In 1584 begon Alexander Farnese, de hertog van Parma en de landvoogd der Nederlanden met de omsingeling van de protestantse stad Antwerpen. Onder leiding van Filips van Marnix van Sint-Aldegonde heeft de stad enige tijd weerstand geboden ondanks uithongering door minimale toevoer van graan, maar is uiteindelijk op 17 augustus 1585 ten val gekomen. De nieuwe katholieke overheersing heeft tot een uittocht van protestantse inwoners geleid die zich niet meer thuis voelden in de stad. Voor drukkers betekende dit massale emigratie van vakmensen in deze bedrijfstak.¹⁵² De Rische is echter in Antwerpen gebleven en heeft de zijde van de katholieke overheerser gekozen.

In zijn drukwerken is vanaf 1585 ook de toelating door de katholieke censuur vermeld met de zinsnede "vidit & admissit [...] librorum censor", waardoor de verkoop in katholiek Antwerpen heeft kunnen plaatsvinden. Vier censoren zijn te identificeren: Walter van der Stegen (1585, 1588), Henricus Dungen (1586, 1588), Simon Moors (1586) en Michael Breugel (1586-1587, 1590). Zijn eerste drukwerk dat deze goedkeuring draagt, is het pamflet *Het beclach van Antwerpen* (1585), waarin de moord op Willem van Oranje en de overgave van de stad Antwerpen vermeld worden en tevens de successen van de hertog van Parma verheerlijkt worden.¹⁵³

In zijn pamfletten heeft De Rische ook inhoudelijk gekozen om de katholieke overheersing te verheerlijken. Hij heeft in 1586 de val van vier steden beschreven, waarbij een glorieuze rol voor de hertog van Parma en de Spaanse troepen weggelegd was: Grave op 7 juni, Venlo op 28 juni, Neuss (D) op 26 juli en Zutphen op 22 september. De Rische heeft drie van deze pamfletten ook in het Frans gedrukt, waarschijnlijk voor een groter verspreidingsgebied.¹⁵⁴ Met de

---

¹⁵⁰ Dit nog niet eerdere opgemerkte verschil is een nieuwe vondst in dit masteronderzoek.

¹⁵¹ Dit nog niet eerdere opgemerkte verschil is een nieuwe vondst in dit masteronderzoek.

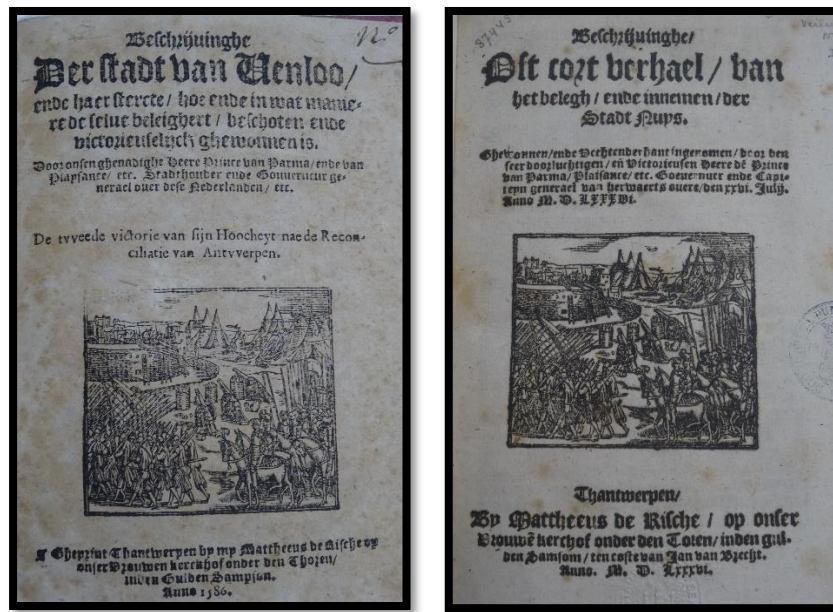
¹⁵² Marnef 1996, p. 67.

¹⁵³ Van dit *Beclach* pamflet is in 1940 een facsimilé verschenen met commentaar van archivaris Dr. Gielens.

¹⁵⁴ Kronenberg 1948, p. 94. De Franstalige publicaties zullen waarschijnlijk voornamelijk voor de interne markt in Antwerpen en de Franstalige zuidelijke Nederlanden bedoeld zijn, in plaats van voor de uitvoer naar Frankrijk.

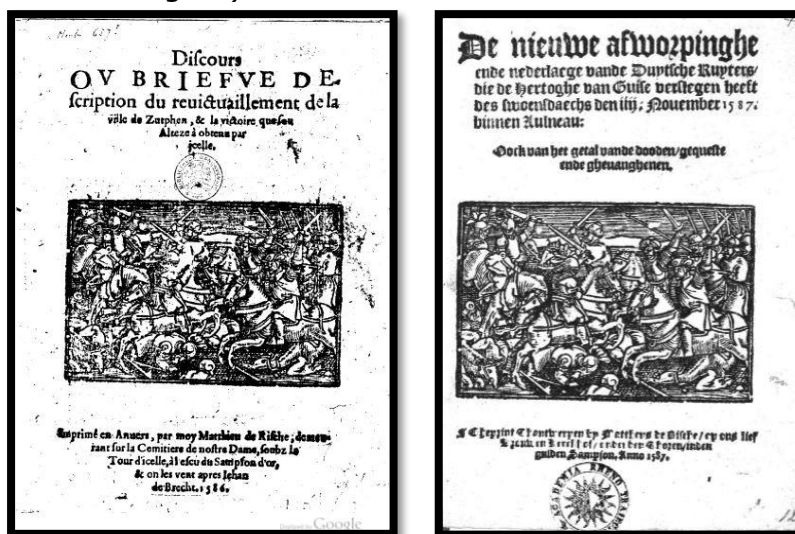
uitgave van de pamfletten over de verovering van Neuss en Zutphen via de Brusselse uitgever Jan van Brecht heeft De Rische zijn verspreidingsgebied ook vergroot.

De vier pamfletten over de verovering van steden hebben een gelijkvormige proloog, epiloog, omvang en vormgeving. De Rische gebruikte zelfs soms dezelfde illustratie op het voorblad, waardoor de pamfletten het karakter van een nieuwsblad kregen in de aanloop naar de zeventiende eeuw, zoals Arblaster al eerder heeft opgemerkt (par. 3.1). (zie afbeelding 43)

Afbeelding 43: Pamfletten over de belegering van Venlo en Neuss uit 1586, met dezelfde houtsnede-illustratie.

Een ander voorbeeld van hergebruik van zijn houtsneden: in zowel het pamflet over de belegering van Zutphen (1586) als het pamflet over de Slag bij Auneau (Fr.) op 24 november 1587 en de overwinning van de hertog van Guise, wordt een houtsnede gebruikt waarbij ruitertroepen en lanciers het tegen elkaar opnemen. (zie afbeelding 44)

Afbeelding 44: Pamfletten over de belegering van Zutphen (1586) en de slag bij Auneau (1587), met dezelfde houtsnede-illustratie.

In het portfolio van Mattheus de Rische komen werken in het Nederlands, Frans en Latijn in gelijke mate voor en een enkele keer een tweetalig werk (Nederlands-Frans). Naast zijn fascinatie vanaf 1585 voor de verslaglegging van de strijdhandelingen, heeft De Rische ook oog gehad voor enkele wonderlijke verschijnselen, zoals de tarweoogst in 1586 en bijzondere vogels in Engeland (1587).

5.4.3 Voorbeelden van bijzondere drukwerken

Bij veel van uitgaven liet Mattheus de Rische zich leiden door eerdere (mogelijk succesvolle) Nederlandstalige versies die er al bestonden bij andere uitgevers. Dit geldt bijvoorbeeld voor zijn boekuitgaven:

- 1577 *Het Hoofken der Bedinghen* (Bacherius), al bekend in een uitgave van Jean Bogard te Leuven (1565)
- 1580 *Enchiridion - De cleynten catechismus* (Luther), al bekend in een uitgave van Hans van Braeckvelt te Wesel (1558)
- 1583 *Die twaelf boecken van Aeneas* (Vergilius), al bekend in een uitgave van Jacob van Liesvelt te Antwerpen (1556)
- 1584 *De Historie vanden ouden Tobias*, al bekend in een uitgave van Jan van der Loe te Antwerpen (1551)
- 1588 *De ghenuechlijcke Historie vanden [...] Ridder Peeter van Prouencien*, al bekend in een uitgave van Willem Vorsterman te Antwerpen (1517).

De Rische heeft na 1585 zijn voorkeur voor het katholieke geloof (zie par. 5.4.2) ook kenbaar gemaakt door in 1590 een boek in het Latijn uit te geven waarin de protestantse leer van Johannes Calvijn als dwaalleer werd neergezet: *Malleus calvinistarum* met uiteraard de goedkeuring van de katholieke censor. Ook enkele Nederlandstalige pamfletten uit 1587 die aantonen hoe in het buitenland de katholieke leer van levensbelang was, zijn door hem gedrukt. Zo hield de Koningin van Schotland Mary Stuart vast aan haar katholieke geloof, hetgeen haar een gewisse dood op heeft geleverd: *Waerachtich verhael hoe [...] de Coninginne van Schotlandt haer heeft ghewillichlijck begeven ter doot [...] stervende int Catholicq [...] Gheloove*.¹⁵⁵ Francesco Nogit schreef een Italiaans pamflet over een andere koningin, de koningin van Algiers, die zich met haar kinderen in Rome liet dopen. De Rische heeft ook dit pamflet in het Nederlands en in het Frans uitgegeven: *Cort verhael vande comste der Coninginne van Algier gearriueert in Roome [...]*.

5.4.4 Buitenlandse navolging

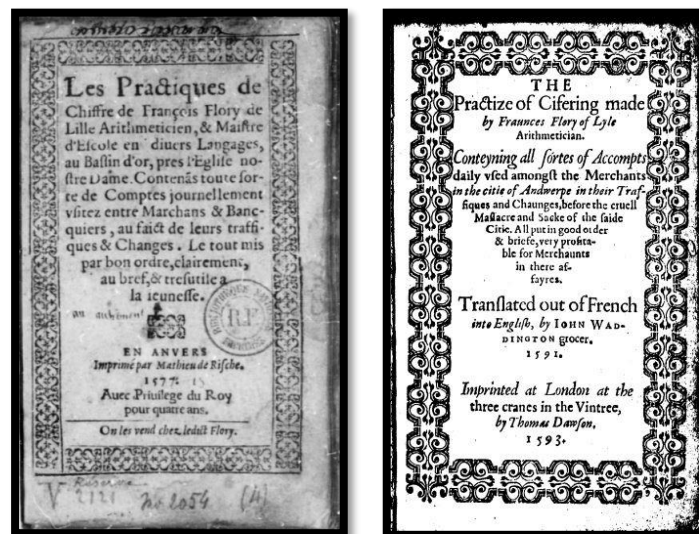
Mattheus de Rische neemt een belangrijke plaats in het spectrum van uitwisseling van teksten in. Allereerst is hij een navolger, die bestaande werken overneemt en drukt, wellicht als stabiele bron van inkomsten. Daarnaast is hij zich welbewust van de verspreiding van zijn teksten en drukt dezelfde teksten tevens in het Frans of laat ze verspreiden via uitgevers die misschien een groter bereik hadden dan hijzelf, zoals Jan van Brecht in Brussel.

---

¹⁵⁵ Phillips 1964, p. 155. Phillips noemt dit soort pamfletten die in Nederland en Duitsland werden uitgegeven een duidelijke katholieke propaganda uit die tijd.

Maar Mattheus de Rische heeft ook navolgers gehad. Zijn eerste publicatie, een rekenboek van François Flory uit 1577, kreeg in 1593 een Engelse vertaling. *Les practiques de Chiffre de François Flory de Lille Arithmeticien [...] Contenas toute sorte de Comptes journallement vsitez entre Marchans & Bancquiers, au fait de leurs traffiques & Changes [...]* werd in 1593 door Thomas Dawson in Londen uitgegeven als: *The practise of cifering; contayning all sortes of accompts daily used amongst the merchants in the citie of Antwerpe all put in good order & briefe, very profitable for merchaunts in there affayres.*¹⁵⁶ De Engelse uitgave is een vertaling uit het Frans door John Waddington. In de Engelse uitgave wordt nog gerefereerd aan de Val van Antwerpen en het bloedbad dat het gevolg hiervan was: "before the cruell Massacre and Sacke of the saide Citie". (zie afbeelding 45)

Afbeelding 45: De Risches uitgave van Flory in 1577 en de Engelse versie in 1593.

De krijgshandelingen in Grave, Venlo, Neuss en Zutphen in 1586 zijn niet alleen door De Rische opgemerkt en uitgegeven. In 1586 heeft Nikolaus Schreiber (zie ook Jan (III) van Ghelen) in Keulen een Duitse publicatie uitgegeven waarin zowel de handelingen in Grave, Venlo en Neuss beschreven worden, tesamen met Junckersdorff nabij Keulen: *Viererley warhafftige Zeitung so sich in diesem 1586. jar zugetragen hat. Die erste von der Stadt Graff an der maß in Brabandt wie sie belegert und sich den zweyden sturm ergeben und waß weiters darauff erfolget. Von der gar festen stad Venlo in Gellerland wie die selbige sich auch ergeben alles kuertzlich beschriben. Die dritte von der Unchristlichen unerhoerten erschrecklichen und tirannischen moerderey so geschehen ist zu Junckersdorff bey Coelln uber die Guelchische connoy oder geleydt. Die vierdte Zeitung. Von der Belaegerung eroeberung pluunderung und grosser blutuergiessung so sich in der stad Neuß zugetragen im Ertzstifft Coelln.*¹⁵⁷ Deze publicatie is nog niet bestudeerd en kan dan daarom ook nog niet als navolger van of voorbeeld voor De Rische aangemerkt worden.

De drukker-uitgever Jozias Wörli in Augsburg heeft duidelijk wel een speciale band met Mattheus de Rische onderhouden. Veel van de uitgaven van De Rische treffen we ook bij drukker Wörli in Duitse vertaling aan. Wörli heeft zijn

¹⁵⁶ Een exemplaar van dit Engelse boekje bevindt zich in de British Library in Londen.

¹⁵⁷ Van dit pamflet bevindt zich een exemplaar in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (D).

pamfletten op eenzelfde manier als De Rische vorm gegeven: een voorblad met een houtsnede-illustratie, gevolgd door een verslag van bijvoorbeeld de krijgshandelingen. Wörli heeft als kenmerk steeds zijn afbeelding op het voorblad geplaatst tussen ornamenten. Bij Wörli bestaat deze uit een bandversiering, die hij een-, twee- of driemaal herhaalt. (zie afbeelding 46)

Afbeelding 46: Enkel-, tweevoudig en drievoudig bandornament bij Jozias Wörli in 1586.

Wörli lijkt dezelfde uitgaven als De Rische te doen: hij drukt ook pamfletten over Grave en Neuss in 1586, hoewel het geen letterlijke vertalingen lijken. Zo spreekt hij bijvoorbeeld in zijn verslag over de belegering van Grave (7 juni) ook over de belegering van Venlo die pas op 28 juni zou plaatsvinden. De publicatie over Grave is dus zeker ná de belegering van Venlo tot stand gekomen en daarmee pas na de publicatie van De Rische en kan daarmee een navolging zijn. (zie afbeelding 47)

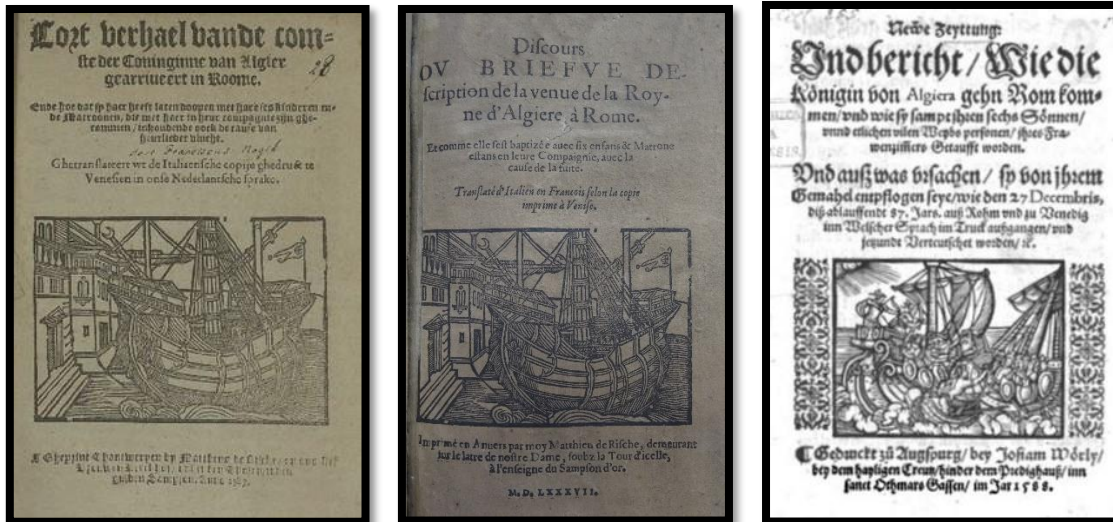
Afbeelding 47: Publicaties over Grave en Neuss uit 1586 van De Rische en Wörli.¹⁵⁸

De afbeeldingen lijken enigszins op elkaar, met belegeringen door gewapende troepen en lanciers. Bij Wörli is de kenmerkende ornamentering naast de illustraties aanwezig.

Als De Rische de Italiaanse publicatie van Francesco Nogit over de Koningin van Algiers uitgeeft in 1587 in het Nederlands en Frans, volgt Wörli in 1588 met eenzelfde uitgave in het Duits. In dit geval is de uitgave van een duidelijk later tijdstip, maar het is geen letterlijke vertaling van de uitgave van De Rische; Wörli

¹⁵⁸ De publicaties van Wörli over Grave en Neuss bevinden zich in de collectie van de Bayerische Staatsbibliothek in München.

heeft wel weer een zeer gelijkende afbeelding op het voorblad opgenomen, namelijk een schip waarmee de Koningin van Algiers met haar gezin naar Rome vaart, om zich via de doop tot het katholieke geloof te bekeren. De Wörli-illustratie is ook weer omgeven door de kenmerkende ornamentering.¹⁵⁹ (zie afbeelding 48)

Afbeelding 48: Pamflet over de Koningin van Algiers van De Rische in Nederlands en Frans uit 1587 en het Duitse pamflet van Wörli uit 1588.

In 1585 heeft Mattheus de Rische een pamflet in het Nederlands en Frans uitgegeven (Knuttelnr. 728a en 728b) over de brief van de Turkse sultan Hely Suleiman II aan de koning van Spanje en de bijbehorende geschenkenlijst van zijn kamerheer: *Copye, Van den brief, die den grooten Turck ghesonden heeft, aen de Coninckijcke Maiesteyt van Spaegnien, mitdsgaders oock de Presenten aen zijne maiesteyt ghesonden, door Aly Bassa zijnen Camerlinc.* Ook Jozias Wörli drukt dit pamflet in 1585 als: *Copey Desz Brieffs so der Türckisch Keyser Heli Soliman, Newlicher zeyt dem Großmechtigsten König Philippo inn Hispaniam zugeschriben vnd verzaichnuß. Was der ermeldt Türckisch Keyser seiner König: Maystat für schanckungen vnnnd hohe verehrungen (so eines Königs reichs werdt gleich geschänt) Durch seinen Kämmerling gesandt hat.*¹⁶⁰

Hoewel Wörli's opmaak (zonder kenmerkend bandornament) en voorblad van het pamflet verschilt met die van De Rische, is de inhoud hetzelfde. (zie afbeelding 49)

¹⁵⁹ De publicatie van Wörli over de Koningin van Algiers bevindt zich in de collectie van de Bayerische Staatsbibliothek in München.

¹⁶⁰ Dit pamflet bevindt zich o.a. in de collectie van de Bayerische Staatsbibliothek in München en de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (D).

Afbeelding 49: Pamflet van De Rische en Wörli uit 1585 over de Turkse keizer Suleiman.

5.4.4.1 Publicatie: *Buitengewone vogels in Engeland*

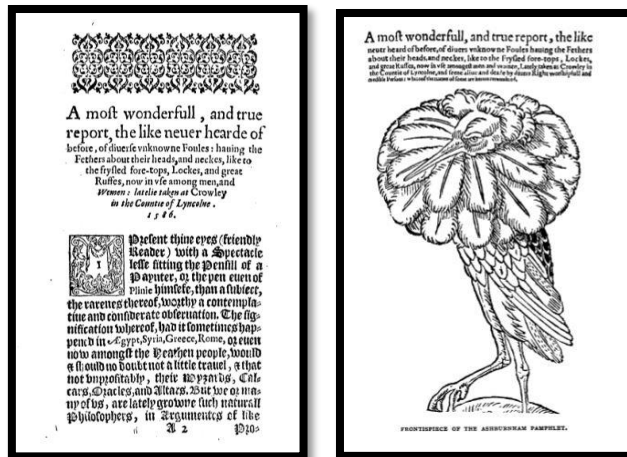
In 1586 is er in Engeland een bijzonder pamflet verschenen, waarin het voorkomen van zeven buitengewone vogels beschreven wordt die in het graafschap Lincolnshire gevangen zijn: *A most wonderfull, and true report, the like neuer hearde of before, of diuerse vnknowne Foules: haning the Fethers about their heads, and neckes, like to the fryfled fore-tops, Lockes, and great Ruffes, now in vse among men, and Wemen: latelie taken at Crowley in the Countie of Lyncolne*, gedrukt door Robert Robinson in Londen.¹⁶¹ Dit pamflet van vier pagina's bevat geen illustratie.

Onderzoeker Mullens geeft in 1919 een transcriptie van hetzelfde pamflet, naar een exemplaar dat in 1897 is opgedoken in de verkoop van de Ashburnham Library.¹⁶² Dit exemplaar heeft 6 pagina's en bevat wel een illustratie van de 'Ruff' (kemphaan) en Mullens betoogt dat het pamflet een kritische beschouwing is tegen de opzichtige kleding waarin mannen en vrouwen zich in de 16de eeuw hullen. De vogel zelf, de kemphaan, was nog niet eerder in het graafschap Lincolnshire waargenomen. Het pamflet sluit af met een lijst van namen van personen die getuige zijn geweest van het voorkomen van deze buitengewone vogel. Het pamflet is daarmee een mix van een buitengewoon natuurverschijnsel en een waarschuwing voor de mens, immers volgens het pamflet heeft God de mens geschapen om zichzelf te zijn naar de gelijkenis van God en zich niet beter voor te doen dan men is.¹⁶³ (zie afbeelding 50)

¹⁶¹ Een exemplaar van dit pamflet is aanwezig in de collectie van de British Library in Londen.

¹⁶² *Catalogue of the magnificent collection of printed books - the property of the Rt. Hon. The Earl of Ashburnham*. London: Dryden Press, 1897. Het pamflet wordt te koop aangeboden op p. 168 als item 1633.

¹⁶³ Mullens 1919, p. 13.

Afbeelding 50: Pamflet van Robert Robinson over vreemde vogels in Engeland uit 1586 en het Ashburnham pamflet met de afbeelding van een bijzondere vogel (Ruff).

In 1587 volgt Mattheus de Rische met zijn uitgave over deze buitengewone verschijning in Crowley. Hij drukt een éénbladig pamflet, dat de goedkeuring meekrijgt van de Antwerpse censor Michael Breugel: *Een waerachtich conterfeytsel ende beschrijvinghe van sommige vromde ende van te voren noyt ghesien, ende onbekende voghelen, die welcke anno M.DLXXXVI. tot Croulley int Graefschap van Licolve in Enghelandt ghevanghen sijn, ende vele gheloofweerdighe personen ghe-toont sijn gheworden.* In zijn pamflet is de kemmaan monochroom afgebeeld zoals deze bekend is uit het Ashburnham pamflet. Een bijzonderheid is dat De Rische het verhaal in dichtvorm afdruckt waardoor het een meer literair karakter krijgt.

In hetzelfde jaar is ook eenzelfde uitgave verschenen bij drukker Anthony Corthoys in Frankfurt am Main: *Warhafftige Abcontrofeyung und Beschreibung etlicher frembder un[d] zuvor unbekanter Vögel [...]*.¹⁶⁴ De uitgave van Corthoys heeft wel een meerkleurendruk; verder is het dezelfde tekst in het Duits als de tekst van Mattheus de Rische, in dezelfde opmaak en versiering. (zie afbeelding 51)

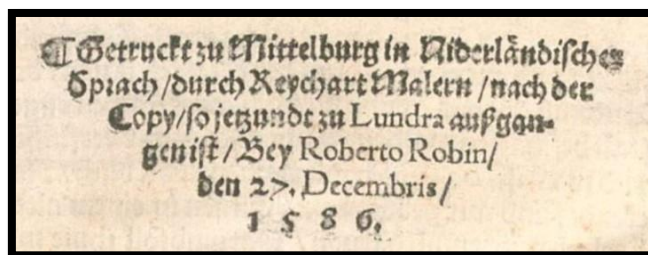
Afbeelding 51: Pamflet van Mattheus de Rische (Antwerpen 1587) en Anthony Corthoys (Frankfurt 1587).

Ook drukker-uitgever Jozias Wörli in Augsburg (D) geeft een jaar later, in 1588, een pamflet van vier pagina's uit over deze buitengewone vogels: *Der 7. Vögel*

¹⁶⁴

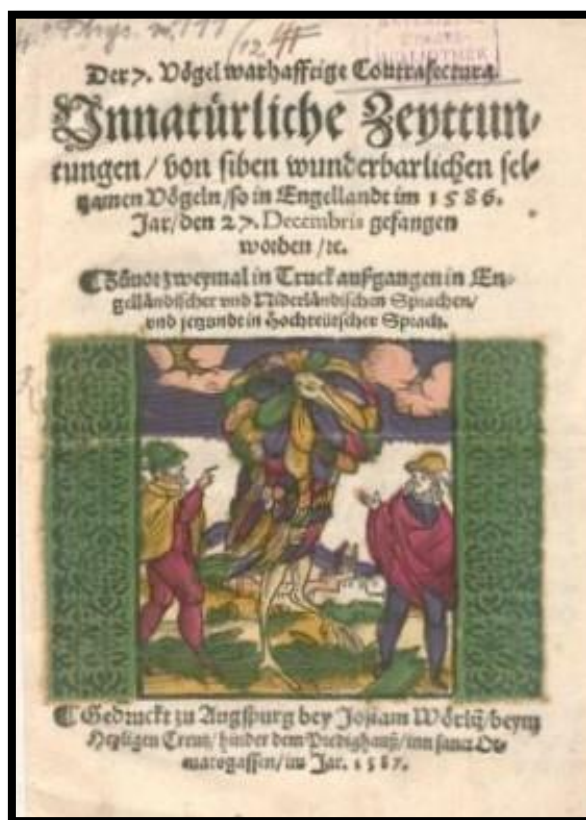
Dit kleurenpamflet bevindt zich in de Zentralbibliothek in Zürich.

warhafftige Contrafectura. Unnatürliche Zeyttuntungen [sic], von siben wunderbarlichen seltzamen Vögeln, so in Engellandt im 1586. Jar, den 27. Decembris gefangen worden, etc. Dit blijkt een Duitse vertaling van het Engelse pamflet van Robert Robinson uit 1586. Op de laatste pagina vermeldt Wörli ook zijn bron: 'Roberto Robin'. Raadselachtig is de aanduiding dat zijn pamflet in Middelburg in het Nederlands gedrukt is. Dit lijkt onjuist. (zie afbeelding 52) Ook de titelaanduiding dat de vogels op 27 december 1586 gevangen zijn, lijkt verzonnen. Dit is niet op te maken uit het Engelse pamflet.

Afbeelding 52: Verantwoording in het pamflet van Jozias Wörli uit 1588.

Wörli neemt ook de tekening van de buitengewone vogel op in een kleurenafbeelding, echter ditmaal omgeven door mensen, waardoor de vogel disproportioneel groot overkomt, groter nog dan een struisvogel (de kemmaan is in werkelijkheid max. 30 cm groot). Ook de bekende Wörli-ornamentering in drie banden is aanwezig, deze keer in groene kleur gedrukt.¹⁶⁵ (zie afbeelding 53)

Afbeelding 53: Vogelpamflet van Jozias Wörli uit 1588.

¹⁶⁵ Van dit Wörli-pamflet bevinden zich exemplaren in de collectie van de Bayerische Staatsbibliothek in München en de British Library in Londen.

Opmerkelijk is dat Wörli op het voorblad vermeldt dat dit verhaal tweemaal eerder is uitgegeven, in het Engels en in het Nederlands. Hij geeft hiermee hoogstwaarschijnlijk aan de publicatie van De Rische in het Nederlands te kennen. De publicatie van Corthoys kent hij kennelijk niet, daar hij zijn vogel-pamflet de eerste uitgave in het Duits noemt.

In de collectie van de British Library bevindt zich ook een eenbladig pamflet met de titel: *Ein warhafftige beschreibung [...] von etlichen Frembden vögeln, der gleichen vor nie, aber jtzund in Engelandt, in der Graffschaft von Licolne sind gesehen worden, etc.*, gedrukt in Neurenberg door Georg Lang. De beschrijvingen zijn niet eensluidend: als uitgavejaar worden genoemd: 1585, 1587 of 1590. Dit exemplaar kon nog niet bestudeerd worden in het kader van dit masteronderzoek.

5.4.4.2 Publicatie: Bijzondere tarweoogst

Een pamflet van De Rische uit 1586 dat in geen enkele bibliografie voorkomt, is: *Een vvonderlijck Ende miraculeus ghewas van Terwe ayeren, de welcke gewasschen sijn door Gods gratie buyten der stadt van Arien int Landt van Artoys*.¹⁶⁶ Ook dit pamflet is destijds gezien door de katholieke censuur en heeft de vermelding: "Vidit D.Henricus Dunghen, Sacr. Theol. Doct. Lib. Censor".

Het bestaan van dit pamflet wordt voor het eerst gemeld in een verkoopcatalogus uit 1949¹⁶⁷ en later in een bibliografie over Artes-literatuur.¹⁶⁸ Tot slot beschrijft verzamelaar De Joode zijn aanwinst van het De Rische-pamflet in een tijdschriftartikel.¹⁶⁹

Het pamflet behandelt het verhaal van een Antwerpse koopman. Deze heeft vernomen dat er in augustus 1586 een bijzondere tarweoogst in Artois in het noorden van Frankrijk (nabij Rijsel/Lille) is geweest. De pachter had de grond willen omploegen omdat hij vreesde geen oogst te krijgen, maar door toch op God te vertrouwen komt er een overvloedige en bijzondere tarweoogst, met vertakte aren, "met drijven, met vijuen ende met seuenen". Het pamflet legt een relatie met bijbelse situaties, waarin een graanovervloed redding brengt: de weduwe in de stad Sarfath (1 Kon.17) die dankzij de profeet Elia genoeg graanmeel krijgt om haar schulden te voldoen, de profeet Elisa die hongersnood aankondigt (2 Kon.8) en de wonderbaarlijke deling van vijf broden en twee vissen onder vijfduizend gelovigen in het Nieuwe Testament. De koopman heeft van de overvloed van de pachter tarwe meegekregen voor de stad Antwerpen; de stad was net aan het bijkomen van een uithongering door de belegering: de auteur spreekt over het "scherp snijdend zweert des hongers".

De auteur van het pamflet meldt dat hij ook eerder over de overwinningen van de hertog van Parma heeft geschreven en lijkt te suggereren dat het gewest Artois (Artesië), dat bij de Unie van Atrecht de zijde van de Spaanse koning Filips

---

¹⁶⁶ Het enig bekende exemplaar van dit pamflet bevindt zich in de privécollectie van verzamelaar Steven de Joode. Het andere bekende exemplaar in de collectie van KNAW is onvindbaar. Persoonlijke correspondentie met Joeri Meijer (KNAW) op 6 juni 2016.

¹⁶⁷ *Catalogue of books on the fine arts* 1949. Het pamflet wordt daar voor 75 gulden te koop aangeboden, als item 125 op pagina 6.

¹⁶⁸ Jansen-Sieben 1989, p. 85, 190.

¹⁶⁹ De Joode 2009.

II had gekozen, beloond is met zo'n overvloedige bijzondere tarweoogst, waar nu de stad Antwerpen ook van kan profiteren.

In hetzelfde jaar 1586 drukt Jozias Wörli in Augsburg hetzelfde pamflet: *Neue Zeyttung: Ain Wunderbarliche Mirackel von Waytzen Eren so disz 86. Jar ausserhalb der Statt Arien, im Landt Artoys gewachssen sind.*¹⁷⁰

In de bibliografie van Stopp over botanische pamfletten wordt deze publicatie integraal gereproduceerd en geannoteerd met: "Zweifellos hat dem Augsburger Wörli ein ausländisches Ephemerum als Vorlage gedient, vielleicht derselbe flandrische Erstdruck, auf den sich auch die nachstende, deutsche, gleichwohl in Antwerpen erschienene Übersetzung bezieht".¹⁷¹ Stopp vermeldt het pamflet van De Rische niet als bron, maar deze moet wel het voorbeeld van Wörli geweest zijn. Allereerst blijkt dit uit de letterlijke vertaling van de Nederlandse tekst en de nagenoeg gelijke illustratie op het voorblad van Wörli. (zie afbeelding 54)

Afbeelding 54: Pamflet van De Rische en Wörli uit 1586.

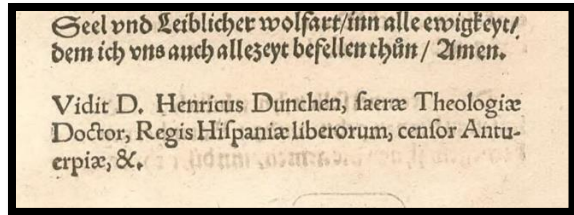
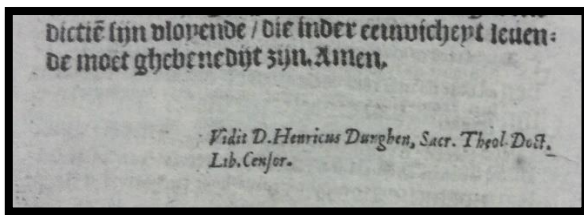
Het doorslaggevende bewijs dat de publicatie van Wörli een navolging is van het pamflet van De Rische, is de censuurvermelding. In het katholieke Antwerpen is deze censuur in 1585 gebruikelijk, in Augsburg niet.¹⁷² Toch vermeldt Wörli dat zijn pamflet gezien is door de Antwerpse censor, dezelfde als degene die De Risches publicatie beoordeeld heeft, namelijk Henricus Dungen. Dit lijkt bijzonder onwaarschijnlijk, want deze Antwerpse censuur had voor Wörli geen toegevoegde waarde; voor zover bekend is dit de enige keer dat de censuurvermelding in zijn werken voorkomt. Het is waarschijnlijker dat Wörli het pamflet van De Rische letterlijk heeft vertaald in het Duits, inclusief de censuurvermelding. (zie afbeelding 55)

¹⁷⁰ Dit pamflet bevindt zich in de collectie van de Bayerische StaatsBibliothek in München.

¹⁷¹ Stopp 2001, p. 26-27.

¹⁷² Asaert 2004, p. 110.

Afbeelding 55: Censuurvermelding in het pamflet van De Rische (l) en Wörli (r).

Twee jaar later, op 1 augustus 1588, verschijnt in het Duitse Antorff opnieuw een pamflet over dit wonderlijke verschijnsel: *Andere Zeitung. Von einer vberflüssigkeit der Natur, so an einem fremden gewechs von Weitzen Aeher ist gdfunden worden, im Augstmonat in diesem Jar ausserhalb der Stadt Arien, im Lande von Artois, solches warhafftig zu erzelen, wie diese figur anzeigt.*¹⁷³

Het is dan een pamflet dat het verhaal in één pagina samenvat, waarbij de koopman nu de oogst meeneemt naar Antorff in plaats van Antwerpen. Het pamflet heeft weer een gelijkende illustratie met de wonderlijke tarwearen. Onderaan de pagina staat ook dit keer weer de Antwerpse censor Dungen vermeld. De drukker-uitgever is niet vermeld, maar wel de vertaler: Carle Strutberger. Bibliograaf Stopp veronderstelt dat de publicatie van De Rische opnieuw als voorbeeld heeft gediend voor deze uitgave en dat de drukker mogelijk Paulus van Braeckvelt uit Antwerpen is geweest, die immers vaker heeft samengewerkt met de Duitse vertaler Karl Strutberger.¹⁷⁴ (zie afbeelding 56)

Afbeelding 56: Duits pamflet van Paulus van Braeckvelt uit 1588 over de wonderbaarlijke tarweoogst.

¹⁷³ Dit pamflet bevindt zich in de collectie van de Bayerische Staatsbibliothek in München.
¹⁷⁴ Stopp 2001, p. 28-29.

5.4.5 Samenvatting

Mattheus de Rische heeft duidelijk deel uitgemaakt van een samenwerkingsnetwerk van drukkers en uitgevers, waarbij hij enerzijds als navolger geldt en anderzijds als toonbeeld voor anderen.

De Rische heeft met zijn boekuitgaven voornamelijk de weg van navolging gevolgd, waarbij hij eerder in het Nederlands uitgegeven werken opnieuw heeft gedrukt. Mogelijk is voor hem de bekendheid van die werken of de belangstelling hiervoor een drijfveer geweest. Zijn boekuitgaven zijn merendeels vertalingen van anderstalige werken. Maar zijn vroege Franstalige uitgave van een rekenboek van Flory heeft na zijn dood een Engelse vertaling gekregen.

De Rische is zowel als drukker als uitgever van zijn werken actief geweest in Antwerpen. Een derde deel van zijn portfolio werd echter door anderen uitgegeven, mogelijk vanwege een groter of beter verkoopnetwerk of vanwege de investeringskosten voor boekuitgaven. Een voorbeeld is Jan van Brecht die ook in Brussel actief was. De keuze om van de meeste van zijn Nederlandstalige pamfletten ook een Franstalige versie uit te geven, kan mogelijk ook in dit licht gezien worden: het heeft hem een groter verkoopbereik opgeleverd. Het bestaan van afwijkende versies van dezelfde pamfletten door o.a. drukfouten, kan wijzen op grote belangstelling voor zijn uitgaven.

Na de Val van Antwerpen in 1585 kiest De Rische duidelijk de zijde van de katholieke overheerser en laat dit zien in de keuze van werken en de onderwerping aan de katholieke censuur, waardoor hij toestemming tot verkoop van zijn werken heeft verkregen.

Zijn pamfletten over de krijgsverrichtingen in o.a. Grave, Venlo, Neuss en Zutphen hebben ook over de (taal)grens belangstelling gekregen. Drukker-uitgevers als Jozias Wörli (Augsburg) en Nikolaus Schreiber (Keulen) hebben in dezelfde tijdperiode over dezelfde ontwerpen pamfletten uitgegeven. Bij Jozias Wörli kan duidelijk over een zeer nauwe samenwerking of zelf navolging gesproken worden. Wörli drukt in dezelfde jaren of soms iets later pamfletten met dezelfde onderwerpen, in een vergelijkbare opmaak met De Rische: hierbij valt te denken aan pamfletten over de Turkse sultan, de Koningin van Algiers, de krijgshandelingen in Grave en Neuss, de buitengewone vogels in Lincolnshire en de bijzondere tarweoogst in Artois. Bij een enkele uitgave (tarweoogst) is de navolging zelfs onomstotelijk aangetoond, aan de hand van de censuurvermelding.

In een enkel geval kan nog niet aangetoond worden of De Rische de koploper of de navolger is geweest, zoals bij het lyrische vogelpamflet (1587) van De Rische en de Duitse versie van Corthoys uit Frankfurt. Ook hier moet een nauwe relatie bestaan hebben tussen beide drukkers.

6 CONCLUSIE

In dit onderzoek voor de master thesis is gekeken naar het portfolio van vier Antwerpse drukker-uitgevers: Jan (III) van Ghelen, Nicolaes Mollyns, Gilles van den Rade en Mattheus de Rische. Het onderzoek heeft aangetoond dat deze vier drukkers van grote betekenis zijn geweest in het netwerk van tekstverspreiding in de periode rondom de Val van Antwerpen in de 16de eeuw. In alle gevallen is er sprake van navolging van hun werken, imitatie, vertaling of bewerking buiten de landsgrenzen.

Dit betekent dat het beeld van de beperkte reikwijdte van de Nederlandstalige anonieme pamfletten bijgesteld moet worden. Bij elke onderzochte drukker, geselecteerd en staand voor de hele beroepsgroep, is er een breder netwerk aan te tonen dan tot nu bekend is. Het kan reiken van lokale samenwerking tot transnationale uitwisseling van teksten en hechte bilaterale samenwerking, zoals te zien is tussen bijvoorbeeld Mattheus de Rische en Jozias Wörli.

Hiermee kan de hoofdvraag van het masteronderzoek positief beantwoord worden: de anonieme Nederlandstalige teksten hebben veel meer betekenis gehad buiten de landsgrenzen dan eerder aangenomen is.

Ten aanzien van de eerste hypothese omtrent de verspreidingsmogelijkheden het volgende. Bij de meeste drukkers is te zien dat zij meertalig zijn in hun uitgaven en gebruik kunnen maken van andere uitgevers om hun werk te verspreiden. Sommige drukkers gaan zover dat zij dezelfde publicatie soms twee- of drietalig uitgeven of in aparte anderstalige uitgaven (Van den Rade, De Rische). Een enkele keer wordt een werk buiten Antwerpen uitgegeven, om een bredere verspreiding te bereiken. Van Ghelen vormt een uitzondering, omdat hij voornamelijk volkse uitgaven deed in het Nederlands en andere talen juist liet vertalen in het Nederlands.

Als een onderwerp gevoelig ligt, zoals een politieke stellingname, geloofsuiting of waarschuwing in oorlogstijd, is te zien dat pamfletten ook zonder impressum of met een vals impressum uitgegeven zijn. Dit geldt voor Mollyns, Van den Rade en De Rische: zij hadden baat bij de verkoop, ook al was deze niet onder hun eigen naam.

De bevindingen zijn daarmee in lijn met de eerste hypothese.

De tweede hypothese zegt iets over de onderwerpskeuze in relatie tot de snelle verkoop. De pamfletten kunnen door hun snelle productie beter inspelen op de actualiteit. Dit is terug te zien in o.a. de keuze voor de verslaglegging van oorlogshandelingen, discussies over de protestantse of katholieke geloofsovertuiging en de oproepen tot vaderlandsliefde.

De gruwelijke berichten zijn terug te lezen in de pamfletten over de belegering, aanslagen in en inname van steden en gebieden als Hulst en Maastricht (Van Ghelen), Steenwijk, Antwerpen en Ierland (Mollyns) en Grave, Venlo, Neuss en Zutphen (De Rische).

Bij de pamfletten over Grave en Venlo is door fouten in het netwerk aangetoond dat er herdrukken geweest zijn van deze waarschijnlijk interessante en succesvolle pamfletten.

De belangstelling en navolging in andere talen is aanwezig als het om deze steden en de oorlogshandelingen gaat: er zijn vertalingen in Frans, Duits en Engels aangetroffen.

Ook hebben de drukkers veel pamfletten uitgegeven met teksten die oproepen tot stellingname in oorlogstijd, in pro- en contra argumenten voor een nieuwe Spaanse machthebber. Van deze pamfletten is het belang in het buitenland minder goed aan te geven. De drukker-uitgever heeft in enkele gevallen zelf gezorgd voor een uitgave in een andere taal (Frans) van zijn eigen pamflet, om zo mogelijk het verspreidingsgebied te vergroten.

De bevindingen zijn daarmee deels in lijn met de tweede hypothese.

De derde hypothese is een aanname dat teksten over wonderbaarlijke verschijnselen meer de aandacht zullen hebben getrokken in het buitenland dan teksten over lokale of algemene onderwerpen. In zeer bijzondere gevallen wordt zelfs een geografische positie, een datum of een lijstje met namen van getuigen opgevoerd om de tekst geloofwaardiger te maken met zinsneden als: "Veel mensen hebben gezien dat...", "In het dorpje ... zoveel kilometer van de stad ...", "Op [datum] gebeurde het dat ...".

Alle onderzochte drukker-uitgevers hebben zulke bijzondere pamfletten uitgegeven. Jan (III) van Ghelen heeft teksten gedrukt over een komeet en heksen en een weerwolf in Bedburg (D), Niclaes Mollyns over onweer in Gent (B) en vreemde geboorten in Lutssollof (D), Gilles van den Rade over een aardbeving in Noord-Italië en Mattheus de Rische over vreemde vogels in Crowley (GB) en wonderlijke tarwearen in Rijsel/Lille (F). Veel getuigen zijn vermeld, vaak ook een precieze datum, maar de locatie is in alle gevallen voldoende om directe controle mogelijk te maken.

Ook al zijn de natuurverschijnselen als een komeet, onweer en aardbeving waarschijnlijk daadwerkelijk gebeurd, ook omdat er andere geschreven bewijzen over bestaan, de context van een goddelijk ingrijpen of andere betekenis die er aan gehecht werd, is minder waarschijnlijk. De andere onderwerpen als heksen, weerwolven, tarwearen en menshoge vogels lijken met de kennis van de huidige tijd buitengewoon onwaarschijnlijk.

Het bijzondere karakter van deze publicaties maakt wel dat zij een dankbaar onderwerp zijn geweest voor buitenlandse navolging, ook al is de bron van het Nederlandse pamflet soms onbekend.

De bevindingen zijn daarmee in lijn met de derde hypothese.

De laatste hypothese geeft aan dat de netwerkgedachte en -samenwerking in principe voor elke drukker-uitgever zou kunnen gelden, als *modus operandi* in het 16de-eeuwse Antwerpen, of de drukker nu succesvol is geweest of niet.

Bij de vier onderzochte drukker-uitgevers zijn er grote verschillen. Terwijl de ene drukker (Van den Rade) zich niet wil schikken naar de nieuwe overheerser en vertrekt naar protestant Franeker om daar een nieuwe carrière op te bouwen als Academiedrukker met een schier onmetelijk portfolio, blijft een ander (De Rische) in Antwerpen om zich vervolgens in zijn portfolio te richten op het katholieke karakter van de overheerser. Waar de ene drukker een glansrijke reputatie opbouwt als hij naar het buitenland vertrekt (Mollyns in Riga), heeft de ander (Van Ghelen) moeite later het hoofd elders boven water te houden, steeds op de vlucht voor schuldenaars.

Alle drukkers hebben een gevarieerd portfolio met almanakken, boeken, pamfletten, liedteksten, poëzie en vertalingen en elke drukker heeft ook contacten met andere drukkers en uitgevers. Soms wordt de inspiratie via het netwerk uit het buitenland gehaald en vertaald, soms dient de anonieme Nederlandse tekst juist als inspiratie voor een buitenlandse uitgave. Bij alle drukkers is te zien dat ze deel uitmaken van een netwerk van contacten die

strekken tot in Engeland, Frankrijk, Duitsland en incidenteel Zwitserland en Denemarken.

De bevindingen zijn daarmee in lijn met de vierde hypothese.

Met de grotendeels positieve bevestiging van alle gestelde hypothesen, kan aan de hand van de steekproef van vier pamflet drukker-uitgevers die werkzaam zijn geweest op het gebied van de anonieme teksten in de periode rondom de Val van Antwerpen, geconcludeerd worden dat de Nederlandstalige teksten van betekenis zijn geweest in het buitenland. Dit is gebleken uit de navolging en bewerking van deze anonieme Nederlandstalige teksten.

Dit betekent ook dat er sprake is van een relatie tussen drukkers en uitgevers aan weerszijden van de taalgrenzen, waardoor actuele teksten in pamfletten snel hun weg konden vinden naar lezers in andere talen.

Ook de teksten over niet-actuele maar wel buitengewone (natuur)verschijnselen hebben vanwege waarschijnlijk vanwege hun intrigerend karakter en geclaimde waarheid snel de weg naar andere talen gevonden, blijkend uit de diverse publicaties die in dit masteronderzoek ontdekt zijn.

Afsluitend kan geconcludeerd worden dat de Nederlandse teksten in de 16de eeuw van grotere betekenis zijn geweest in het buitenland dan tot nu toe is aangenomen.

7 DISCUSSIE EN AANBEVELINGEN

In aanvulling op het gedane onderzoek zijn uiteraard nog enige kanttekeningen te plaatsen en aanbevelingen te doen.

Allereerst is er een afbakening aangebracht in de anonieme 16de-eeuwse teksten: plaats (Antwerpen), tijd (circa 1580-1590) en drukker (Van Ghelen, Mollyns, Van den Rade en De Rische). De onderwerpskeuze van de teksten is van tevoren niet afgebakend. In een volgend onderzoek kunnen de gemaakte afbakeningen zeker verbreed worden om nog meer evidentie voor de hypothesen te verzamelen, dus: meer drukkers, langere tijdsperiode, andere steden waarin drukkers actief zijn geweest. Het handboek van Rouzet (1975) is hiervoor een mooi startpunt.

De keuze voor anonieme teksten maakt het onderzoek op voorhand lastiger dan als er gekozen zou zijn voor teksten van bekende auteurs. In dat geval kan er via auteursindexen gezocht worden op vertalingen, zoals bijvoorbeeld in het standaardwerk van Bundschuh-van Duiker (2011) over Duitse vertalingen. Toch is er door volhardend te zoeken naar vertaalde titels en beschrijvingen in bibliografische bestanden wel resultaat te boeken, getuige dit onderzoek. Een nadeel is wel dat ook de buitenlandse talen een oude spelling hanteren voor de publicaties in de soms letterlijk getranscribeerde titels.

Een grote zegen is de toenemende digitalisering, waardoor publicaties beter beschikbaar komen voor onderzoek. Dit zal in de toekomst hopelijk nog meer toenemen. De metadatering van het gedigitaliseerde materiaal verdient echter wel meer aandacht dan nu het geval is. Zoals al eerder opgemerkt in paragraaf 4.2 zijn er vele fouten te ontdekken in bibliografische bestanden, als het bestaande werk naast de beschrijving wordt gehouden, ondanks de zorgvuldigheid die ieder ongetwijfeld nastreeft. Vooral het onderscheid tussen Nederlandse en Duitse taal is voor sommige anderstalige landen een probleem. Daar staat echter tegenover dat door krimpende budgetten en bezetting van erfgoedinstellingen er minder mogelijkheden komen voor een goed beheer en ontsluiting van het gedrukte materiaal. Zoals vernomen in dit masteronderzoek (Jan de Boer, 18-01-2017) beschikken erfgoedinstellingen en universiteitsbibliotheken zoals de Universiteit Utrecht nog over collecties 16de-eeuwse teksten die tot nu toe nog niet eerder ontsloten zijn en dus niet kunnen bijdragen aan de vermeerdering van kennis over deze teksten. Hun betekenis voor het wereldwijde pamfletonderzoek is daarmee nog onbekend.

Een ander kritisch punt is dat alleen onderzoek gedaan kan worden in datgene wat bewaard is gebleven. Wat er niet (meer) is, kan niet bekeken worden. Vanuit de bibliografische literatuur zijn er soms aanwijzingen voor het bestaan van teksten die tot op heden nog niet teruggevonden zijn. In dit masteronderzoek zijn er een paar de revue gepasseerd. Een enkele keer duiken ze alsnog op in privécollecties (Steven de Joode) of bij aankoop van besloten collecties zoals ooit bij de collectie van de hertog van Ashburnham in 1897.

Tot slot zij opgemerkt dat in dit onderzoek de focus lag op teksten die een vertaling kregen in Frans, Duits of Engels, mede omdat deze werken redelijk ontsloten zijn. Verbreding naar Italiaans of Spaans behoort tot de toekomstige

mogelijkheden; het is op zijn minst handig als de onderzoeker die taal dan ook machtig is.

8 LITERATUUR

Tijdens het onderzoek voor de master thesis kwamen de volgende publicaties tot stand:

Nieuwenhuizen, P.I., 'De boekdrukker en -uitgever als literair ambassadeur: Mattheus de Rische in 16de-eeuws Antwerpen'. In: *Schoon Schip* 23 (4), 2016, p. 28-34.

Nieuwenhuizen, P.I., *Heksen, wonderen en oorlogsnieuws: ontrafeling van het netwerk van 16de-eeuwse Nederlandse teksten*. Presentatie tijdens het symposium "De vroegmoderne schatkist geopend". Universiteit Utrecht, Trans 10, op 15 februari 2017.

Ook kon een kleine bijdrage geleverd worden aan het Wilhelmus-onderzoek:

Kestemont, M., Stronks, E., Bruin, M. de & Winkel, T. de, *Van wie is het Wilhelmus? De auteur van het Nederlandse volkslied met de computer onderzocht*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017, p. 118.

Voor het master onderzoek werd gebruik gemaakt van de volgende literatuur:

Alexander, D., 'Sturzstrom in the upper Rhône valley, Switzerland, 1584'. In: *Disasters – the journal of the international Disaster Institute* 8 (1), 1984, p. 3-5.

Anon., *Catalogue of books on the fine arts*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1949. Catalogue nr.685.

Anon., *Catalogue of the magnificent collection of printed books - the property of the Rt. Hon. The Earl of Ashburnham*. London: Dryden Press, 1897.

Anon., 'De STCN-vingerafdruk'. In: Bos, J. & Gruys, J.A. (red.), *Vingerafdrucken: mengelwerk van medewerkers bij tien jaar Short-Title Catalogue, Netherlands*. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1993, p. 14-15.

Arblaster, P., 'Policy and publishing in the Habsburg Netherlands, 1585-1690'. In: Dooley, B. & Baron, S.A. (eds.), *The politics of information in early modern Europe*. London: Routledge, 2001, p. 179-198.

Arblaster, P., *From Ghent to Aix: how they brought the news in the Habsburg Netherlands, 1550-1700*. Leiden: Brill, 2014.

Asaert, G., *1585 – De Val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders*. Tielt: Lannoo, 2004. (4de dr.)

Baekelmans, L. (ed.), *Een schoone ende gheneuchlicke historie of cluchte van Heynken de Luyere: warachtelyck gheschiet seer verheuchlyck om lesen ende deur Cornelis Cruls eerst in dichte ghestelt. Ghedruct Thantwerpen op the*

Lombaerde Veste, in den Witten Hasewint by Jan van Ghelen anno MDLXXXII. Antwerpen: De Sikkel, 1925.

Barker, S.K., 'International news pamphlets'. In: Kesson, A. & Smith, E. (eds.), *The Elizabethan top ten: defining print popularity in Early Modern England.* Farnham: Ashgate, 2013a, p. 145-156.

Barker, S.K., 'Newes lately come: European news books in English translation'. In: Barker, S.K. & Hosington, B.M. (eds.), *Renaissance cultural crossroads: translation, print and culture in Britain, 1473-1640.* Leiden: Brill, 2013b, p. 227-244.

Berthold, A., 'Nicolas Mollin, first printer of Riga 1588-1625'. In: *The Library Quarterly - Information, Community, Policy* 5 (3), 1935, p. 289-300.

Braekman, W.L., *Hier heb ik weer wat nieuws in d'hand: marktlieiders, rolzangers en volkse poëzie van weleer.* Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1990.

Branden, L. van den & Cockx-Indestege, E., 'Archiefstukken betreffende het Antwerpse boekwezen in de 15de en 16de eeuw'. In: *De Gulden Passer - driemaandelijksch bulletijn van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen* 61-63, 1983, p. 169-187.

Bundschuh-van Duikeren, J., *Bibliographie der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung.* (2 dln). Berlin: De Gruyter, 2011.

Burger Jr., C.P., 'Boekbesprekingen. Briefwechsel der Ubbo Emmius'. In: *Het boek - tweede reeks van het tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 1, 1912, p. 177-186.

Burger Jr., C.P., 'De drukkers Jan Mollijns en Niclaes Mollijns'. In: *Het boek - tweede reeks van het tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 16, 1927, p. 337-341.

Campbell, J.D., 'Crossing international borders - tutors and the transmission of young women's writing'. In: Campbell, J.D. & Larsen, A.R. (eds.), *Early modern women and transnational communities of letters.* Farnham: Ashgate Publishing Ltd., 2009, p. 213-228.

Cockx-Indestege, E., Glorieux, G. & Op de Beeck, B., *Belgica typographica 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt.* (4 dln). Nieuwkoop: B. de Graaf, 1968-1994.

Coigneau, D., 'Van 'bonte kapkens' en zot volk'. In: *Spiegel der letteren - tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap* 19 (1), 1977, p. 21-24.

Dermul, A. & Bouchery, H.F., *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers.* Antwerpen: Comité der Antwerpsche Propagandawerken, 1938.

Dijstelberge, P., 'De Cost en de Baet – uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600.' In: *Holland – regionaal-historisch tijdschrift* 26, 1994, p. 217-234.

Dijstelberge, P. & Croiset van Uchelen, A.R.A. (eds.), *Dutch typography in the sixteenth century – the collected works of Paul Valkema Blouw*. Leiden: Brill, 2013.

Dvorak, J., *Earthquake storms: an unauthorized biography of the San Andreas Fault*. New York: Pegasus Books, 2014.

Elslander, A. van, *Het volksboek Vanden X esels*. Antwerpen: De Sikkel, 1946.

Geeraedts, L. (red.), *Ulenspiegel - Antwerpen 1580*. Antwerpen: Berghmans Uitgevers, 1987. (facsimilé)

Geeraedts, L., 'Die Druckerdynastie van Ghelen (Antwerpen) und die niederländische Tradition des Narrenschiffs von Sebastian Brant und Ulenspieghel'. In: Kühn, I. & Lerchner, G. (eds.), *Von Wyssheit würt der Mensch geert...* Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 1993, p. 131-146.

Geurts, P.A.M., *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584*. Utrecht: HES Uitgevers, 1983.

Gielens, A., 'Het beclach van Antwerpen (1585)'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore* 3 (2), 1940, p. 59-76.

Greve, H.E., 'Een "paepsch" liedje'. In: *De navorscher: een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen, die iets weten, iets te vragen hebben, of iets kunnen oplossen* 52 (1902), p. 480-485.

Groot, H. de, 'De boekdrukkers Jan (III) van Ghelen en Weduwe Jan (III) van Ghelen te Rotterdam'. In: Selm, B. van (red.), *De letter doet de geest leven: bundel opstellen aangeboden aan Max de Haan bij zijn afscheid van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden: Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1980, p. 85-97.

Groote, H.L.V. de, 'Kanttekeningen bij een bibliografie van zestiende eeuwse rekenboeken. Een aanvulling: Francois Flory de Lille, arithmeticien'. In: *Scientiarum Historia* IV (3), 1962, p. 152-165.

Gruys, J., 'De STCN: achtergronden'. In: Bos, J. & Gruys, J.A. (red.), *Vingerafdrukken: mengelwerk van medewerkers bij tien jaar Short-Title Catalogue, Netherlands*. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1993, p. 7-12.

Haeghen, V. Vander, 'Gillis van den Rade'. In: *Biographie nationale de Belgique* 18 (1905), p. 539-541.

Hallema, A., 'De drukkers- en uitgeversfamilie Van den Rade (Radaeus) te Franeker en Leeuwarden'. In: *Folium librorum vitæ deditum* 5, 1957, p. 32-45.

Hellman, C.D., *The comet of 1577: its place in the history of astronomy*. New York: Columbia University Press, 1944.

Helmets, H.J., *The royalist republic: literature, politics, and religion in the Anglo-Dutch public sphere, 1639-1660*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Jansen-Sieben, R., *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Utrecht: HES Uitgevers, 1989.

Joode, S. de, 'Een vvonderlijck ende miraculeus ghewas: een onbekende druk van Mattheus de Rissche uit 1586'. In: *De Boekenwereld - tijdschrift voor boek en prent* 25 (4), 2009, p. 293-299.

Kalma, J.J., 'Gilles van den Rade: de eerste drukker van de Franeker Hogeschool: een Antwerpenaar in Friesland'. In: *Leeuwarder Courant* 203 (290), 1954, p. 3. Aflevering van 11 december.

Kalma, J.J., *Het fonds van academiendrukker Aegidius Radaeus, Franeker 1586-1613: fotokopie van het kaartsysteem bewaard op de Fryske Akademy te Leeuwarden*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1978.

Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. (9 dln). Utrecht: HES Publishers, 1978. (herdruk van de 1889-editie).

Kossmann, F.K.H., 'Een lied uit den strengen winter van 1608'. In: *Rotterdams jaarboekje - 4^e Reeks* 8, 1940, p. 208-215.

Kraus, A., 'Eine Medienrevolution in der "Peripherie". Nicolaus Mollin und die Anfänge des Rigaer Buchdrucks'. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 54 (3), 2005, p. 317-349.

Kronenberg, M.E., *Verboden boeken en opstandige drukkers in de hervormingstijd*. Amsterdam: P.N. Van Kampen & Zoon N.V., 1948.

Logeman, H., 'Van den thien esels'. In: *De Nederlandsche Spectator* (22), 1893, p. 171-172.

Maclean, I., *Scholarship, commerce, religion - the learned book in the age of confessions, 1560-1630*. Harvard: University Press, 2012.

Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie - ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*. Amsterdam: Meulenhoff, 1996.

Meeus, H., 'J. van der Noot - Cort begryp der XII. boeken Olympiados. Abrégé des douze livres Olympiades'. In: Schepper, M. de, Kelders, A. & Pauwels, J. (red.), *In de ban van boeken - grote verzamelaars uit de negentiende eeuw in de Koninklijke Bibliotheek van België*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek, 2008, p. 73-75.

Mullens, W.H., 'The Ruff - an early record'. In: *British Birds* 13, 1919, p. 13-20.

Oosterzee, H.M.C. van, 'Korte mededeelingen'. In: *Vaderlandsche letteroefeningen* 99, 1859, p. 245-246.

Petit, L.D. & Ruys, H.J.A., *Bibliotheek van Nederlandsche en andere pamfletten - verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden*. (4 dln). 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1882-1934.

Pettegree, A. & Walsby, M., *French vernacular books - books published in the French language before 1601*. (2 dln). Leiden: Brill, 2007.

Pettegree, A. & Walsby, M., *Netherlandish books - books published in the Low Countries and Dutch books printed abroad before 1601*. (2 dln). Leiden: Brill, 2011.

Phillips, J.E., *Images of a queen - Mary Stuart in sixteenth-century literature*. Berkeley: University of California Press, 1964.

Pleij, H., *Dromen van Cocagne - middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*. Amsterdam: Prometheus, 1997.

Praet, S., 'Pagina nulla docet? Het Latijnse 'sprookje' van de ezelprijs als literaire palimpsest'. In: Meder, T. (red.), *Van kikvors tot droomprins - de wording van het sprookje*. Hilversum: Verloren, 2013, p. 11-38.

Raymond, J. (ed.), *News, newspapers, and society in early modern Britain*. London: Frank Cass, 1999.

Raymond, J., *Pamphlets and pamphleteering in early modern Britain*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Reimo, T., 'Historical perspectives in library and information science research in the Nordic and Baltic countries'. In: *Library History* 24 (2), 2008, p. 105-116.

Rogge, H.B., *Bibliotheek der remonstrantsche geschriften*. Amsterdam: J.H. Scheltema, 1863.

Rombouts, Ph. & Leries Th. van, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde onder zinspreuk: 'Wt ionsten versaemt'*. (2 dln). Amsterdam: N. Israel, 1961. (herdruk van 1872-editie).

Rouzet, A., *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop: B. de Graaf, 1975.

Selm, B. van, 'Boekbeoordelingen'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 99 (1), 1983, p. 47-57.

Simoni, A.E.C., 'Bilingual poet: William Fennor, alias Wilhelmus Vener, Enghelsman'. In: *Neophilologus - driemaandelijks tijdschrift voor de wetenschappelijke beoefening van levende vreemde talen en van haar letterkunde* 62 (1), 1978, p. 151-160.

Stopp, K., *Botanische Einblattdrucke und Flugschriften vor 1800*. (2 dln). Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2001.

Sybrandy, S., *Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer*. Ljouwert: Fryske Akademy, 2005.

Thomas, S., 'The Earthquake in Romeo and Juliet'. In: *Modern language notes* 64 (6), 1949, p. 417-419.

Tiele, P.A., *Bibliotheek van de Nederlandsche pamfletten. Eerste afdeeling. Verzameling van Frederik Muller te Amsterdam naar tijdsorde gerangschikt en beschreven*. (2 dln). Amsterdam: Frederik Muller, 1858-1860.

Valkema Blouw, P., 'De Antwerpse jaren van Niclaes Mollijns 1579-86'. In: *De Gulden Passer - driemaandelijksch bulletijn van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen* 70, 1992, p. 87-115.

Valkema Blouw, P., 'Anonieme drukken van Gillis van den Rade (Antwerpen 1577-1585)'. In: *De Gulden Passer - driemaandelijksch bulletijn van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen* 76-77, 1998, p. 77-94.

Valkema Blouw, P., 'The Antwerp years of Niclaes Mollijns, 1579 to 1586'. In: Dijstelberge, P. & Croiset van Uchelen, A.R.A. (eds.), *Dutch typography in the sixteenth century – the collected works of Paul Valkema Blouw*. Leiden: Brill, 2013a, p. 543-564.

Valkema Blouw, P., 'Willem Silvius, Christiaen Houweel and anti-Spanish propaganda, 1577 to 1579'. In: Dijstelberge, P. & Croiset van Uchelen, A.R.A. (eds.), *Dutch typography in the sixteenth century – the collected works of Paul Valkema Blouw*. Leiden: Brill, 2013b, p. 683-708.

Valkema Blouw, P., 'The anonymous work of Gillis van den Rade, Antwerp 1577 to 1585'. In: Dijstelberge, P. & Croiset van Uchelen, A.R.A. (eds.), *Dutch typography in the sixteenth century – the collected works of Paul Valkema Blouw*. Leiden: Brill, 2013c, p. 897-912.

Vandeweghe, F. & Op de Beeck, B., *Drukkersmerken uit de 15^e en de 16^e eeuw binnen de grenzen van het huidige België*. Nieuwkoop: De Graaf Publishers, 1993.

Vanysacker, D., *Warachtighe ende verschrickelijcke beschrijuinge van vele toouenaers ende toouenerssen: een uniek Antwerps vlugschrift uit 1589 over Duitse heksenprocessen en weerwolf Stump*. Wildert: Carbolineum Pers, 2003. (herdruk van de 1589-editie).

Verhoef, C.E.H.J., *De val van Antwerpen in 1585*. Amsterdam: C. de Vries Brouwers, 1985.

Vriesema, P., 'Eulenspiegel-Drucke in niederländischer Sprache von ca. 1520 bis 1830: eine Bibliographie'. In: *Quaerendo* 32 (1), 2002, p. 3-59.

Walsham, A., *Providence in early modern England*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Willems, L., 'Het volksboek "Van den thien esels"'. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1921, p. 573-583.

Willems, L., 'Over den datum van het "Boeck van den thien esels"'. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* (1), 1937, p. 45-54.

Wulp, J.K. van der, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*. (3 dln). Amsterdam: Erven H. van Munster & zoon, 1866-1868.

Zanders, O., 'Nicolas Mollyn, the first printer in Riga'. In: Ancane, A. et al. (eds.), *Beyond traditional borders: eight centuries of Latvian-Dutch relations*. Riga: SIA Apgāds Zelta Grauds, 2006, p. 257-261.

9 BIJLAGEN

Tabel I	Drukker-uitgevers actief in Antwerpen in de periode 1580-1590
Tabel II	Portfolio Jan (III) van Ghelen
Tabel III	Portfolio Niclaes Mollyns
Tabel IV	Portfolio Mattheus de Rische

Tabel I - Drukker-uitgevers actief in Antwerpen in de periode 1580-1590

Achternaam	Voornaam	Tussen voegsel	Periode actief tav 1580-1590	In Antwerpen actief	Elders	Selectie voor onderzoek 1580-1590?	Totaal aantal werken in USTC	Ordonnantien & Placcaeten	Overige uitgaven in Nederlandse taal	Uitgaven anderstalig	Nederlandse uitgaven anoniem	Uitgever = auteur	Anders-talige uitgaven anoniem	Referentie in Rouzet (pag)	Opmerking
Bacx	Andreas (I)		1578-1614	1578-1614		nee	5	0	0	5	0	0	5	3	
Bellerus	Joannes		1553-1595	1553-1595		nee	0	0	0	0	0	0	0	8-10	
Bellerus	Lucas (II)		1574-1600	1574-1600		nee	0	0	0	0	0	0	0	11	
Bellerus	Petrus		1562-1600	1562-1600		nee	1	0	0	1	0	0	1	11-12	
Beys	Gilles		1567-1595	1590-1594	Parijs 1567-1589 Parijs 1594-1595	nee	109	0	0	109	0	0	12	14-15	Veel Latijnse klassieken
Clypeus	Cornelis		1566-1602	1566-1584	Dordrecht 1589-1602	nee	3	0	0	3	0	0	3	39	Alleen Erasmus uitgegeven
Coemans	Hans		1579-1588	1579-1588		nee	3	0	3	0	1	0	0	43	
Coninx	Arnout / Arnould		1579-1617	1579-1617		onzeker	101	0	38	63	6	0	11	43-44	Katholiek, veel psalmboeken, Erasmus, Jan van der Noot. Uitg. in Ned, Fr, Du, Eng, Latijn
Coppens van Diest	Gilles (II)		1573-1609	1573-1609		nee	4	0	2	2	0	0	0	46-47	1 werk in drie talen
Cordier	Jean		1574-1594	1574-1594		nee	2	0	0	2	0	0	0	47	2 Spaanse klassieke werken
Fickaert	Hans		1575-1618	1575-1618		nee	0	0	0	0	0	0	0	63	
Galle	Philippe		1564-1612	1564-1612	Haarlem 1569??	nee	19	0	0	19	0	4	1	67-68	
Ghelen	Jan (III)	van	1577-1610	1577-1598	Maastricht 1598-1605 Rotterdam 1606-1610	ja	11	0	10	1	7	0	0	72-73	
Gielis	Adam		1564-1617	1564-1617		nee	0	0	0	0	0	0	0	73-74	
Horne	Pierre	de	1563-1605	1563-1586	Den Haag 1589-1605	nee	2	0	1	1	1	0	1	97-98	
Huberti	Adrianus (I)		1573-1614	1573-1614		ja	7	0	3	4	2	0	1	100-101	
Jode	Gerard	de	1550-1591	1550-1591		nee	25	0	1	24	0	8	1	105-106	
Keerberghen	Peeter (veuve)	van	1570-1594	1570-1594		nee	1	0	1	0	1	0	0	108	
Liefrinck	Mynken		1567-1593	1567-1593		nee	0	0	0	0	0	0	0	126	
Mercator	Rumoldus		1567-1599	1576-1582	Londen 1567-1576 Duisburg 1587-1599	nee	0	0	0	0	0	0	0	146	
Mersman	Herman		1572-1591	1572-1591		nee	2	0	0	2	0	0	2	146	1 grammaticaboek
Mollyns	Niclaes		1575-1625	1575-1586	Amsterdam 1587 Dordrecht 1587 Riga 1588-1625	ja	33	2	30	1	20	1	0	152	
Moretus	Jan (I)		1557-1610	1557-1610		nee	601	330	14	157	0	1	51	155-156	
Mylius	Arnoldus		1565-1604	1565-1579	Keulen 1579-1604	nee	233	0	0	233	0	21	212	157-158	
Nutius	Martinus (II)		1579-1608	1579-1608		nee	78	0	2	76	0	0	3	162-163	
Ortelius	Abraham		1547-1598	1547-1598		nee	16	0	0	16	0	15	0	165-166	
Rade	Gilles	van den	1571-1611	1571-1586	Gent 1569-1571 Brugge 1576-1577 Franeker 1586-1611	ja	33	2	6	25	1	0	8	182-183	Diverse werken van Marnix van St.Aldegonde en van Jan van der Noot
Raphelengius	Franciscus		1575-1597	1575-1585	Leiden 1585-1597	ja	645	5	30	610	4	8	20	183-184	Veel werken over Graaf Leicester, Marnix van St.Aldegonde, Stevin,
Rische	Mattheus	de	1564-1590	1564-1590		ja	33	4	19	10	11	0	5	189	
Riviere	Guillaume	de la	1575-1634	1575-1584	Arras 1591-1634	nee	82	2	2	78	2	0	42	190	Sommige publicaties in Ned+Frans
Roye	Matthias	van	1560-1591	1560-1591		ja	39	0	39	0	18	0	0	192-193	
Spore	Nicolas		1570-1590	1570-1590		nee	2	0	0	2	0	0	0	207	2 Franstalige werken
Steelsius	Gillis		1570-1610	1570-1610		nee	1	1	0	1	0	0	1	208	
Thielens	Antonius		1564-1596	1564-1596		ja	104	5	23	76	9	0	2	220	
Tongheren	Peter	van	1580-1602	1580-1602		nee	16	1	5	10	0	0	1	222-223	
Troyens	Jasper		1577-1631	1577-1588	Dordrecht 1589-1631	ja	45	5	39	1	10	0	1	226	Veel protestants werk, Luther, Calvijn, Nassau
Verdussen	Hieronimus		1579-1635	1579-1635		onzeker	61	11	40	10	3	0	2	233-234	Anoniem werk over Zeeland
Verstegen	Richard		1578-1607	1587-1607	Londen 1578-1582 Parijs 1583-1584	nee	14	0	9	5	0	14	0	235	Verstegen staat bekend als auteur van 13 werken, als drukker maar 1 aan hem toegeschreven, echter veel van zijn Antwerpse publicaties vermelden geen drukker. Hijzelf misschien?
Vervliet	Daniel		1564-1610	1564-1610		onzeker	71	10	11	50	5	1	3	235-236	Veel Jan van der Noot en verder katholieke werken
Vrients	Jan Baptist		1575-1611	1575-1611		nee	1	0	0	1	0	0	1	241	
Waesberghe	Jan (II)	van	1577-1626	1577-1585	Rotterdam 1588-1626	ja	55	4	47	4	11	0	0	244	Barleus, Thomas a Kempis katholiek
Wouters	Hendrik		1571-1592	1571-1592		onzeker	44	0	43	1	19	0	0	250	Veel kath. devotiewerken en testamenten

Tabel II - Portfolio Jan (III) van Ghelen

Jaar	Auteur	Titel	Plaats van uitgave	Taal	Vertaald uit:	Aantal pag.	USTC nr	Referentie	Collectie	Digitale versie	Trefwoord inhoud
1578	Hoorn, Willem van	Extract van twee postdates vanden brief van Mons de Heze tot zijn Excellentie gheschreven van Maestricht den xix junii 1578	Antwerpen	NL			414956	BT1451, NB14865	KBB		Willem van Hoorn, heer van Heze. Drukker is misschien Jan (II) van Ghelen?
1579	Laet de Jonghe, Jaspar	Een cleyn waerschouwinge en[de] bekentenisse der Cometen ghesien : inden jare .M.D.Lxxvij. Ghepractiseert by my Meester Jaspar Laet de Jonghe, Sone wijlen van Meester Jaspar Laet, Doctoer was der vermaerder Coopstadt van Antwerpen.	Antwerpen	NL					KBDH	KBDH	
1579		Ordonnantie ende edict opt faict vande exercitie van beede de religien, ghestatueert by bailliu, schepenen van beede de bancken, beede de dekenen der stede van Ghendt, by advise van den Prince van Oraengnen ende adveu vande drie leden der selver stede, den xvsten decembris anno MDLxxviii	Antwerpen	NL				BT2857 Mm8706	KBB, MPM	UBG	
1579		Philips, hertog van Kleef, graaf van der Mark, heer van Ravensteyn. Den crighhandel vanden ... Hertoghe Philips van Cleve, Ravensteyn ...	Antwerpen	NL				BT3999	?		
1580	Laurier, Marius	Den sleutel der liefden profijtelyck voor alle amoureuse gheesten, om daermede t'ontsluyten tslot vande konste der minnen	Antwerpen	NL			415927	NB18246	MPM		Drukker is misschien Jan (II) van Ghelen?
1580		Vanden X. ezels sprekende van thienderley manieren van mans, die welcke door haer vertwijfelt leven weerdich zijn ezels ooren te draghene : der welcker domheynt met moralijcke referereynen gestraft ende onderwesen wort, ..	Antwerpen	NL	Engels				UBA		Volgens p. 54 'ghetranslateert wt den Enghelschen in Duytscher spraken'. Op de titel de voorstelling van de 10 soorten ezels
1581	Rosemond, Godschalch	Berch van Calvarien : dit is den berch van Caluarien : een seer deuoot Hantboeckke[n] voor een yeghelijck kersten mensche hoemen de Berch van Caluarien op climmen sal ende helpen onsen Heere sijn sware Cruys dragen wat hy seer moede is gheworden van swaren ancxte des	Antwerpen	NL		32	407842	NB26906	UBL		Drukker is misschien Jan (II) van Ghelen?
1581	Vriese, Willem de	Almanack ende Prognosticatie vanden Jaere ons Heeren, M.CCCCC. ende LXXXI. Met die jaermercten van Brabant, Hollant, Zeelant, ende Vlaenderen. Ghecalculeert ende ghemaect op den Meridiaen der Stadt van Maestricht ende de omliggende plaetsen	Antwerpen	NL			414417, 414418, 414419	BT8186, BT8187, NB31230, NB31231, NB31232	EHC		Almanak. Kalender
1581		Cort verhael vande victorie die den Heere heeft ghelief den volcke van mijn Heeren den Staten te verleene[n], ouer de stad van Eynthouen na de seuensten septembris leestleden : midts gaders het innemen van der stad en[de] sterckte va[n] S. Gileyn in Henegouwe, oock gheschied den seuensten septembris voorseyt	Antwerpen	NL		7	414416	NB11038	MPM, UBG	UGB	Ook een uitgave bekend van: Antonius Thielens. Drukker is misschien Jan (II) van Ghelen?
1582	Crul, Cornelis	Een schoone ende gheneuchlike historie of cluchte van Heynken de Luyere: warachtelyck gheschiedt seer verheuchlyck om lesen ende deur Cornelis Cruls eerst in dichte ghestelt	Antwerpen	NL					KBDH		
1582	Fienus, Joannes Feyens, Jean	De flatuum humanum corpus molestans commentarius novus ac singularis. In quo flatuum natura, causae, et symptoma describuntur, eorumque remedia facili & expedita methodo indicantur	Antwerpen	Latijn		215	401914	BT1140, NB12207	KBB, UBA, UBL	BSB	Colofon: Antverpiaee, Henrico Henricio (Heynrick Heyndricxz)
1583	Werst, Jan	Een schoon uitlegghinge des eersten Psalm vanden Souter van Davidd, tot nut, hulpe ende troost van allen eendrachtighden ende goethertige Christen menschen, ... / ghevonden ende bygebracht door Jan Werst	Antwerpen	NL		88	409274, 414632, 414633	BT7173, NB31433, NB31434, NB31435	EHC, KBB, MPM		Privilegie: Bruesselle den XII dach in Julio 1556. NB: Volgens MPM is dit echter zijn zoon Jan (II) van Ghelen
1584	Brandt, Sebastiaen	Naui Stultorum: oft, Der sotten schip. Verciert met hondert en[de] .XV. schoone figuren, volghende hare beduydeissen, en[de] elck Passagie Moraelijck int cort wtgheleyt: Waer inne men sien mach hoe menigherley Narren datter zijn. Seer bequam om te leeren het quat van goet t'onderscheyden, om de Sonde te schouwen en[de] deuchdelijck te leuen.	Antwerpen	NL	Duits	31	402039	BT388, NB5794	BL, KBB, MPM	John Carter Brown Library	Jan (III) van Ghelen is ook de vertaler. Ook toegeschreven aan Jan (II) van Ghelen, hoewel die toen al overleden was.
1585		Ulen spiegel : van Ulespieghels leven, ende schimpelijcke wercken, ende wonderlijcke avonturen die hy hadde, want hy en liet hem gheen boeuerije verdrieten, seer ghenuechelycken om lesen	Antwerpen	NL			407777	NB29331	KBB, UBA		1585 is onzeker. (ref. Geeraedts). Jaar van uitgave op het titelbl.: 1575; het privilege is gedateerd '1580'
1586	Born, Walterus Born, Waltherius	Die Legende Ende historie van die heylighe vrouwe ende weduwe Sinte Anna van haren Ouders ende van haren leuen, ende wonderlijcken Miraculen. Ende is ouergheset uutten Latijne in Nederduytsch, by Broeder Wouter Born, Cathuyser tot Monichuysen.	Antwerpen	NL	Latijn	151		STCN402242394	UBU	UBU	Andere drukken door Guillaem van Antwerpen te Parijs, 1572, 1575-1578, 1580, 1583, 1615, 1617. Censor: Jan Gooswinus van Oorschot
1589		Warachtighe ende verschrickelijcke beschrijuinge van vele tooenaers en[de] tooenerissen oft vandoysen, hoe en[de] waero[m] men die herwaerts en[de] ghentswaerts verbrandt heeft in dit teghenwoordich jaar 1589. Wat sy bedreuen ende bekennt hebben. Oock van eenen tooenaer die hem seluen conste veranderen in eenen weirwolff, den welcken tot Bepper (dry mylen va[n] Ceulen helegen) is gheinsteceert opt xxxi. octobris 1589 en wat boose wercken hy bedreuen heeft	Antwerpen	NL		6	413978	Mm8777, NB29586	UBG	UBG	tovenaars
1590		Asinvs ad Lyrum. Ofte: Uuat wongders en wat nieus, ien huysman komt vertellen, hoe d'Ezel op ien Lier, de snaren grof gaet stellen. Sangs-wijs. Op de voys van Si c'est pour mon Pucellagie. Voor de levendighe tijt-cortighe gheesten.	[s.l.]	NL		6		STCN165891599	UBU, VUA	UBU	

Tabel II - Portfolio Jan (III) van Ghelen

1595		Articulen gheaccordeert byden coninck van Naverre, raeckende t'generael bestandt van Vranckrijk (Ghedael tot Lyons den xiii. Van september, 1595)	Antwerpen	NL			413195	BT1416, NB14588	KBB			Henri IV, koning Frankrijk
1596		Warachtich verhael vant overleveren der stadt van Hulst in Vlaenderen aen d'alderdoorluchtichste hoocheyt vanden cardinael, en[de] eertshertoghe Albertus van Oostenricke, gouverneur generael vande Nederlanden, den xx. dach augusti. 1596	Antwerpen	NL			407965	BT4842, Mn1596/15, NB16064	KBB, UBA, UBG	UBG		Hulst 20-08-1596
1597	Spoelberch, Willem	Korte verklaringhe van de principaelste mysterien en[de] ceremonien die ghebruyct worden in het alderheylichste Sacrificie der missen. Item noch andere devote oeffeninghen [...]	Antwerpen	NL			452744		UBG	UBG		
1598	Bandello, Matteo	Het eerste deel van de Tragische of klachlijke historien, inde welcke begrepen zijn zeer jammerlijke feyten, waerachtich gheschiedt, tot spiegel van alle menschen. Eerstmael in Italiaenschs beschreven, ende nu vvt den Fransoysche in onse Nederlandsche sprake overgheset. Door M. Merten Everaerts	Antwerpen/Maastricht	NL	Italiaans Frans		407041	NB3096, STCN036831069	KBDH, UBA	KBDH		Vertaald uit het Frans door Marten Everart, naar vertaling uit Italiaans door Pierre Boaistuau en François de Belleforest
1598		Der schaepherders kalengier : nu op een nieu ghecorrigeert nae den uieuwen [sic] stijl ende die eclipsen der sonnen ende manen, ... noch zijn hier toegedaen[de] de eclipsen kome[n]de in dese navolghende jaren tot het jaer 1605	Maastricht	NL		128	429822	NB6374	SBM			calendarium
1598		Tboec vander avonturen ende van tijtcortinge, van versinnen	Antwerpen	NL		56	402422	NB2930	KBB			avontuur
1600	Ghoyee, Erasmus	Divi Gerlaci sanctissimi eremitae vita, duobus libellis distincta, nunc primum in luce producta	Maastricht	Latijn			430013	NB13357	Parijs, Bibliothèque Sainte Geneviève			
1600	Magnus, Albertus	De secreten tracterende vande secreten ende krachten der kruyden, ghesteenten, ende sommige beesten ende voghelen. Noch veel schoone consten, tracterende van de secreten der natueren	Antwerpen	NL		31	414148	BT7762, NB457	EHC			St. Albertus Magnus
1600		Veelderhande geneuchlijke dichten, tafel-spelen, ende refereynen ... Gedruet om te verkoopen by de dozinen, En dier eē begeert macht ooc wel mijnen	Antwerpen	NL		72	407157	NB9766	BL, KBB, UBA, UBG, UBL	UBG		gedichten
1601	Bandello, Matteo	Het tweede deel vande tragische of klachlijke Historien, inde welcke begrepen zijn zeer jammerlijke feyten, waerachtich gheschiedt, tot spiegel van alle menschen. Eerstmael in Italiaenschs beschreven, ende nu wt den Fransoysche in onse Nederlandsche sprake overgheset. Door M. Merten Everaerts	Antwerpen/Maastricht	NL	Italiaans Frans		407041	NB3096, STCN036831069	KBDH, UBA	KBDH		Vertaald uit het Frans door Marten Everart, naar vertaling uit Italiaans door Pierre Boaistuau en François de Belleforest
1604		Copye, vande ordonnantie die ghepubliceert is voor het stadthuys. Int jaer ons heeren. 1580. Tot Maastricht	Maastricht	NL		16			KBB, SBM			
1604		Ordinantie, oft costvime vande heeren commissarissen, van beyde de[n] G. Heeren, en[de] Princen, deser stadt Maastricht	Maastricht	NL		16			KBB			
1606	Egare, Innocent	Die genealogie ende afcompste vande poetische goden, van nieu ghemaect / by Innocent Egare : tot profijt ende instructie van alle liefhebbers van consten, als goudsmeden, schilders, beeldsnijders, ...	Rotterdam	NL				STCN30551184X	GBR			
1606		Een schoon ende wonderlijke prognosticatie van sloctoor's Vlenspieghels calculatie	Rotterdam	NL		11		Kn1350, STCN036805637	KBDH	TEMPO		Impressum Lovendeghem bij Bacharach (ref. De Groot)
1606		Een schoon victorie ende heerlycke beschryvinge vanden tocht, die onse ruyters van Huesden ende Breda, met ettelycken voetvolck voor Maastricht gedaen hebben, in dese loopende maendt Februarius 1606	Rotterdam	NL		8		Mm1049	UBG	UBG		
1606		Een seker verhael van de wtroedinghe der Jesuiten, semenarissen, monicken, ofte eenighe priesters, wie dat het zyn, regulaer, oft seculae, ghemaect zynde by autoriteyt van de Roomsche kercke, die welcke moeten vertrecken wt ons rijke van Engelandt ende Walles, voor den eersten dach van augusti naestcomende, ende dat op de pene te vervallen, inde wterste straffe van onse wetten, ghelyck ghy beminde Leser, int contract breeder bevinden sult	Rotterdam	NL	Engels	4		Mm8843 STCN12188130X	UBG, UBL	UBG		Besluit van den koning te gevolge van het buskruidverraad ; Eerst ghedruckt tot Londen by Robert Backer ; Ghegheven, in ons Manour van Greenwich, den 10 iuny
1606		Een warachtighe ende seer vreemde Tydinge vanden bedriechlycken Satans, Hoe hy hem int Collegien [sic] ende Clooster der Jesuiten, binnen der stadt van Brugghe, in Vlaenderen heeft komen verthoonen, ghedeguseert als een gheestelijc Persoon, ofte Theologant, ...	Rotterdam	NL				Mm1061	UBG	UBG		
1606		Execvtie ende warachtighe beschryuinge van een verrader, die gejusticeert is binnen der stadt van Aerdenburgh in Vlaenderen, ghenaempt losias Penon	Rotterdam	NL				STCN122342380	UBL			
1606		Notiie van tghene gepasseert is inde examinatie van M. Henrick Garnet opperste Prouinciael vande Societeyt der Jesuiten in Engelandt, gheschiedt den 26 Junij. 1606. ... / Vuyt sekere Engelsche copye, getranslateert door G. M. N. F.	Rotterdam	NL	Engels			Mm1051	UBG	UBG		
1606		Thuis der fortunen. Ende dat huys der doot. Ende die thien outheden des menschen. En hoe de mensche ghestelt is van binnen ... seer playsant ende met schoone figuren verchiert	Rotterdam	NL		62		STCN312648626	GBR			Katern I en N zijn uitvoowplaten, blad A1v heeft een draaischijffe. Drukkersmerk met jaartal 1583 Annotatie editie: Oorspr. uitg. (wsch.) Antwerpen, Jan van Doesborch, 1518
1606		Verclaringhe oft uitroep in Spaengien, van weghe het handelen der Hoochduytscher coopmanschappen, komende uyt het rycke van groot Britangien ende Vranrcyc in Spangien. Inghelyck het teghendeel ghemaect teghen de stadt van Rochelle, soo binnen inden placate oft uitroep breeder te verstaen is. Ghegheven tot Lorenzo den 3. september 1606. / Ghetrouwelyc overgheset uyt den Spaensche in onse Nedelandsche tale	Rotterdam	NL	Spaans	4		Kn1332 STCN844136050	KBDH, UBA, UBGr, UBL, UBU	EBB, TEMPO		Uitgevaardigd door de Koning van Spanje 03-09-1606, uitgegeven door J. Janssens (Jan Jansz.)

Tabel II - Portfolio Jan (III) van Ghelen

1607		Dit's testament van der oorloghe swaer, die heeft gheduert soo langh en menigh iaer. / By Selden tijdt, zonder strijdt. Nae die Copye	Rotterdam	NL				STCN122537130	UBL		
1608	Bandello, Matteo	Tragische oft klachlijke historien, inde welcke begrepen sijn zeer jammerlijke feyten	Antwerpen	NL	Italiaans Frans				MPM		Vertaling door Marten Everaert
1608	Woude, Cornelis van der	Een vvarachtich verhael vanden grooten Ys-ganc, die gheweest is inden iare 1607. ende inden iare 1608. Thantwerpen op de[n] Schelde [...] Ende van den stercken vorst voor Rotterdam op de Mase (A1v: Op de wyse: Gheeft my te drincke[n] na mynen dorst)	Rotterdam	NL		8		Kn1564 STCN833449036	KBDH, UBG, UBGr, UBL	TEMPO, UBG	Incipit A1v: O Heer hoe wonderlijk is v werc
1608		Een wonderlijcke nieuwe tijdinghe van het leuen vanden seer onrechtueerdighen ende boosen antechrist, ende van zijn veruauerlycke ende afgrysselycke traffycken, byden welcken hy volbrenghe sal: seer wonderlycken te lesen, profytich ende noodich te weten alle menschen / Wt den Francoische in onse Nederlantsche sprake nv nieuwelijck ouergheset	Rotterdam	NL		8		Kn1559 Mm1127 STCN833449214	KBDH, UBG, UBL, UBU	EBB, TEMPO, UBG	
1609	Aneseus, Jan	De Prophetie van den Smet van Huysse : midtsgaders de Prophetie van Abacuch seer wonderbaer ende nuttelyc om lessen: voor den tijt als nu present wesende	Rotterdam	NL				Kn1693a STCN833449133	BL, KBB, KBDH, UBG, UBL	TEMPO, UBG	
1609	Craeys, Georgius	Die historie vander vvereldt ofse betert ofte arghert [...] : rethorijcken subtplijt deursoch [...] Crays en Dalen, hebben woordt en weerwoordt ghewrocht [...] / ghetranslateert uit den Latijne, inse onse Nederlandsche tale. Deur den gheleerden poeet Georgium Crayum	Rotterdam	NL	Latijn				UBG	UBG	
1609	Vener, Wilhelmus Vener, William Fennor, William	Vvat nieuus boven nieuus, by Wilm Vener Enghelsman, tot den hooch-machtighen Prins zijn Exceletie Mauritius van Nassou, die den Heer wil bewaren voor alle vyanden. Item hier is noch by ghevoecht een liedeken van het Bestand	Rotterdam	NL	Engels?	8		Kn1623 STCN833448978	BL, EHC, KBB, KBDH, UBA, UBG, UBL	TEMPO, UBA, UBG	2 liederen over de vrede tusschen Holand en Spanje. Fennor was in dienst van Koning James I. Incipit A2v: Ghy Muses lant Phelias goude[n] pen. Title A4: Een tsamenspringhe tusschen den chrysmen ende den boer, ende wordt gesonghen opde wyse: Venus goddin, thoont nv v cracht. Incipit: VVel compt te ghemoet vroom crijsman
1609		Een liedeken ghemaect tusschen bestant ende oorlogh, elc besonder antwoord teghen malkanderen, op de wijse : ic ben niet als de plyme	Rotterdam	NL		1		Kn1617	EHC, KBDH	TEMPO	poezie pamflet Spanje-NL; 20 zes-regelige coupletten in 2 kolommen gedrukt
1609		Een nieu liedeken gemaect van een Boer en een Soldaet, haer disputatie elc besonder antwoord teghen malkander van dat bestant, op de wys: Waerom souden wy treuren.	Rotterdam	NL		1		Kn1616	EHC	TEMPO	poezie pamflet
1609		Een warachtighe beschrijvinge van drie moordenaers, de welcke binnen seven Jaer in Danswijck ende buyten Danswijck, wel xxxix. personen vermoort hebben: Ende zijn gejustificeert den 21. Junij 1609. tot een spiegel van alle menschen. Eerst gedrukt te Danswijck, darnae herdruct tot Rotterda[m] by Jan Ghelen. Op de wijse, Van Galilea.	Rotterdam	NL				Kn1687, STCN185315518, STCN833448870	KBDH	KBDH	lied, Duitsland. Incipit: Aenhoort ghy christen gare. Bevat (A1v-A2): Der papen vigilie, ende hunne vertroostinghe. Incipit: Onsen heyl'ge[n] vader de paus va[n] Rome[n]
1609		Triumphante ende Blijde Incomste binnen Antwerpen, Vande Ambassadeurs, van wegen de Coninghen van Vrancrijck ende Enghelant ...	Rotterdam	NL					UBG	UBG	
1610	Vener, Wilhelmus Vener, William Fennor, William	De opstandinghe van Mars, den godt der oorloghen, binnen den landen van Gulick, Cleve ende Berghs-landt, etc. Seer schoon ende lustigh om lesen voor alle lief hebbers der oorloghen. / Ghecomponeert, door Wilhelmus Vener Enghels-man	Rotterdam	NL	Engels?	8		Kn1738, STCN057283796, Tiele766	BL, GBR, KBDH, MPM, UBA, UBG, UBGr, UBL, UBU	UBA, UBG	Niet in TEMPO aanwezig.
1610		Bekentenis vanden moordenaer ende arrest vant hof des parlements van Vrancrijck, teghens den schrickelijcken moordenaer Fransoys Reuailart	Rotterdam	NL	Frans			STCN123149428 STCN123149150	UBL		Arrêt de la covrt de Parlement [...] contre François Rauailac. Issued 27-05-1610
1610		Beklaeghlijc verhael, over den dootslach ghedaen aenden persoone, van seer gheluckigher memoriën, Henricus de 4. koninc van Vrancrijc ende van Navarre. / Overgheset wt de Francysche tale, na de copie ghedrukt tot Parijs	Rotterdam	NL	Frans	8		STCN057261555	KBB, UBA		
1610		Die historie van Sandrijn, ende Lantslot, seer ghensechlijc ende amoureux	Rotterdam	NL		14			BL		

Tabel III - Portfolio Niclaes Mollyns

Jaar	Auteur	Titel	Plaats van uitgave	Taal	Vertaald uit:	Aantal pag.	USTC nr	Referentie	Collectie	Digitale versie	Trefwoord inhoud
1579	Divaeus, Petrus Dieven, Pieter van	Een goede waerschouwinghe voor den borgheren, ende besonder dien vanden leden van Antwerpen. Dat sy hen niet en souden laten verlocken met het soet aengheven vande bedriechlijcke artikelen van peyse, onlanckx ghecomen van Cuelen	Antwerpen	NL			406448	BT1286, Kn493, NB9931	BL, EHC, KBB, KBDH, MPM, UBL, UBG	TEMPO, UBG	
1579	Donck, I.	Een warachtighe declaracie van die gheschiedenisse van Tsertoghenbos, die nu onlancks is gheschiedt onder der bordherie	Antwerpen	NL			415059	BT9377, Kn466, Mm1579/22, NB27935	MPM, UBG	UBG	Den Bosch
1579	Heere, Lucas d'	Pasquillus testament, ten zijn fablen noch droomen, deur den paus toegelaten ende ghedruct in Roomen, aen U Nederlants volck, ghesonden voor memorie, U over de Spaengiaerts wenshende eewige victorie	Antwerpen	NL			406463	BT6503, NB14414	MPM, UBG	UBG	
1579	Hildegardis Bingensis, Hildegardis, Saint Agatus	Een prophetie geschreven uut een seer oudt exemplaer. Noch een wonderbaerlijcke prophetie voornemelijc over een deel van Vranckerijcke, Picardijen, mitsgaders over die stadt van Ghent	Antwerpen	NL				BT5961, NB14918	MPM	MPM	ten coste van Pauwels de Bracker [Gedruckt op kosten van]
1579	Isbrandus, M., Ysbrand Balck	Een Predicatie. Van dat cleyn Mostaert saeyke[n], het welcke was ghepredict en[de] wtgheleyt door M. Isbrandus, Dienaer des Goddelijcken woorts binne[n] Antwerpen. Int jaer M.D.L.X.VII. den ix April. Nv tvvedemael ghedruckt ende wtghegaen voor allen leifhebbers des Goddelijcken woorts	Antwerpen	NL			415025	NB16273	BL, UBM, VUA	BL	Nu twedemael ghedruckt. Volgens C.P.Burger de eerste publicatie met naam Mollijns.
1579	JVD, Janus Dousa de oudere	Ordonantie ende rechte middelen aen allen liefhebbers des vaderlants, ende aen alle vrome soldaten die om victorie vechten ... Met vrome crijchsknechten salmen victorie vechten, per J.V.D.	Antwerpen	NL				BT2264, Kn446	MPM	MPM	
1579		Beclach over de doot met grooten rouwe van M. Willem de Vos, borghe van de stadt van Antwerpen; ende Adam Verhult, coronel van de selve stadt	Antwerpen	NL			411171	BT5175, Kn509a, NB31149	EHC, KBDH, MPM	TEMPO	
1579		Cort verhael van den aenslach gheschiedt in Irelandt, door sommighe wederspanninghe teghen Enghelandt, de welcke verslagen zijn gheweest, 07.1579	Antwerpen/Londen	NL		4	421857	NB16257, STCN860071596	KBDH, MPM	MPM	London : uitgever niet bekend, [1579]. Bron: Valkema Blouw
1579		Cort verhael van den aenslach gheschiedt in Irelandt, door sommighe wederspanninghe teghen Enghel-landt, de welcke verslagen zijn gheweest, 07.1579	Antwerpen/Londen	NL		4	421856	NB16258, STCN860071863	BL, KBDH, MPM	MPM	London : uitgever niet bekend, [1579]. Bron: Valkema Blouw
1579		Des Conincklike Mai. van Spaengnien &c. alderghenadichste verclaringhe vanden goeden wille en[de] vaderlijcke gheneghenthey tot zijne Nederlantsche vassalen en[de] onderdanen, ouerghegeuen aende commissarisen der keyserlijcke mai. op den propositien vanden Staten [...] tot Ceulen dewelcke van eenen yegelijcken en[de] die gheheele werelt seer hoochlijcken is te louen ende prijsen	Antwerpen	NL	Latijn of Duits		415594	BT8923, Kn481, NB24980	BL, MPM, UBG	MPM	eerst Gottfried von Kempen (Köln); over Philip II. Origineel is Kn480 volgens Valkema Blouw
1579		Een goede vermaninge aen de goede borghers van Bruessele, dat sy souden blijven in goede eendracht, ende niet treden in partijschap teghen malcanderen om eenighe saecken. Gemaect by eenen goeden liefhebber des vreedts	Antwerpen/Gent	NL		55	415045	BT1285, Kn479, NB6095	KBB, MPM, UBG	UBG	Gent=Antwerpen
1579		Een vvarachtich ende vvonderlijck teecken van tvvee kinderen, die gheboren zijn binnen der vlecken gheheeten Lutssollof in Duytschlandt, die welcke hier na het leuen in figure ghestelt zijn seer schrickelijck, met namen haer vader en[de] moeder hier by gheuoecht. An. M.D.L.xxix. den eersten dach van Julius.	Antwerpen	NL	Duits?	1	415127	BT7157, NB17571	MPM	MPM	Of Lutsfollof. Valkema Blouw meent dat het een vertaling uit Duits is.
1579		Een wonderlijcke nieu geschiedenis ghebeurt buyten Ghendt op de Bylock anno M.D.LXXIX. in Augustus, welcke gheschiedenisse haer aldaer eerst gheopereert heeft in die locht en[de] daer na opter aerden. Waer wt men sien mach Gods wonderlijcke wercken om ons te trecken wt een quat leuen in een goet leuen, want daer en gheschiet niet ten gheschiet met Godts wille	Antwerpen	NL		8	411169, 415128	BT7183, Kn517, NB13142, NB13144, Petit294	KBDH, MPM	MPM	Paulus van Braeckvelt
1579		Elegie sur le trespas de m. Guillem de Vos, borghermaistre d'Anvers; et d'Adam Verhult, coronel	Antwerpen	Frans			62065	BT5700, FB51490, NB31150	MPM		
1579		Placcaet ende ordonnantie beroerende de goude ende silveren ghelde ... binnen den lande van Hollant ende Zeelant , 04.05.1579	Antwerpen/Delft	NL			426327	NB15082	MPM	MPM	Delft (=Antwerpen), Maritgen Simons [=Niclaes Mollyns]
1579		Refereyn Incarnation M.D.Lxxix. den iiij. Februarij	Antwerpen	NL		3	421859	Kn331, NB17253, STCN860066037	KBDH	TEMPO	Bron: Valkema Blouw, volgens hem foutief op naam van Gillis Jorissen
1579		Sommiere verclaringhe van de sware perikelen ende miserien die den inghesetenen van dese Nederlanden te verwachten souden hebben, so verre ... de pacificatie tot Ceulen ... aengenomen worde	Antwerpen	NL				Petit292	MPM	MPM	Een nadruk van Kn490.
1579		Verhandelinghe vande vnue, eeuuwich verbondt ende eendracht [sic] : Tusschen die landen, prouincien, steden ende leden van dien hier naer benoempt, binnen der stadt Vtrecht gheslooten, ende ghepubliceert vanden stadt-huyse den xxix, lanuarie, anno M.D. LXXIX.	Antwerpen /Utrecht	NL		12	415039	BT9306, Kn406, Mm388, Mm1579/5, NB22404, STCN832385484	BL, KBDH, MPM, UBA, UBG, UBM, UBU, VUA	KBDH	Publicatie vermeldt Utrecht als druklocatie, = Antwerpen; 29.01.1579
1579		VVarachtighe efutatie [sic], ofte verantwoordinghe van die edele vrome en[de] vermaerde stadt va[n] Ghendt ouer die calumnatie ofte achterclap haer naer ghegeuen, mitsgaders die betalinghe ofte taxatie gedae[n] van het quartier alleenlijc van Ghent, van penningen die sy heeft ghegeuen tot obseruatie ofte onderhoudinghe van die gemeene saken z'indert den xv.sten Augusti 1577. tot den vi.sten lunij 1579.	Antwerpen	NL			415060, 441799	BT4852, Kn488, NB13155, NB13156	BL, KBB, MPM, UBG	MPM, UBG	eerst Adriana Teypins (Gent)

Tabel III - Portfolio Niclaes Mollyns

1579		VVarachtige refutatie, ofte verantwoordinghe van die edele vrome en[de] vermaerde stadt va[n] Ghendt ouer die calumnie ofte achterclap haer naer ghegeuen, mitsgaders die betalinghe ofte taxatie gedaen van het quartier alleenlijc van Ghent, van penningen die sy heeft ghegeuen tot obseruatie ofte onderhoudinghe van die gemeene saken z'indert den xv.sten Augusti 1577. tot den vi.sten Junij 1579.	Antwerpen	NL			415061	BT7165, NB13158	KBB, UBG	UBG	eerst Adriana Teypins (Gent)
1579		Warachtige declaratie ende bescheet van die gheschiedenisse die tot Brusselen gheschiet is int Jaer ... M.D.L.XXIX, den iij. Junius. Smorgens vroech ten vier vren, hoe dat Egmont die Stadt van Bruessel meynden in te nemen met substylheyt, maer Godt heuet voorsien, tot zyn eeuwighe schande. Gheschreven uut Bruessel aen alle liefhebbers	Antwerpen	NL			411156	BT4848, Kn450, NB6096	KBB, KBDH, MPM	TEMPO	Brussel 04-07-1579
1580	Alardus, Franciscus Alaert, François Alaers, Franschoys	Een cort veruat van alle menshelijcke insettinghen der Roomscher Kercke, beghinnende van Christus tijden af tot nu toe, ghenomen meer dan uut xxii authoren. Nuyte maer eens ghedruckt: En nu tweedemaal ghecorrigeert ende verbeteret.	Antwerpen	NL		134			UBU	UBU	Bron: Valkema Blouw. Gebonden in UBU convoluut: Historie van het vaghevier-Martin Chemnitz
1580	Josephus, Flavius	Twintich boecken, vanden ouden geschiedenissen der Jode. Met een boeck inhoudende die martelie der Machabeen seven ghebroederen	Antwerpen	NL	Latijn?		406518, 414245	BT1648, BT8593, NB17271, NB17272	BL, EHC, KBB, KBDH, MPM		Jasper Troyen
1580		Een nieu tijdinghe van Grueninghen	Antwerpen/Deventer	NL		8	421927	NB13825, STCN054062314	KBDH, UBA, UBM, VUA	KBDH	Samenspraak tussen de Maghet van Grueningen en die van Leeuwarden. Aan het slot een houtsnede van Deventer, het drukkersmerk van Simon I Steenberch/Steembergen. P.J.Blok, Gron. Volksalmanak 1903 p. 55-69. Vgl. TB 3735
1580		Een warachtige nieuwe tydinge van dat groot wonder datter is geschiet binnen onser stat van Breedae dat welck wy hebben ghevonden te Breedae int swertsusters huys die welke dry houten goden hadden gemackt	Antwerpen/Breda	NL		4	440999	NB5858	MPM		Breda : uitgever niet gekend
1580		Een wonderlijcke nieu tydinghe van het innemen der stadt Ninhoven, ende die ghevanckenisse vanden grave van Egmont met zijn familie, bespronghen vanden vromen capiteyn Mons de Toursi, ende zijn vayliante soldaten, geschiet den XXVIII sten meerte	Antwerpen	NL			414329	BT7184, NB22940	MPM		Nijhoven
1580		Requeste by die welke men die Wederdooperen ofte Mennoniten noemt, ..	Antwerpen	NL					UBA		Voor Jasper Troyen
1580		tBoecken [sic] van de drye pausen, met een warachtige ende seer schoone verclaringhe van de menichfuldige loose practijcken by den cardinael Grandvelle geinventeert	Antwerpen	NL			421929	Kn550, NB10296, STCN861110080	KBDH	TEMPO	Bron: Valkema Blouw
1581	Calvin, Jean Calvijn, Johannes	Predicatie over den lofsanck des coninckx Ezechie die hy dede na dat hy cranck, ende vande handt Godts was gheslaghen gheweest, ghelijck dien is beschreven byden prophete Esaias aen het achtendertichste capittel	Antwerpen	NL			407854	BT5361, NB6426	MPM, VUA		Jasper Troyen; vertaling: Th.O.
1581		Broederlijcke waerschouwinghe aen allen christen broeders, die van Godt veroordent sijn tot de verkiesinghe der overicheyt ende magistraten inde steden der gheunieerde provincien, daer de ghereformeerde religie gheexerceert wort	Antwerpen	NL			415573	BT5331, Kn577, NB22419	BL, KBDH, MPM, UBG, UBM, VUA	TEMPO, UBG	
1581		Een warachtige geschiedenis van de belegheringhe van Steenwijk hoe wonderlijck dat Godt daer in ghewrocht heeft en[de] die vyanden doe[n] wyken: soo sijn die van Steenwijk verlost door Gods ghenaden	Antwerpen	NL		4	406537, 421992	NB28508, STCN054072522	UBA	UBG	Bron: Valkema Blouw
1581		Ordonnantie politique op het stuck van houwelijcken, ouerspeelders, ouerspeeldressen, ende doopen van cleyne, oft jonghe kinderen : ghemaect by mijnen Heeren de Gouverneur Schouteth, ... van Mechelen (ghedaen der stede van Mechelen op den 1.dach va iunio 1581)	Antwerpen	NL			416089	BT2980	EHC, MPM, UBG	UBG	Mechelen. By Jasper Troyens . [1581.06.01]
1581		Sommaire discours sur le moyen de conserver et maintenir la vraye religion chrestienne et garder les provinces unies, contre toutes entreprinses de l'ennemy de la patrie	Antwerpen	Frans				BT4372, BT9108, FB42663, Kn574, Mm1581, NB22422	KBB, KBDH, UBG	TEMPO	
1582	Dathenus, Peeter/ Datheen, Petrus	Een christelijcke verantwoordinghe op die disputacie, ghehouden binnen Audenaerde, tusschen M. Adriaen Hamstadt, ende Jan Daelman beschreuen met onwaerheyt, ende uutghegeuen door Jan Daelman voorseyt.	Antwerpen	NL			414542	BT5555, Mm8736, NB9417, STCN363316175	MPM, UBG, UBM, VUA	UBG	Druk Mollyns, uitg-verk. J.Troyens
1582	François de Valois, duc d'Anjou et d'Alençon	Een dialogue [sic] ofte tsamensprekinge tusschen die goetwillige gemeente ende die hertoghe van Anjou	Antwerpen	NL		8	415472	NB12550, STCN343390736	Dublin		François Hercule duc d' Anjou (1555-1584)
1582	François de Valois, duc d'Anjou et d'Alençon	Een dialogue Oft Tsamensprekinghe tusschen de goetwillige Ghemeynte ende die Edele en[de] seer Deurluchtighe Heere mijn Heere die Hertoghe van Anion &c. onse gheduchtighe Heere	Antwerpen	NL		8	411190	BT5621, Kn588, Kn588a, NB12552, NB12554, STCN343390736	Dublin, EHC, KBDH, MPM, UBA, UBG, UBL, UBM, UBU, VUA	TEMPO	François Hercule duc d' Anjou (1555-1584)
1582		Copie van het placcaet van d'inquisitie ghemaect ende ghepubliceert byden nieuwen Bisschop van Luyck (Luyck, 20.04.1582)	Antwerpen	NL			411193	BT3048, Kn609, NB19086	BL, EHC, KBB, KBDH, MPM, UBG, UBLk	TEMPO, UBG	Luik; ten huys Jasper Troyen
1583	Ambrosius Magirus	Almanach, ende prognosticatie vanden jare onses Heeren Jesu Christi M.D.LXXXIII, ghecalculeert op den meridiaen van Deventer. By den discipel van M. Ambrosius Magirus	Antwerpen	NL			414635	BT5030, NB741	MPM, UBM, VUA		Almanak; Verk. Hendrik Wouters

Tabel III - Portfolio Niclaes Molljns

1583	Calvinus, Johannes Calvin, Jean	Een, Seer Nuttighe waerschouwinghe, uan het groot profijt dat die Christenheydt soude becomen, indien een register ghemaect werde van alle de Lichamen ende Reliquien der Heylighen, die soo wel in Italiën, als in Vranckrijck, Duytschlant, Hispanien, ende in ander Conincrijcken ende Landen gheuonden worden: Eertijts gheschreuen in Franchoys, door den Vromen ende Godsalighen (saligher memorie) Iohannem Caluinum, ende nu in onse Nederduytsche spraecke ghetrouwelijck ouergheset door eenen Dienaer des Woordts in Zuyd-beuerlant.	Antwerpen	NL	Frans	106	401993	BT541, NB6435, STCN345411374	KBB, KBDH, MPM, UBA, UBL, UBM, VUA	KBDH	voor Jasper Troyen. Vertaald uit Frans in NL. Vert. van: Traicté des reliques. - 1543
1584	Brocardo, Giacomo Brocardo, Jacopo Brocardi, Iacobi	Mystica et prophetica libri genesis interpretatio, qui sit daturus deinceps eandem, in alias prope divinas scripturas	Antwerpen	Latijn		587	406667	NB5924	Avignon, Halle, KBB, Wolfenbüttel	BSB	Lvgdvni Bataurum : : [s.n.]
1584		Een nieu tijdinghe weerdich om hooren ende te lesen: tracteerende den crijch-handel ende vanden noot onser vyanden ende ooc t'verlaten van haerder schansen ghelegghen op onse riviere. Ghemaect van eender vrouvven, Liefhebberesse des Vaderlants. I.M.	Antwerpen	NL			414771	BT2217, NB29324	KBB, MPM	MPM	
1585		Een nieu tijdinghe van die cloeckmoedicheyt der Hollanders, ende het recht bescheet van die stercten ende fortien die sy inghecreghen hebben, ende den rechten middel waer door wy verlost soudon moghen worden, door Godts ghenade Balade wijze in dichte ghestelt	Antwerpen	NL			414868, 422314	BT2216, Kn745ab, NB15144, NB15145, STCN853366594	EHC, KBB, KBDH	TEMPO	lied
1586	Molljns, Niclaes	De principaelste redenen ende oorsaecken, van den dieren tijdt in dese landen. Midtsgaders eenen raedt ende maniere om den selven te verdrijven ende te weyren	Antwerpen	NL		8	403353	BT8962, Mm653, NB21505	UBG	UBG	met sonnet
1586		Een dancksegghinge ouer die groote victorie van de stadt van Graue	Antwerpen	NL		4		Kn767aa	UBGr, UBM, VUA	TEMPO, UBGr?	Ondertekend door censor Simon Moors. Gedicht
1587	Heyden, Gaspar van der	Het verschil tusschen den mennonitischen weder-dooperen ende den christelijcken leeraers: aengaende der godheyt Jesu Christi ende sijner mensch-werdinghe	Dordrecht	NL			422706, 429204	BT5265, NB14829, NB14830, STCN055895352	Berlin, UBA		
1587		Wonderlicke nieuwe tijdinghe. Een warachtich verhael vande schrickelicke teeckenen gheschiet den den seuensten Augusti M.D. LXXXVII. Iestleden inde stadt van Gendt, in Graefschap van Vlaenderen	Dordrecht	NL		4	422553	Kn822, NB13032, STCN832182516, TB5651	KBDH, UBA, VUA	EBB, MPM, TEMPO	Eerst ghedruckt tot Alckmaer : By loost Willemsz. Duyt, daer na tot Amsterdam by Niclaes Molljns, ende nv by Peeter Verhaghen. Herdruk van de uitgave in 1579.

Tabel IV - Portfolio Mattheus de Rische

Jaar	Auteur	Titel	Plaats van uitgave	Taal	Vertaald uit:	Aantal pag.	USTC nr	Referentie	Collectie	Digitale versie	Trefwoord inhoud
1577	Flory, François	Les pratiques de Chiffre de François Flory de Lille Arithmeticien, & Maistre d'Escole en diuers Langages, au Bassin d'or, pres l'Eglise nostre Dame. Contenas toute sorte de Comptes journellement vsitez entre Marchans & Bancquiers, au fait de leurs traffiques & Changes. Le tout mis par bon ordre, clairement, au bref, & tresutile a la ieunesse	Antwerpen	Fr		64	61915	FB20043, NB12329	BNF, EHC	EHC	Auec Priuelege du Roy pour quatre ans. On les vend chez ledict Flory. Het voorwoord is gedateerd op 10 April 1577. Het boek heeft als laatste pagina een drukkersmerk met de spreuk: "Fortitudo Mea Devs 1576"
1577	Bacherius, Petrus	Het Hoofken der Bedinghen, inhoudende veel schoone Ghebeden, ghetrocken wt diuersche heylighe ende gheleerde mannen. Door F. Petrum Bacherium, Doctoer inder Godtheyt. Met veel schoone figueren verciert	Antwerpen	NL		492	402802	BT7832, NB2982	UBG	UBG	Typis Matthaei de Rische. By Heyndrick Heyndricsen, op onser Vrouwen kerkhof, inde Leliebloeme. 1577.
1577		Ordonnantien vander wake [sic]. Gheboden ende uutgheroepen, 11.08.1577	Antwerpen	NL		6	412677	BT2767, NB1313	EHC, KBB, MPM		Gedrukt onder imprint van Willem Silvius.
1577		Ordonnantien ghestatueert op de fortificatie deser stadt, ende ontvestinghe vanden casteele, ende de orden diemen sal obserueren inde grauinghe, ende int werkken aende selue fortificatie, ghepubliceert den X. dach Septembris M.D. lxxvij.	Antwerpen	NL			412678	BT2770, NB1312	KBB, MPM, UBL		10-09-1577. Imprint: "Willem Silvius, dr. der co.ma."
1579		Remaniment de traicte de perpetuele vnion, ligue & confederation, Entre les pays, prouinces, villes & membres d'icelles cy apres declairez, arreste en la maison de Ville d'Vtrecht & publié le xxix. de lanuier, Anno M. D. Lxxix.	[Utrecht]	NL		10	13170	BT8999, FB42653, NB22389, STCN833253484, TB4318	KBB, KBDH, MPM, UBG, UBL, UBU	UBG	29-01-1579. Vals impressum: "Imprime à Vtrecht".
1580	Luther, Maarten	Enchiridion. De cleynen catechismus ofte christelijcke leer voor die gemeyne pastooren ende huysvaders	Antwerpen	NL			442332	NB19997			Typis Mattheus de Rische. Uitgegeven door "Arnout s'Coninx".
1581		Ordonnantie ghemaeckt by mijnen Heeren den Schouteth, Borghemeesteren, Schepenen ende Raedt der Stadt van Antwerpen, aengaende het Ambacht vanden houeniers, fruyteniers ende Mandemakers binnen derseluer Stadt	Antwerpen	NL		6	414464	BT9634, Mm519, NB1469	UBG	UBG	11-09-1581. Is herdrukt in 1584. Eerste vermelding van De Rische's werkplaats: "Gheprint Thantwerpen op onser Vrouwen kerckhof, onder den Thoren, inden Gulden Sampson, by my Mattheus de Rische"
1583	Vergilius Maro, Publius	Die twaelf boecken van Aeneas, gheuaemt int Latijn AEneidos, beschreuen door den aldergeleersten en vermaersten Poet Vergilius Maro. Nu eerst in onser duytscher talen door Cornelis van Ghistele Retorijckelijck ouergeset, plaisant en weerdich om lesen.	Antwerpen	NL	Latijn	623	402816	BT4707, NB30437	BLL, EHC, KBB, MPM, UBG, UBL	UBG	Vertaler: Cornelis van Ghistele. Uitgegeven door "Niclaes Soolmans op onse Vrouwen Kerchof, by de lijnwaer-merct inden Gulden Leeu".
1584		De Historie vanden ouden Tobias, ende van sijnen sone den iongen Tobias: vol schoonden leeringen. Inhoudende hoe een vader zijnen sone onderwijsen sal, ende hoe een Godfreesende kint zijnen vader onderdanich sijn sal. Item de historie van de groote cloeckheydt der edelder weduwe Judith. Ende de geschiedenis vander eerbaerder vrouwen Susanna met het vonnisse vanden iongelinc ende prophete Daniel. Item noch de historie van de schoone coninghinne Ester. L'Histoire de l'ancien Tobie et de son filz le jeune Tobie. Item l'histoire de la grande hardiesse de la noble vefve Judith. Et ce qu'il advint de l'honneste dame Susanna, avec la sentence du iouvenceau & prophete Daniel. Ensemble l'histoire de la belle royne Esther.	Antwerpen	NL, Frans		88	66726	FB49452, NB29428	WLS		Als drukker staat vermeld: "Matthaeus de Rische". Uitgegeven bij Niclaes Soolmans.
1584		Ordonnantie ghemaeckt by mijnen Heeren den Schouteth, Borghemeesteren, Schepenen ende Raedt der Stadt van Antwerpen, aengaende het Ambacht vanden houeniers, fruyteniers ende Mandemakers binnen derseluer Stadt	Antwerpen	NL		6	414775	BT3007, NB1679	EHC, KBB		Herdruk van 1581-uitgave.
1584		Ordonnantie ende verhael vanden stijl, ende maniere van procederen, voor amptman, borghemeester, ende schepenen der stadt van Antwerpen	[Ceulen]	NL		62	430546	NB1680	EHC, MPM		Vals impressum: "Ghedruct tot Ceulen".
1584		Rechten, ende costumen van Antwerpen	[Ceulen]	NL, Frans		480	407891	NB1681	EHC, UBA, UBG	UBG	Vals impressum: "Ghedruct tot Ceulen".
1585	Osmans sultan Hely Soloman II	Copye, Van den brief, die den grooten Turck ghesonden heeft, aen de Conincklike Maiesteyt van Spaegnen, mitdsgaders oock de Presenten aen zijne maiesteyt ghesonden, door Aly Bassa zijnen Camerlinc	Antwerpen	NL		4	414841	BT5484, Kn728b, NB29756	KBDH, MPM	TEMPO	
1585	Osmans sultan Hely Soloman II	Copye, Van den brief, die den grooten Turck ghesonden heeft, aen de Conincklike Maiesteyt van Spaegnen, mitdsgaders oock de Presenten aen zijne maiesteyt ghesonden, door Aly Bassa zijnen Camerlinc	Antwerpen	NL		4	411017	BT5483, NB29755			In de titel afwijkend: 'mitdsgaders' en 'Camerlinc'

Tabel IV - Portfolio Mattheus de Rische

1585	Osmans sultan Hely Soloman II	Copie, D'vne Lettre que le grand Turcq, à enuoye à la Majesté du Roy de Spaigne, & du Present qu'il luy à enuoye par Aly Bassa, son Chambelain	Antwerpen	Frans		6	4177	BT5484, FB50027, Kn728a, NB29754	KBDH	TEMPO	Eerste vermelding van schrijfwijze: "Matthieu de Rische".
1585		Het beclach van Antwerpen beclaghende het quaet gouvernement dat sy tot noch toe gheleden heeft, door haer licht ghelouen, waer inne wort verhaelt al den handel die buyten en binnen haer gheschiet is, tot waerschouwinghe dat elck hem wachte voor alle gheesten soo licht te ghelouen	Antwerpen	NL		8	414854	BT7862, NB1765	EHC	EHC	Eerste schrijfwijze van "Mattheus de Rische". Met vermelding van eerste censuur: "Dit beclach der stad van Antwerpen mach ghedruckt ende vercocht worden, want het een waerschouwinghe is t'seghen tyrannighe voortstellen. VValtherus vander Steghen S.Theo.Licentia. Librorum censor".
1586		Beschrijvinghe Oft cort verhael vande harde belegheringhe ende inneminghe vande Stadt gheenaemt de Graue. Aldus sterckelijc belegert ende victorieuselijck ghewonnen door onsen ghenadigen Heere den Prince van Parma, etc. Stadthouder ende Gouverneur generael ouer dese Nederlanden, van weghen onsen ghenadigen Erf-heere den Coninck van Spaengien, etc.	Antwerpen	NL		6	402103	BT311, Kn768, NB13713, Pt435	KBB, KBDH	TEMPO	De val van Grave vond plaats op 7 juni 1586. Censuurvermelding: "Vidit & admisit D. Simon Moors, Licent. & Canon. Antwerp."
1586		Beschrijvinghe Oft cort verhael vande harde belegheringhe ende inneminghe vande Stadt gheenaemt de Graue. Aldus sterckelijc belegert ende victorieuselijck ghewonnen door onsen ghenadigen Heere den Prince van Parma, etc. Stadthouder ende Gouverneur generael ouer dese Nederlanden, van weghen onsen ghenadigen Erf-heere den Coninck van Spaengien, etc.	Antwerpen	NL		6	geen		EHC	EHC	Bij de kerkelijke ondertekening voor goedkeuring staat in afwijking met bovenstaande editie 'admissit' en 'Antverp'.
1586		DISCOVERS OV BRIEFVE description du siege & prinse de la Ville de Graue, laquel'e a esté bien estroitement assiegee & vaillamment prinse par le redoubte Seigneur, monseigneur le Prince de Parma, &c. Lieutenant & Gouverneur general des Pays-bas, &c.	Antwerpen	Frans			16200	FB23428	BMP		
1586		Beschrijvinghe Der stad van Venloo, ende haer stercte, hoe ende in wat maniere de selue beleighert, beschoten ende victorieuselijck ghewonnen is. Door onsen ghenadighe Heere Prince van Parma, ende van Playsance, etc. Stadthouder ende Gouverneur generael ouer dese Nederlanden, etc. De tweede victorie van sijn Hoocheyt nae de Reconciliatie van Antwerpen	Antwerpen	NL		4	411271	Kn770, NB30259	KBDH	TEMPO	De val van Venlo vond plaats op 28 juni 1586. Censuurvermelding: "Vidit D. Henricus Dungen Sac. Theo. doct. librorum censor."
1586		Beschrijvinghe Der stad van Venloo, ende haer stercte, hoe ende in wat maniere de selue beleighert, beschoten ende victorieuselijck ghewonnen is. Door onsen ghenadighe Heere Prince van Parma, ende van Playsance, etc. Stadthouder ende Gouverneur generael ouer dese Nederlanden, etc. De tweede victorie van sijn Hoocheyt nae de Reconciliatie van Antwerpen	Antwerpen	NL		4	geen		EHC	EHC	Bij de kerkelijke ondertekening voor goedkeuring staat in afwijking met de Kn770-editie 'Henriucus Dungen'. Als drukker staat vermeld: "Mattheus de Rische" i.p.v. "Mattheus".
1586		Beschrijvinghe Der stad van Ventlo, ende haer stercte, hoe ende in wat maniere de selue beleighert, beschoten ende victorieuselijck ghewonnen is. Door onsen ghenadighe Heere Prince van Parma, ende van Playsance, etc. Stadthouder ende Gouverneur generael ouer dese Nederlanden, etc. De tweede victorie van sijn Hoocheyt nae de Reconciliatie van Antwerpen	Antwerpen	NL		4	411272	BT7870, Kn770a, Mm651, NB30260	KBDH, UBG	UBG	in de titel staat 'Ventlo'. Bij de kerkelijke ondertekening voor goedkeuring staat in afwijking met de Kn770-editie 'Henriucus Dungen'. Als drukker staat vermeld: "Mattheus de Rische" i.p.v. "Mattheus".
1586		Beschrijvinghe, oft cort verhael, van het beleg, ende innemen der Stadt Nuys. Ghewonnen, ende vechtenderhand ingenomen, door den seerdoorluchtigen, en Victorieusen Heere den Prince van Parma, Plaisance, etc. Goeuernuer ende Capiteyn generael van herwaerts ouere, den XXVI. Julij. Anno. M.D.LXXXVI.	Antwerpen	NL		6	402114	BT310, Mm8762, NB23049, Pt441	EHC, KBB, UBG	EHC, UBG	De val van Neuss (D) vond plaats op 26 juli 1586. Uitgegeven bij Jan van Brecht te Brussel. Geen censuurvermelding. Als drukker staat vermeld: "Mattheus de Rische" i.p.v. "Mattheus".
1586		Discours OV BRIEFVE Description du siege & prinse de la Ville de Nuys. Faict par le Tres-illustre & victorieux Seigneur le Prince de Parma & c. Gouverneur & Capitaine General du Pais-bas, le 26. de luillet 1586.	Antwerpen	Frans		6	4235	BT916, Kn773, FB39719, Mm657-1, NB23050	BNF, KBB, KBDH, UBG	BNF, TEMPO	Uitgegeven bij Jan van Brecht te Brussel. Geen censuurvermelding. Als drukker staat vermeld: "Matthieu de Rische".
1586		Beschrijvinghe Oft cort verhael, van het ontsed der stad Zutphen, ende vande wonderlijcke victorie deur het selue ontsedt gheschiet.	Antwerpen	NL		6	413659	BT7871, NB32130	UBG	UBG	Het beleg van Zutphen vond plaats in sep.-okt. 1586. Uitgegeven bij Jan van Brecht te Brussel. Censuurvermelding: "Vidit D. Michaelis Breugel Cano. Antwerpensis". Het pamflet heeft als laatste pagina een drukkersmerk met de spreuk: "Fortitudo Mea Devs 1576".

Tabel IV - Portfolio Mattheus de Rische

1586		Discours OV BRIEFVE DEscription du reuictuaillement de la ville de Zutphen, & la victoire que son Alteze à obtenu par jcelle.	Antwerpen	Frans		4	4236	BT8208, FB51749, Kn767a, Mm657-1, NB32131	KBDH, UBG	TEMPO, UBG	Uitgegeven bij Jan van Brecht te Brussel. Geen censuurvermelding. Als drukker staat vermeld: "Matthieu de Rische". Geen drukkersmerk.
1586		Een v wonderlijk Ende miraculeus ghewas van Terwe ayeren, de welcke gewasschen sijn door Gods gratie buyten der stadt van Arien int Landt van Artoys	Antwerpen	NL		6		geen	SdJ	SdJ	Censuurvermelding: "Vidit D.Henricus Dunghen, Sacr. Theol. Doct. Lib. Censor".
1586	Guevara, Antonio de Marcus Aurelius Antoninus	T'gvlde-boec VAN DEN lofliken Keyser ende welsprekenden Orator Marcus Aurelius. Getrouwelijc van nieuus bouen den voorgaenden druc teghen het Spaens ende Francoys exemplae ouersien, ghemeerdert ende verbeteret.	Antwerpen	NL	Spaans, Frans	552	407909	BT5885, NB13970	EHC, MPM, UBG, UBL	SdJ	Typis Matthaei de Rische. Uitgegeven door "Arnout s'Coninx", net als het boek Enchiridion uit 1580. Vertaler: Cornelis van Berestevn.
1586	Mexia, Pedro Messie, Petrus	De Uerscheyden lessen Petri Messie edel-man van Siuilen. Waer inne beschreuen worden de weirdichste gheschiedenissen alder Keyseren, Coninghen, ende loflijcker Mannen : Midtsgaders t'leuen ende de treffelijcxste sententien der Philosophen, met verclaringhe der twijffelachtiger ende wonderlijcker dinghen : Seer genuchelijc ende stichtelijc om lesen	Antwerpen	NL		783	413672	BT6323, NB21296	EHC, MPM		25-08-1586. Typis Matthaei de Rische. Uitgegeven door "Arnout s'Coninx", net als het boek Enchiridion uit 1580. Vertaler: Hans Coesmans. Censuurvermelding: "Vidit D. Henricus Dungen, S.T.D. Canon. Antverp. Libr. cens."
1587		VVaerachtich Uerhael, hoe ende in wat manieren de Coninginne van Schotlandt haer heeft ghewillichlijc begeuen ter doot, achter-volghende de sententie byde Coninghinne van Engelant ende haren Raet, den 16. Februarij, 1587. gegeuen, steruende int Catholicoo Roomsche Gheulooue	Antwerpen	NL		6	413725	BT4835, NB20695	BLL, KBB	BLL	Censuurvermelding: "Met Consent. Gheuisiteert ende gheapprobeert by H. Michiel Brueghel Cano. tot Antwerpen".
1587		Een waerachtich conterfeytsel ende beschrijvinghe van sommige vrende ende van te voren noyt ghesien, ende onbekende voghelen, die welcke anno M.DLXXXVI. tot Crouulley int Graefschap van Licolve in Enghelandt ghevanghen sijn, ende vele ghelooftweerdighe personen gheuoont sijn gheworden	Antwerpen	NL		1	413808	BT7151, NB31093	MPM	MPM	Censuurvermelding: "Gheuisiteert by H. Michiel Brueghel, Cano. Thant."
1587		De nieuwe afworpighe ende nederlaege vande Duytsche Ruyters, die de Hertoghe van Guise verslegen heeft des swoensdaechs den iii nouember 1587, binnen Aulneau: oock van het getal vande dooden, gequeste ende gheuangenhen	Antwerpen	NL		4	413762	BT2210, Kn776b, NB2893	EHC, KBB, UBU	UBU	4-11-1587. Op de titelpagina staat als drukker 'Mattheys de Bische' i.p.v. 'Mattheus de Rische'. Censuurvermelding: "Vidit D. Michael Breugel Canonicus Antuerpien."
1587	Nogit, Franciscus	Cort verhael vande comste der Coninginne van Algier gearriueert in Roome. Ende hoe dat sy haer heeft laten doopen met hare ses kindren ende Matroonen, die met haer in heur compagnie sijn ghekommen, inhoudende oock de cause van heurlieder vlucht. Ghetranslateert wt de Italiaensche copije ghedruct te Venesien in onse Nederlantsche sprake	Antwerpen	NL	Italiaans	6		Pt479	UBLk	UBLk	Geen censuurvermelding.
1587	Nogit, Franciscus	Discours OV BRIEFVE DEscription de la venue de la Roynie d'Algiers à Rome. Et comme elle sest baptizée avec six enfans & Matrone estans en leure Compaignie, avec la cause de la fuite. Translaté d'Italien en Francois selon la copie imprime à Venise	Antwerpen	Frans	Italiaans	6	62735	BT6409, FB39423, NB22957	MPM	MPM	9-12-1587. Censuurvermelding: "Nihil continet contra fidem Catholicam quo minus possit imprimi datum 9 December 1587. D.M.Breugel Canonicus Antuerpien." Als drukker staat vermeld: "Matthieu de Rische".
1588	Provence, Pierre de	La plaisante HISTOIRE du noble & vaillant Cheuallier PIERRE DE PROVENCE, & de la belle Magvelonne, Fille du Roy de Naples. Nouuellement mise en Flamen & François ensemble. De ghenuechlijcke Historie vanden Edelen ende vromen Ridder Peeter van Prouencien ende van de schoone Maguelonne, dochter des Conincq van Napels. Nieuwelijcx in Nederduyts ende Fransoys tsamen gestelt. Alles desen vierden druck seer neerstich ghecorrigeert, ouersien ende toeghelaten	Antwerpen	NL, Frans		40	66741	FB43669, NB25559	WLS		4e druk volgen de titel. Censuurvermelding: "Van nieuus gheuisiteert by Wouter vander Steghen". Typis Matthaei de Rische. Uitgegeven door Jeronimus Perbussen te Antwerpen.
1588	Mexia, Pedro Messie, Petrus	De Uerscheyden lessen Petri Messie Edel-man van Siuilen. Waer inne beschreuen worden de weirdichste gheschiedenissen alder Keyseren, Coninghen, ende loflijcker Mannen : Midtsgaders t'leuen ende de treffelijcxste sententien der Philosophen, met verclaringhe der twijffelachtiger ende wonderlijcker dinghen : Seer genuchelijc ende stichtelijc om lesen	Antwerpen	NL		783	407918	BT6324, NB21298	BLL, EHC, MPM, UBL, UBMc	UBL	Typis Matthaei de Rische. Uitgegeven door Joachim Trogniesius, anders dan in 1586. De titel wijkt iets af van de 1586-titel met "Edel-man" en "ghenuchelijc". Vertaler: Hans Coesmans. Censuurvermelding: "Vidit D. Henricus Dungen, S.T.D. Canon. Antverp. Libr. cens."

Tabel IV - Portfolio Mattheus de Rische

1588	Blankwalt, Justus Blanckwald, Justus	INTERPRETATION ET SIGNIFICATION DE L'INSOLENCE, AV porter des colieres, dites Lobbes, premeditez & en Latin escriptes &c. par Me. Iustum Blanckwalt, Licentier de la Se. Theologie & Chanoine de l'Eglise nostre Dame en Anuers, Translate par le mesme en langue Françoise. Ezech.33. Et le Seigneur dit a Moysse, dit aux enfans d'Israel, vous estes vn peuple de dur cerueau: le monteray vne fois au milieu de toy & te consumeray: tout à ceste heure pose ton ornement à fin que je sache que je te feray, les enfans d'Israel donc mirent bas leurs ornemens	Antwerpen	Frans		56620	FB5762, NB5165	BLL	BLL	3-5-1588. Geen censuurvermelding. Als drukker staat vermeld: "Matthieu de Rische".
1589		Den sack der consten uut den Italiaens en Franchoys ende Duytsch gecopuleert, om te vermaecken die sware sinnen	Antwerpen	NL	Italiaans, Frans, Duits	413965	BT4910, NB31891	KBB		In de KBB omschreven als auteur: "Mattheus de Kische".
1590	Vrancx, Cornelius Columbanus Chrysostomus, Johannes	Mallevs calvinistarvm, Hoc est: Diius Ioannes Chrysostomus, solus sufficienter scriptis suis retundens vniuersos errores, quos Ioannes Caluinus, eiusque praecessores aut asseclae de ter venerabili Eucharistiae sacramento commenti vel secuti sunt: Per Columbanum Vrancx S.T. Licentiatum & Monasterij S. Petri, in Blandinio iuxta Gandanum Priorem, ex operibus ipsius collectus	Antwerpen	Latijn		95 411904	BT7147, NB31183	BLL, MPM, UBG, UBM	UBG, UBMc	Typis Matthaei de Rische. Uitgegeven door Jan van Keerberghen (Ioannem Keerbergium). Boek tegen de dwaalleer van Johannes Calvijn. Censuurvermelding: "Cum Priuilegio ad sexennium – Subsing. I. de Busschere. Ita testor Michael Hetsroey Bruegelius S.T.L. & B Mariae Antuer.Cano."
1590	Vrancx, Cornelius Columbanus Chrysostomus, Johannes	Mallevs calvinistarvm, Hoc est: Diius Ioannes Chrysostomus, solus sufficienter scriptis suis retundens vniuersos errores, quos Ioannes Caluinus, eiusque praecessores aut asseclae de ter venerabili Eucharistiae sacramento commenti vel secuti sunt: Per Columbanum Vrancx S.T. Licentiatum & Monasterij S. Petri, in Blandinio iuxta Gandanum Priorem, ex operibus ipsius collectus	Antwerpen	Latijn		95 406867	NB31184	BSB, ONB	BSB, ONB	Typis Matthaei de Rische. Uitgegeven door Baltazar van Belle (Baltazarem Bellerum); de letter 't' in 'Baltazar' is per abuis omgekeerd gezet. Censuurvermelding: "Cum Priuilegio ad sexennium – Subsing. I. de Busschere. Ita testor Michael Hetsroey Bruegelius S.T.L. & B Mariae Antuer.Cano."
1591		HISTOIRES ou brief recueil des choses les plus memorables, aduenues depuis l'an xvc. jusques à l'an present quinzecents nonante & vn	Antwerpen	Frans		37265	FB30015, NB14959	BML		

10 CURRICULUM VITAE

Peter Nieuwenhuizen (Den Haag, 1962) volgde na het gymnasium een opleiding aan het Hoger Natuurwetenschappelijk Onderwijs (HNWO), studeerde af in de biochemie en chemische pathologie en werkte als analist bij het Academisch Ziekenhuis Utrecht. In 1986 behaalde hij de propaedeuse graad in de chemie aan de Universiteit Utrecht. Later werkte hij als chemisch informatiespecialist en student-assistent bij de Universiteit Utrecht. Hij leverde bijdragen aan proefschriften over ijzerstapelingsziekte, reuma, osteoporose en organometallische synthese. In 1997 werd hij hoofd van de farmaceutische researchbibliotheek van Yamanouchi Europe B.V. en in 2002 werd hij hoofd van de Bouwdienstbibliotheek bij Rijkswaterstaat. Sinds 2006 werkt hij als (senior) adviseur informatiemanagement bij Rijkswaterstaat.

Van 2012-2015 was hij lid van het dagelijks bestuur van de KNVI, de Koninklijke Nederlandse Vereniging van Informatieprofessionals (opvolger van de NVB). Op zijn vakgebied informatiemanagement publiceerde hij diverse artikelen en hield lezingen (Londen), zoals over taxonomiebouw, norm management, digitale bibliotheken, patron-driven acquisitions, altmetrics en het rijksbrede informatieplatform.

Verder publiceerde hij tientallen artikelen en hield lezingen (Chicago, Seattle, Londen) over de Engelse auteur P.G.Wodehouse (1881-1975). Hij is medeverantwoordelijk voor de publicatie van diverse boekuitgaven van deze auteur. Sinds 2004 is hij voorzitter van de P.G.Wodehouse Society.

10.1 Nederlandse Taal & Cultuur

In zijn vrije tijd studeerde hij Nederlandse Taal & Cultuur in deeltijd aan de Universiteit Utrecht, mocht in 2007 en 2008 presentaties verzorgen voor de nieuwe studenten aan de deeltijdopleiding Nederlands en maakte in 2008-2009 deel uit van de Opleidingscommissie Nederlands.

In 2014 behaalde hij de bachelor graad in Moderne Letterkunde met zijn scriptie over de auteur Carel Jan Schneider (F.Springer): *Bougainville als toevluchtsoord voor F.Springer - Feit, fictie en verbeelding in het spoor van Multatuli* en leverde daarmee input voor de Springer-biografie van Liesbeth Dolk, die in 2017 zal verschijnen. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/311395>

Als lid van het Boudewijn Büch Gezelschap Büchmania publiceerde hij het boek *Tom Neale op Suwarrow – Boudewijn Büch als islomaan en nesofiel* in 2015.

10.2 Publicaties

In de deeltijdstudie Nederlandse Taal & Cultuur verrichte hij verschillende onderzoeken voor de diverse cursussen die gevolgd werden. Enkele essays hebben geleid tot een publicatie in een literair tijdschrift.

Middel nederlandse letterkunde

Met o.a.: Prof.Dr. Paul Wackers, Prof.Dr. Bart Besamusca, Dr. Dieuwke van der Poel.

'Elckerlijc: waarden en normen voor iedereen'. In: *Concept - multicultureel literair tijdschrift* 18 (4), 2004, p. 276-285. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/19169>

'Reynaert in stripvorm: van Toonder tot Munuera'. In: *Schoon Schip* 13 (2), 2006, p. 55-67. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/9829>

'De allegorische sproke in een letterspel - over vier Middelnederlandse lettergedichten'. In: *Schoon Schip* 24 (1), 2017, p. 36-42.
http://www.bntl.nl/bntl/publicatie/de_allegorische_sproke_in_een/nieuwenhuizen_peter_ige/

Vroegmoderne letterkunde

Met o.a.: Prof.Dr. Lia van Gemert, Prof.Dr. Els Stronks, Dr. Nelleke Moser, Dr. Jeroen Vandommele.

'Het zien gaat voor 't zeggen - over het belang van het toneelstuk Medea (1667) van Jan Vos'. In: *Schoon Schip* 12 (1), 2005, p. 36-43.
<https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/19157>

'Sieraden van vier eeuwen oud : het Const-thoonend Iuweel en het Haerlems Juweel; tussen rederijkerij en renaissance'. In: *Schoon Schip* 13 (1), 2006, p. 4-11. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/9827>

'Rollen en rondelen in Het Esbatement van den Luijstervinck'. In: *Schoon Schip* 14 (1), 2007, p. 46-51. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/20806>

'Francois Valentijn: Oud en Nieuw Oost Indiën'. In: *Nieuwsbrief Boudewijn Büch Gezelschap Büchmania* 12 (2), 2014, p. 5-6.
http://www.academia.edu/9726484/Francois_Valentijn_Oud_en_Nieuw_Oost_Indi%C3%ABn

'De boekdrukker en -uitgever als literair ambassadeur: Mattheus de Rische in 16de-eeuws Antwerpen'. In: *Schoon Schip* 23 (4), 2016, p. 28-34.
http://www.bntl.nl/bntl/publicatie/in_schoon_schip_93/nieuwenhuizen_peter_ige_2/

Moderne letterkunde

Met o.a.: Prof.Dr. Geert Beulens, Prof.Dr. Jos Joosten, Prof.Dr. Ben Peperkamp, Dr. Wilbert Smulders, Dr. Saskia Pieterse.

'Het lied der dwaze bijen: hartstocht van nature'. In: *Schoon Schip* 11 (1), 2004, p. 32-37. https://www.academia.edu/9203361/Het_lied_der_dwaze_bijen_hartstocht_van_nature

'Van Bastelaere en Nijhoff: Pornschlegel als postmoderne Awater'. In: *Schoon Schip* 11 (3), 2004, p. 28-33.
https://www.academia.edu/9203397/Van_Bastelaere_en_Nijhoff_Pornschlegel_als_postmoderne_Awater

'Het onverwachte antwoord op de ongestelde vraag: De Martelaere in de voetsporen van Magritte'. In: *Concept - multicultureel literair tijdschrift* 20 (2), 2006, p. 114-121. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/9826>

'Het Glorielooze Lot van Albert van Driessche: schrijver-arts in oorlogstijd'. In: *Schoon Schip* 14 (2), 2007, p. 38-44. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/21367>

'Tom Neale - schrijver op een eenzaam eiland'. In: *Boekenpost* 21 (128), 2013, p. 30-33. http://www.bntl.nl/bntl/publicatie/tom_neale_-_schrijver_op_een_e/nieuwenhuizen_peter_ige/

'De Parool-rel tussen Gerard Reve en Boudewijn Büch'. In: *Nieuwsbrief Boudewijn Büch Gezelschap Büchmania* 13 (5), 2015, p. 1-3. http://www.academia.edu/11972138/De_Parool-rel_tussen_Gerard_Reve_en_Boudewijn_B%C3%BCch

'Bilderdijk en Büch: gefnuikte arenden als venster op de geschiedenis'. In: *Büchmania Magazine* 12, 2015, p. 77-81. http://www.bntl.nl/bntl/publicatie/bilderdijk_en_b_ch_gefnuikte_a/nieuwenhuizen_peter_ige/

'Boudewijn Büch in het spoor van Tom Neale - over desolaat en paradijselijk Suwarrow'. (lezing) In: *14e Internationale Boudewijn Büch Dag Büchmania*, 13 december 2015, Amsterdam. http://www.academia.edu/18972201/Boudewijn_B%C3%BCch_in_het_spoor_van_Tom_Neale_-_over_desolaat_en_paradijselijk_Suwarrow

Taalkunde

Met o.a.: Prof.Dr. Sjef Barbiers, Prof.Dr. Martin Everaert.

'Tussen I-dicht en E-legende: Ige Cornelis Kamer als lipogrammaticus'. In: *Schoon Schip* 22 (4), 2015, p. 34-42. http://www.bntl.nl/bntl/publicatie/tussen_i-dicht_en_e-legende_ig/nieuwenhuizen_peter_ige/

'Taalanalyse in de asielpcedure: een beschouwing over het boek *Shibboleth aan de poort*'. In: *Schoon Schip* 24 (2), 2017. (in press)